

Orð og tunga

28

Ritstjórar – Editors

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
<http://www.arnastofnun.is/>
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is og johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is

Ráðgefandi ritnefnd – Editorial Board

Anna Helga Hannesdóttir, prófessor emerítus – professor emeritus
Ari Páll Kristinsson, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ágústa Þorbergsdóttir, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
– The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies
Ásta Svavarsdóttir, prófessor emerítus – professor emeritus
Camilla Wide, Turkuháskóla – University of Turku
Erla Erlendsdóttir, Háskóla Íslands – University of Iceland
Finnur Friðriksson, Háskólanum á Akureyri – University of Akureyri
Guðrún Kvaran, prófessor emerítus – professor emeritus
Gunnar Ólafur Hansson, Háskólanum í Bresku Kólumbíu, Vancouver
– The University of British Columbia, Vancouver
Kristján Árnason, prófessor emerítus – professor emeritus
Liisa Deth Theilgaard, Kaupmannahafnarháskóla – University of Copenhagen
Margrét Jónsdóttir, prófessor emerítus – professor emeritus
Silvie Cinková, Karlsháskóla, Prag – Charles University in Prague
Simonetta Battista, Kaupmannahafnarháskóla – University of Copenhagen
Veturliði G. Óskarsson, Uppsalaháskóla – Uppsala University
Zakaris Svabo Hansen, Fróðskaparsetri Færeyja – University of the Faroe Islands
Þorsteinn G. Indriðason, Björgvinjarháskóla – University of Bergen

Orð og tunga er ritrýnt tímarit sem Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum gefur út árlega. Birtar eru fræðilegar greinar, á íslensku, ensku og Norðurlandamálunum sem líta að máli og málfræði. Sérstök áhersla er lögð á greinar um orðfræði, orðabókafræði, nafnfræði, íðorðafræði og málræktarfræði. Greinarnar eru ritrýndar af a.m.k. tveimur ónefndum sérfræðingum auk ritstjóra. Auk hinna fræðilegu greina er hluti tímaritsins helgaður ritdómum og smágreinum.

Orð og tunga is a peer-reviewed journal, published annually by The Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies. It contains scholarly articles in Icelandic, English and Scandinavian languages on language and linguistics, in particular on lexicology, lexicography, onomastics, terminology, and language policy and planning studies. The articles are peer-reviewed by at least two anonymous reviewers as well as the editors. In addition to peer-reviewed articles, *Orð og tunga* contains a small section with book reviews and shorter papers.

Orð og tunga

28

Ritstjórar

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Reykjavík 2026

© Höfundar og Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2026.

Öll réttindi áskilin.

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, án skriflegs leyfis höfunda og útgefanda.

ISSN 1022-4610

eISSN 2547-7218

<https://doi.org/10.33112/ordogtungu.28>

Umbrot: Bessi Aðalsteinsson

Prófarkalestur: Svanhildur María Gunnarsdóttir

Hönnun kápu: Björg Vilhjálmsdóttir

Prentun og bókband: PrentmetOddi ehf.

Efnisyfirlit

Formáli ritstjóra vii

Ritryndar greinar:

Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason: „**Handboltinn að handbolta yfir sig**“. Merking og myndun sagna í orðasambandinu *að X-a yfir sig* 1

Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir: **Blöndun sem orðmyndunaraðferð í íslensku – orðaleikir eða orðmyndun?** 37

Þóra Björk Hjartardóttir: **Viðskiptasamtal á 18. öld. Kennslubókartexti í íslensku fyrir útlendinga** 67

Aðalsteinn Hákonarson: **Textafræði örnefnaskrár. Textafræðileg rannsókn og ný útgáfa á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms** 89

Smágreinar:

Ari Páll Kristinsson: **Þættir úr sögu íslenskrar málfarsráðgjafar** 125

Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir og Ágústa Þorbergsdóttir: **Viðhorf almennings til nýyrða – niðurstöður könnunar** . . 135

Jóhannes B. Sigtryggsson og Ellert Þór Jóhannsson: **Dönsk-íslensk orðabók Konráðs Gíslasonar í stafrænni gerð** 155

Ritfregnir 165

Formáli ritstjóra

Nú þegar vetur nálgast færum við ykkur, lesendur góðir, nýtt hefti tímaritsins *Orðs og tungu*. Tímaritið kemur nú út í 28. sinn og hefur að geyma fjölbreytt efni af ýmsu tagi. Í þessu hefti birtast fjórar ritrýndar greinar þar sem fjallað er um athyglisverðar rannsóknir á ýmsum sviðum málvísinda og nafnfræði. **Veturliði Óskarsson** og **Þorsteinn G. Indriðason** hafa athugað ítarlega myndun sagna, aðallega af nafnorðum, í orðasambandinu *SÖGN* + *yfir sig*. Þetta er nokkuð nýstárleg aðskeytislauð orðmyndun sem hefur náð töluverðri útbreiðslu á síðustu árum, einkum á samfélagsmiðlum. **Ágústa Þorbergsdóttir** og **Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir** fjalla einnig um myndun nýrra orða og beina þar sjónum að svokallaðri blöndun, þ.e. orðum eins og *hrútskýring*, *skjáhætta* og *frískápur*. Blöndun virðist helst notuð við nýyrðasmíð og er orðin fremur algeng orðmyndunaraðferð í mörgum tungumálum og þar á meðal íslensku. **Þóra Björk Hjartardóttir** fjallar um athyglisvert verk eftir Jón Ólafsson úr Grunnavík frá 18. öld þar sem hann gefur dæmi um hvernig samskipti við kaupmenn hefðu hugsanlega getað farið fram á þeim tíma. Þóra Björk greinir dæmi Jóns út frá nýlegum kenningum í samtalsfræðum og athugar mynstur sem koma fram í samtölunum. Að lokum gerir **Aðalsteinn Hákonarson** grein fyrir sögu og þróun örnefnaskráa tveggja bæja, Kasthvamms og Árhvamms. Rannsókn Aðalsteins er nýstárleg því að í henni er beitt hefðbundnum aðferðum textafræði á fremur óhefðbundinn efnivið og er niðurstaðan athyglisverð.

Auk ritrýndra greina er einnig að finna í heftinu þrjár óritrýndar smágreinar. Í fyrstu greininni fjallar **Ari Páll Kristinsson** um sögu skipulegrar málfarsráðgjafar á Íslandi. Ari er í einstakri stöðu til að lýsa henni en hann var forstöðumaður Íslenskrar málstöðvar 1996 til 2006 og þar áður málfarsráðunautur Ríkisútvarpsins 1993–1996.

Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir og **Ágústa Þorbergsdóttir**, ritstjórar Nýyrðavefs Árnastofnunar, fjalla því næst um niðurstöður úr könnun um viðhorf almennings til nýyrða og nýyrðastarfs. Margt áhugavert kemur þar fram um hvers konar orð teljast til nýyrða og hvernig mætti skilgreina hugtakið í ljósi könnunarinnar. Í síðustu smágreininni fjalla **Jóhannes B. Sigtryggsson** og **Ellert Þór Jóhannsson** um stafræna gerð dansk-íslenskrar orðabókar Konráðs Gíslasonar frá 1851 sem unnið hefur verið að um hríð. Orðabókin skipar veigamikinn sess í sögu orðabóka hér á landi og er athyglisverð heimild um tungumálið og viðhorf til þess, einkum í ljósi hugmynda um hreitungustefnu og málhreinsun. Að lokum má finna rittfregnir um tvær nýlegar færeyskar bækur sem fjalla um færeyska tungu í sögulegu ljósi.

Við viljum þakka höfundum greina í 28. hefti *Orðs og tungu* fyrir ánægjulegt samstarf. Eins og tíðkast hjá flestum fræðilegum tímaritum fylgir *Orð og tunga* þeirri reglu að ritrýnar njóta nafnleyndar. Við getum því ekki nefnt þá með nafni sem tóku að sér að leggja fræðilegt mat á þær greinar sem bárust en sendum þeim hér með þakklætiskveðjur fyrir ómetanlegt framlag. Þá þökkum við þeim sem sitja í ráðgefandi ritnefnd tímaritsins fyrir þeirra störf. Bessi Aðalsteinsson fær bestu þakkir fyrir að annast enn sem fyrr umbrot og samskipti við prentsmiðju og kápuhönnuð og Svanhildur María Gunnarsdóttir fyrir framúrskarandi prófarkalestur.

Ellert Þór Jóhannsson og Jóhannes B. Sigtryggsson ritstjórar

Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason

„Handboltinn að handbolta yfir sig“

Merking og myndun sagna í orðasambandinu *að X-a yfir sig*

1 Inngangur

Myndun sagna af orði í öðrum orðflokki án afleiðsluviðskeytis er ekki ný af nálinni og tíðkaðist í eldra máli og á síðari öldum, t.d. *vatn* > *vatna*, *skór* > *skóa*.¹ Þessi tegund orðmyndunar hefur orðið meira áberandi á undanförunum árum og tengist það sennilega breyttri málnotkun og breyttum viðmiðunum um málið, m.a. vegna tilkomu samfélagsmiðla og við síaukin áhrif þeirra.²

Algengust er myndun sagna af nafnorðum en orðmyndunarleg tengsl við flesta aðra orðflokka eru möguleg þótt þau séu fátíðari. Skýr dæmi um þannig tengsl eru *þú* > *þúa* og *þér* > *þéra* um afleiðslu af fornafrni og ekki þarf að leita lengi til að finna dæmi í nútímamáli um afleiðslu af lýsingarorði, t.d. *þver* > *þvera*. Aðskeytislaus orðmyndun

¹ Við þökkum ritstjórum og tveimur ónefndum ritrýnum fyrir góðar athugasemdir. Einnig viljum við þakka Katrínu Axelsdóttur fyrir yfirlestur á upphaflegri gerð. Allt sem missagt kann að vera skrifast á okkar reikning. Fyrirsögn greinarinnar er sótt í dæmi af samfélagsmiðlinum *Twitter* 2017.

² Athugunin er sprottin af annarri rannsókn undirritaðra á helstu einkennum aðskeytislausrar orðmyndunar (Þorsteinn G. Indriðason og Veturliði Óskarsson, væntanlegt).

er nefnd *konversion* eða *konvertering* í frændmálunum og *conversion* eða *zero derivation* á ensku.³

Í íslensku eru fá sagnaviðskeyti til.⁴ Við sagnmyndun er hægt að notast við aðskeytislausu orðmyndun sem byggist á því að mynda sögn af stofni orðs án viðskeyta. Slík orðmyndun getur getið af sér orð af flestum orðflokkum eins og áður sagði, en hún hefur vissar takmarkanir. Markmiðið hér er að skoða nánar virknina í íslensku á síðustu árum innan þröngs ramma sem valinn var til athugunar, sem er orðasambandið *SÖGN + yfir sig*,⁵ um það bil í merkingunni ‘að gera of mikið (af einhverju)’. Þetta orðasamband er ekki nýtt og dæmi er að finna frá 18. öld um *vaxa yfir sig* (1719), *drekka yfir sig* (1779) og *borða yfir sig*, *sofa yfir sig* koma fyrir frá miðri 19. öld (ROH). Í blöðum og tímaritum sem skoðuð voru fyrir þessa rannsókn (*tímarit.is*) komu í ljós rúmlega 30 sagnir frá um 1860 til 2020 í þessu samhengi (sjá 4.1, dæmi (4)). Á undanförnum árum virðist notkun þessarar sagnmyndunar hafa aukist mjög ef marka má samfélagsmiðla eins og *Twitter* (X). Er nú unnt að nota fleiri sagnir í orðasambandinu en áður var og er þar einkum um að ræða fjölmargar nýjar sagnir, nýmyndaðar við aðskeytislausu orðmyndun; það eru þær sagnir sem rannsóknin snýst fyrst og fremst um.

Ýmis nafnorð geta tekið þátt í aðskeytislausri orðmyndun í orðasambandinu *SÖGN + yfir sig*, og á það bæði við um samnöfn og sérnöfn. Myndun sagna af nafnorðum er mjög virk en ákveðnar merkingarlegar hömlur eru þó til staðar. Einnig er hægt að mynda sagnir af lýsingarorðum, atviksorðum, upphrópunum og jafnvel heilum frösom en í minna mæli þó. Hins vegar ber ekki að líta á orðasambandið sem eina myndunarlega heild þótt vera kunni að sögn sé oft mynduð sérstaklega í þessu samhengi því að sumar sagnanna eru einnig til utan orðasambandsins. Orðmyndunin er því eitt fyrirbæri og hið setningarlega samhengi annað þó að tengsl séu þarna á milli og orðasambandið á sinn hátt einhvers konar hluti af orðmyndunarferlinu.

Nokkur dæmi um aðskeytislausu orðmyndun af ýmsum orðflokk-

³ Rétt er að taka fram að nafnháttarendingin *-a* í íslensku (*-u* í *skulu* og *munu* og *-ð* í sögnum eins og *fú*, *ná*) er talin til beygingarinnar og ekki litið á hana sem orðmyndunarviðskeyti. Hið sama er venjulega talið eiga við um *-a* og *-e* í nafnhætti sagna í norrænu frændmálunum, sbr. t.d. Josefsson (1997:47, 107) um sænsku og (Fleischer og Barz 2012:88) um nafnháttarendinguna *-en* í þýsku.

⁴ Nefna má virka viðskeytið *-væða* í nútímamáli (*umhverfisvæða*) og t.d. *-na* (*blána*) og *-ka* (*seinka*) sem hafa takmarkaða virkni.

⁵ Sjá athugasemd í 3. kafla um val á þessu orðasambandi til leitar.

um eða frösom má sjá í (1), öll úr safni sem dregið var saman fyrir þessa rannsókn:

- (1) a. no., samnafn: **fótbolta** yfir sig; **pappakassa** yfir sig
- b. no., sérnafn: [Gunn Helga var að] **Gunna Helga** yfir sig; [Liverpool var að] **Liverpoola** yfir sig
- c. lo.: **bleika** yfir sig; **sniðuga** yfir sig
- d. ao.: **hægra** yfir sig
- e. uh.: **ó-a** yfir sig; **vúhúa** yfir sig
- f. frasi: **Skreytum Húsa** yfir sig; **appelsínugulaviðvara** yfir sig

Í (1b) sést ákveðið einkenni á þessari orðmyndun þegar sögnin er mynduð af sérnafni, en þá er algengt að sérnafnið (t.d. nafn persónu, heiti knattspyrnuliðs) sé bæði gerandi/frumlag og ílag sagnorðsins og nafnorðsstofninn því tvítekinn. Er þá iðulega erfitt að átta sig á merkingu sagnarinnar sem ýjar að einhverju sem ætti að búa í frumlaginu eða vera einkennandi fyrir það (sjá nánar um þetta í 5. kafla).

Rannsóknarefnið snýr að þessu sambandi sagnar og forsetningarliðar og túlkun merkingar í þeim sögnum sem þar koma við sögu. Margar sagnir sem komu í ljós við dæmasöfnunina eru vafalítið mörgum illskiljanlegar í því litla samhengi sem þær birtast í. Einhverjir kynnu að vilja líta á þær sem lítilsverðar stakmyndanir í sérstöku setningarsamhengi sem verða til og hverfa um leið og eiga sér lítið eða ekkert framhaldslíf í tungumálinu. En einmitt slíkar stakmyndanir (*hapax legomena*) eru taldar lýsandi dæmi um lifandi virkni orðmyndunarreglna (sjá t.d. Eiesland 2016; Alonso og Villalta 2014; Pierrehumbert og Granell 2018; Hein og Engelberg 2018; sjá nánari umfjöllun í 6. kafla) og eru sagnirnar sem hér koma við sögu, og almennt allt sem snýr að myndun þeirra, góð staðfesting á virkni þeirrar orðmyndunar sem hér verður fjallað um. Enn fremur skal þess getið að nánari athugun á sögnunum leiddi í ljós að yfir 60% þeirra geta einnig komið fyrir í öðru setningarsamhengi og eru því ekki einungis bundnar við orðasambandið **SÖGN + yfir sig**. Hér verður sjónum aðallega beint að sjálfu orðasambandinu og myndun og merkingu sagna þar.

Okkur er ekki kunnugt um að sérstaklega hafi verið fjallað um einmitt þetta efni áður nema lítillega í pistli eftir Eirík Rögnvaldsson (2020) og í grein eftir Gast o.fl. (2025). Í þeirri síðarnefndu er fjallað

um tvær aðferðir til að sýna óhóf (e. *excess*), annars vegar með SÖGN + *yfir sig*, eins og fjallað er um hér og snýr að geranda sagnar, og hins vegar með *of* + SÖGN (t.d. *Sara ofbakaði kökuna*) þar sem „óhófið“ snýr að andlagi sagnar. Greinin er fyrst og fremst merkingarfræðileg og setningafræðileg og skarast lítið við umfjöllun okkar. Greining Gast o.fl. á merkingu SÖGN + *yfir sig* og sambærilegu orðalagi í öðrum tungumálum er yfirgripsmikil og fróðleg, sjá einkum bls. 13–17 fyrir þá sem vilja kafa dýpra en gert er hér í kjarna þeirrar merkingar sem býr í þessu orðalagi. Stundum eru niðurstöður þeirra þó ekki fyllilega þær sömu og okkar (sjá athugasemd í kafla 4.2.5).

Meðal þess sem reynt verður að varpa ljósi á hér eru eftirtalin atriði:

- (2) a. Umfang og virkni orðmyndunarinnar
- b. Orðflokkar þeirra orða sem taka þátt í orðmynduninni
- c. Merking og túlkun sagna í orðasambandinu
- d. Skipting á milli sagna sem myndaðar eru af innlendum og erlendum orðum

Greinin er byggð upp á þann hátt að í 2. kafla er fjallað um fræðilegan bakgrunn rannsóknarinnar. Í 3. kafla verður greint frá rannsóknargögnum sem notuð voru. Í 4. kafla er sagt frá flokkun og greiningu dæma úr dæmasafni. Í 5. kafla verður fjallað um merkingu og túlkun og í 6. kafla um virkni orðmyndunarinnar. Í 7. kafla eru helstu niðurstöður dregnar saman.

2 Aðskeytislauð orðmyndun

Þegar rætt er um orðmyndun er oftast átt við samsett orð eða afleidd orð með forskeytum og viðskeytum. Eins og nefnt hefur verið er til önnur tegund orðmyndunar, þ.e. aðskeytislauð orðmyndun án þess að bætt sé við forskeytum, viðskeytum eða öðrum liðum. Innlegðin í slíka orðmyndun getur verið einföld orð, afleidd orð, samsett orð og setningarhlutar. Lítið hefur verið fjallað um þessa tegund orðmyndunar í íslensku (sjá þó stuttar umfjallanir hjá Guðrúnu Kvaran 2005:119, Þorsteini G. Indriðasyni 2016:7, 16–17 og Eiríki Rögnvaldssyni 2022:117–120). Um aðskeytislausu orðmyndun almennt og í öðrum tungumálum hefur mun meira verið fjallað (sjá t.d. Don 1993, 2005, Štekauer 1996, Bram 2011, Manova 2011, Valera 2015 og Nilstun 2018, svo að eitthvað sé nefnt).

Þegar orðmyndun með afleiðslu eða samsetningu er borin saman

við aðskeytislausu orðmyndun er að minnsta kosti þrennt sem ein-kennir þá fyrstnefndu: 1) Breyting verður á orðflokki (oftast), 2) merking breytist (oftast), þ.e. aðskeyti auka við eða móta merkingu grunn-orðsins, og 3) stefna orðmyndunarinnar er skýr þegar um afleiðslu er að ræða, ljóst er hvað er dregið af hverju. Í afleidda orðinu *kafari* er t.d. greinilegt að orðið er dregið af sögninni *kafa* með viðskeytinu *-ar* og beygingarendingunni *-i* og með merkingarbreytingu frá sögn til nafnorðs og þar af leiðandi breytingu á stöðu orðsins í setningunni. Þarna verður til nafnorð af sögn fyrir tilstuðlan viðskeytis og öll þrjú áður nefnd einkenni hefðbundinnar orðmyndunar koma fram.

Við aðskeytislausu orðmyndun bætist ekkert forskeyti eða viðskeyti við grunnorðið og stefna orðmyndunarinnar er ekki endilega skýr. Í flestum tilfellum verður þó breyting á orðflokki eins og við hefðbundna orðmyndun og einnig merkingarbreyting frá grunnorði (nafnorðinu) til sagnar. Gott dæmi um aðskeytislausu orðmyndun er no. *bíll* → so. *bíla*. Þarna verður til nýtt orð, sögn, með nýja merkingu, 'að aka bíl' eða 'að ferðast í bíl', og nýja setningarlega stöðu án þess að til komi aðskeyti. Stefnan er frá nafnorði til sagnar enda er sögnin yngri en nafnorðið, sbr. t.d. Valera (2015:322).

Ýmsar tegundir aðskeytislausrar orðmyndunar eru til, eins og áður er nefnt, og má almennt fræðast um það hjá t.d. Valera (2015) og Nilstun (2018). Flestir orðflokkar geta tekið þátt í aðskeytislausri orðmyndun og er íslenska þar engin undantekning, sbr. dæmin í (3).

- (3) a. **haust** (no.) – **hausta** (so.)
 b. **perla** (no.) – **perla** (so.)
 c. **brúnn** (lo.) – **brúna** (so.)
 d. **já** (uh.) – **já** (no.)
 e. **brotinn** (lh.þt.) – **brotinn** (lo.)
 f. **upp** (ao.) – **upp** (fs.)

Aðskeytislaus orðmyndun getur einnig komið fyrir við stýfingu, þ.e. þegar nafnháttur sagnar er stýfður og úr verður nafnorð, sbr. so. *fagna* → no. *fagn* eða so. *giska* → no. *gisk*. Hún getur einnig komið fyrir með flóknari grunnorðum, t.d. samsetningum, sbr. no. *leigubíll* → so. *leigubíla*, no. *augnskuggi* → so. *augnskugga*, og má sjá dæmi um slíkt síðar í þessari grein.⁶

⁶ Hér er ekki rými til að ræða ýmis aðskeytislaus orðmyndunarvensl sem fela í sér sérhljóðavíxl, t.d. *lás/læsa*, *grjót/grýta*.

3 Rannsóknargögnin

Gögn voru sótt í *Risamálheildina* (hér eftir Rmh.) sem er afar stór mörkuð málheild með ýmsum tegundum texta, þar á meðal úr mörgum netheimildum, langmest frá undanförunum áratugum, um 73% þeirra frá því eftir 2000 (Starkaður Barkarson o.fl. 2022:2373). Lítils háttar var leitað á *tímarit.is* og á netinu til nánari staðfestingar á einstökum sögnum. Yfirlit um sögu og þróun orðasambandsins *SÖGN + yfir sig* byggist á *tímarit.is* (sjá 4.1).

Leitað var haustið 2024 og notuð sú útgáfa Rmh. sem þá var aðgengileg, *RMH-2022*. Yngstu textar þar eru frá 2021 og inniheldur þessi gerð tæplega 2,5 milljarða lesmálsorða. Nýjasta útgáfa málheildarinnar, *RMH-2024*, varð ekki aðgengileg fyrr en í janúar 2025.⁷

Í Rmh. er unnt að leita að orði, orðflokki og/eða textasamhengi. Leit að stökum orðum hentaði ekki fyrir þessa athugun enda fyrir fram óvíst að hverju ætti að leita. Sýnt var að leit byggð á orðfloknum *sagnorð* myndi leiða af sér of stórt safn dæma til þess að unnt væri að nýta það að gagni. Því var ákveðið að binda leitina við textasamhengi sem sagnir væru líklegar til að koma fyrir í. Fyrir valinu varð orðasambandið *SÖGN + yfir sig*. Byggðist það á því að nokkrar nýlegar og nýmyndaðar sagnir virtust koma sérlega oft fyrir þar, t.d. *jóla* og *krútt*, myndaðar af *jól* og *krútt*: *að jóla yfir sig*, í merkingunni ‘að gera sig of jólalegan’, ‘að gera of mikið úr jólunum’, ‘að ofgera jólalegheitin’ og *krútt yfir sig* ‘að vera orðinn nánast of krúttlegur’ eða eitthvað í þeim dúr. Það virtist áhugavert að skoða þetta orðasamband nánar.

Leitin skilaði yfir 14 þúsund dæmum. Lítils háttar var skoðað hvað leit að *SÖGN + yfir* + persónuformafn í þolfalli leiddi í ljós því að ef gerandi setningarinnar er 1. eða 2. persóna, *ég/við*, *þú/þið*, er forsetningarliðurinn auðvitað *yfir mig/okkur*, *yfir þig/ykkur*. Fáeinar sagnir komu í ljós og verða sumar nefndar síðar en ekki var að sjá að ný leit og greining myndi bæta miklu við. Leit á netinu sýnir að þar má finna aðrar sagnir en þær sem fundust í Rmh. en slík netleit er ómarkviss og var ekki fylgt nánar eftir þó að stundum hafi verið leitað að einstökum orðum sem voru ekki vel skiljanleg. Leitað var nánar í Rmh. án forsetningarliðarins *yfir sig* að þeim sögnum sem fundust til þess að skoða dreifingu þeirra.

⁷ Í *RMH-2024* eru viðbætur við fyrri útgáfuna, einkum textar frá 2022 og 2023. Í stöku tilfellum hefur verið leitað að dæmum í *RMH-2024* ef ástæða hefur þótt til. Sjá nánar um Rmh. á vef Árnastofnunar og Starkað Barkarson o.fl. (2022).

Mikill meirihluti dæma sem kom í ljós átti ekki við orðasambandið sem rannsóknin snýst um. Allt var lagt til hliðar þar sem *yfir sig* hafði ekki ofangreint hlutverk og merkingu. Þannig var sleppt dæmum þar sem *yfir sig* er áherslulíður með lýsingarorði en vísar ekki til baka í sögnina, t.d. *Þau voru yfir sig ánægð*; dæmum þar sem á eftir *yfir sig* kemur andlag sagnarinnar, t.d. *Þau hvolfa yfir sig fötu*, *Hún þrjónar yfir sig peysu*; og dæmum um SÖGN + upp *yfir sig*, t.d. *Barnið hljóðaði upp yfir sig*. Lögð voru til hliðar þau dæmi sem fundust um eldri sagnir í þessu orðasambandi, t.d. *borða, éta, drekka* (sjá um þær í 4.1).

Eftir þessa grisjun voru eftir um 860 dæmi um nær 420 sagnir sem koma fyrir í orðasambandinu. Af þeim voru um 160 nýmyndaðar af innlendum samnafnsstofnum eða stofnum aðlagaðra eldri tökuorða, t.d. *drama yfir sig*, *fótbolta yfir sig*, *trúða yfir sig*. Yfirleitt var um að ræða orðmyndun af nafnorði en nokkur dæmi voru um myndun af lýsingarorði, upphrópun eða frasa, sbr. (1) í inngangi. Auk þessara sagna komu í ljós um 140 sagnir myndaðar af sérnöfnum, þar af um 60 dregnar af heitum íslenskum og erlendra íþróttafélaga og af landa- og staðarheitum, t.d. *Tindastóla yfir sig*, *Liverpoola yfir sig*, *Svíþjóða yfir sig*, um 25 sagnir dregnar af íslenskum eiginnöfnum, t.d. *Alberta yfir sig*, *Bjössu yfir sig*, og 50–60 sagnir dregnar af erlendum eiginnöfnum, einkum nöfnum íþróttafólks, t.d. *Goma yfir sig* (af nafni fransks knattspyrnumanns, Alain Goma), en einnig af öðrum nöfnum þekkts fólks, t.d. *Bill Gatesa yfir sig*. Þessar sagnir eru ræddar sérstaklega í 4.2.4. Um 120 sagnir eru enskar en lagaðar að íslensku, t.d. *dobblúkkika yfir sig* (e. *to double kick* ‘tvíbanka’, um trommuleik), *fanboisa yfir sig* (e. *to fanboy* ‘að vera mikill (karlkyns) aðdáandi’). Ekki var fjallað sérstaklega um enskar sagnir þegar kom að greiningu gagna þó að einstaka dæmi séu nefnd þegar það á við. Þær eru sjálfsagt oftast myndaðar í ensku og ber því fremur að líta á þær sem tökuorð (skyndilán) en að þær endurspegli íslenska orðmyndun. Það er þó áhugavert að morfólógísk aðlögun þeirra að íslensku felst í nafnháttarendingunni (og eftir atvikum öðrum sagnbeygingarendingum) og að því leyti svipar því ferli formlega til nýmyndunar sagna án aðskeytis.

Nokkrar sagnir eru samsettar en sennilegt er að sögnin sé þá leidd af samsettu nafnorði. Þessar eru helstar: *boltavakta*, *handkasta*, *húrrahrópa*, *iðnaðarsalta*, *jólastressa*, *jólasnjóa*, *krúttsprengrja*.

Á milli sagnar og *yfir sig* geta komið önnur orð, helst atviksorð, en lausleg leit að t.d. *aðeins*, *dálítið*, *talsvert*, *svolítið*, *hrikalega*, *smá* + *yfir sig* leiddi nær ekkert markvert í ljós.

Eins og betur kemur fram síðar eru nær öll dæmin sem hér er

unnið með úr textum samfélagsmiðla og annarra netmiðla frá síðustu árum. Málið á þessum miðlum er oft talmálslegt og á það sérstaklega við um hreina samskiptamiðla, einkum *Twitter* (nú X), en einnig athugasemdadálka vef fjölmiðlanna og ýmsa bloggmiðla. Öll dæmin eru frá 2000 og síðar, langflest eftir 2010 og eru af 18 netmiðlum. Í tíu þeirra komu aðeins fyrir eitt til fjögur dæmi og í einungis fimm miðlum voru dæmin tíu eða fleiri, á *Bleikt.is* (10), *DV.is* (15), *mbl.is* (17), *Bland.is* (26) og *Twitter* (761). Þarna sker samskiptamiðillinn *Twitter* sig rækilega úr með um 87% skrásettra dæma og tæplega 90% sjálfra sagnanna er aðeins þar að finna, alls í kringum 375 af um 420 íslenskum og erlendum sögnum. Í annarri rannsókn höfunda, sem getið var um að framan, er mikill hluti nýlegra dæma um aðskeytislausu afleiðslu af einkvæðum nafnorðum einnig úr textum af samfélagsmiðlum en þó er hlutfall dæma af *Twitter* ekki nálægt því jafnstórt þar og hér. Líkleg skýring er að orðalagið *SÖGN + yfir sig* sé sérstaklega talmálslegt og e.t.v. tengt ákveðnum áhuga- og umræðuefnum og þá um leið ákveðnum hópum sem sameinast um þau. *Twitter* (X) er á margan hátt mjög talmálslegur miðill og textar þar að jafnaði stuttir. Það hefur mikil áhrif á hversu auðvelt eða erfitt getur verið fyrir utanaðkomandi að skilja það sem þar er skrifað, einkum þegar nokkur tími er liðinn frá skrifum og atburðir sem leiddu til þeirra e.t.v. fallnir í gleymsku (sjá nánar 5. kafla).

4 Tegundir sagna og greining gagna

4.1 Orðasambandið *SÖGN + yfir sig*, aldur og uppruni

Orðasambandið *SÖGN + forsetningarliðurinn yfir sig* í merkingunni ‘að gera of mikið af einhverju, gera um of’ er ekki mjög gamalt. Dæmi er ekki að finna um þetta orðalag og merkingu í safni forn máls-orðabókarinnar í Kaupmannahöfn (ONP) þegar leitað er í flettunum *yfir* og *sig* og nokkrum völdum sögnum, né í *Íslensku textasafni*. Ekki er heldur að sjá að þetta komi fyrir í nokkrum efnisríkum textum frá 16., 17. og 18. öld sem athugaðir voru.⁸ Elsta dæmið okkur kunnugt,

⁸ Textarnir eru Nýja testamentið 1540; Guðbrandsbiblíá 1584; *Ævisaga Jóns Ólafssonar Indíafara* frá 1661 (Jón Ólafsson 1908–1909); *Vidalínspostilla* frá 1718–1720 og prestastefnur Jóns Vidalíns árin 1698–1720 (Jón Þorkelsson Vidalín 1995 og 2006 – við þökkum útgefendum veittan aðgang að tölvutækum texta); dagbækur Steingríms Jónssonar síðar biskups á vísitasíum með Hannesi Finnssyni biskupi

sem minnir á þetta orðasamband, er í Vídalínspostillu (1718–1720) með sögninni *tala*: „Það er að tala yfir sig að segjast vilja eður kunna reiðinni aldeilis frá sér að hrinda“ (Jón Þorkelsson Vídalín 1995:135).

Ef til vill er upphafs nútímanotkunar á SÖGN + *yfir sig* að leita í dönsku þar sem t.d. *sove over sig* er þekkt frá a.m.k. um 1750, sjá *Ordbog over det danske Sprog* við *sove* 2.2 (og sjá þar *Kildefortegnelse* við „*Høysg. S.*“), og *tale over sig* frá svipuðum tíma, sjá við *tale* 4.1, „*tale forvirret, vildt, vrøvle, vaase ell. (nu i rigsspr. vist kun) sige noget, man burde have tiet med (og saaledes røbe det)*“, með dæmi frá 1743. Í þýðingu Carl Christian Rafn á Örvar-Odds sögu frá 1826 notar hann „*drukket over sig*“, „*drikke over sig*“ sem þýðingu á *vera ofdrukkinn* og *ofdrykkja*:

„Da de nu havde drukkert over sig [...] om I have sat eders Liv under saa stor en Daarskab, som det er at drikke over sig“ (1826:154), „Nú með því at þeir váru ofdrukknir [...] er þit hafit líf ykkat lagt undir ena mestu fólsku, er ofdrykkja er“ (Boer 1892:77).

Einnig er dæmi að finna um „*læse over sig*“, „*æde over sig*“ í dönsku (t.d. á netinu) og e.t.v. fleiri sagnir í þessu sambandi en ekki var gerð sérstök leit að þessu sinni. Í dönsku nútímamáli er þó ekki venjulegt að nota í þessu samhengi sama orðasamband og í íslensku⁹ og að því er best verður séð er slíkt varla hægt í norsku né sænsku. Í öllum þessum málum er hins vegar til sérstök forskeyting með *for-/fö-* sem nýttist í sumum tilfellum, t.d. sæ. *föra* *sig* = ‘borða/éta yfir sig’, *försova sig* = ‘sofa yfir sig’, *förläsa sig* = ‘lesa yfir sig’, *förköpa sig* = ‘kaupa yfir sig’ o.fl.

Orðalagið *yfir sig* var til skamms tíma bundið við tiltölulega fáar sagnir en mynstrið er þó opið fyrir nýjum. Til að fá mynd af notkuninni síðustu tvær aldir var leitað á *tímarit.is* að strengnum #*yfir sig*.¹⁰ Í ljós komu rúmlega 45.500 dæmi. Ekki var þörf á ítarlegri athugun á þessu atriði heldur nægði að sjá nokkurn veginn hvernig málum var háttað á 19. öld, að svo miklu leyti sem ráða má af blöðum og tímaritum aldarinnar, og svo lauslega hver staðan er þegar nálgast tekur okkar tíma. Til að sjá stöðuna á 19. öld voru greind dæmi frá 1830 til loka árs 1900, alls 790 talsins. Fyrir 20. og 21. öld voru valin til skoðunar árin 1960 (573 dæmi), 1970 (443 dæmi), 1980 (599 dæmi), 1990 (625 dæmi),

1790–1795 í handritinu Lbs 95 8vo (textaskrár í eigu höfunda þessarar greinar); ævisaga Jóns Steingrímssonar frá um 1780 (Jón Steingrímsson 2011).

⁹ Staðfest af dönskum málfræðingi sem haft var samband við.

¹⁰ Ekki var leitað að *yfir* + *persónuforma*, sbr. athugasemd í 3. kafla.

1995 (702 dæmi), 2000 (706 dæmi), 2005 (738 dæmi), 2010 (425 dæmi), 2015 (353 dæmi) og 2020 (203 dæmi), og eru niðurstöðurnar kynntar hér á eftir. Alls voru skoðuð 5367 dæmi eða um það bil 12% þeirra dæma sem fundust á *tímarit.is*.

Í 19. aldar textunum fannst eitt dæmi um *drekka yfir sig*, fáein um *éta yfir sig* og fáein um *sofa yfir sig*, eitt dæmi um *stálma yfir sig* ‘þrútna af mjólk’: „vegna þess hún [sótt í kúm] sjaldan heimsækir kýr, nema þegar þær stálma – sem menn kalla – yfir sig“ (*Tíminn* 6.3.1872).¹¹ Þrjú dæmi fundust um *tala yfir sig*, sennilega þó frekar í merkingunni ‘tala af sér’, þ.e. „sumum hættir við „að tala yfir sig“ af ofstæki“ (*Fjallkonan* 7.9.1899), „þó hann drykki sig ekki útúr-fullan, þá var hann þó oft það mikið kendur, að hann gat talað yfir sig“ (*Frækorn* 1.1.1900) og sem fyrirsögn í gamanmálþætti (*Haukur* 3.8.1898); sbr. dæmi sem tekið var úr Vídalínspostillu hér að framan. Tvö dæmi eru um *byggjast yfir sig* sem ekki er alveg víst hvernig skal túlka: „Frá því 1889 hefir tala húseigna stöðugt hækkað nema 1888 og 1889 [...] því Reykjavík og Ísafjörður höfðu byggst yfir sig, og Norðmenn fóru að flytja síldarhúsin sín burtu af landinu.“ (*Landshagsskýrslur fyrir Ísland árið 1899*, bls. 224, endurtekið að nokkru orðrétt í *Landshagsskýrslur fyrir Ísland árið 1900*, bls. 127); merkingin er líklega sú að bæirnir hafi byggst „um of“ í þeim skilningi að það hafi gerst of mikið og of hratt.

Við leit innan þeirra ára sem valin voru á 20. öld og við upphaf þeirrar tuttugustu og fyrstu komu mest í ljós sömu sagnir og áður, *drekka*, *éta* og *sofa*, ásamt *borða*, *lesa*, *læra* og *vinna*, en einnig dæmi um rúmlega 20 aðrar en þá yfirleitt bara eitt eða örfá dæmi um hverja. Í (4) eru raktar sagnir sem fundust í stafrófsröð; merkingin er alltaf, að því er best verður séð, að gjörðin eða athöfnin sem sögnin vísar til sé á einhvern hátt „um of“. Látið er nægja að geta um ártal elsta dæmis en auðvelt er að leita að hverri sögn á *tímarit.is* og finna þar heimild og textasamhengi.

- (4) 19. öld: byggjast (1899), drekka (1899), éta (1884),¹² sofa (1861), stálma (1872), tala (1898)

20. öld: borða (1919), grína (1995), hlaupa (1990),¹³ kaupa

¹¹ Aðalheimild dæma hér er *tímarit.is* en beinar tilvitnanir eru merktar viðkomandi riti.

¹² ROH er með dæmi frá miðri öldinni úr *Þjóðsögum Jóns Árnasonar*.

¹³ „þegar menn eru farnir að hlaupa á sig og yfir sig innan um annað fólk og bærinn fer á annan endann þá er skörin farin að færa upp í bekkin“ (*DV* 23.8.1990, í gamansamri umfjöllun um maraþon þar sem „Dagfari“ kvartar undan því að fólk sé farið að hlaupa um of).

(1995), lesa (1930), læra (1948), reykja (1981), rýna (2000), vinna (1915)

21. öld: blaðra (2005), dansa (2010), djamma (2005), horfa (2005), hugsa (2007), mála (2020), prenta (2020), rokka (2005), skjalla (2005), spila (2019), stúdera (2010), syngja (2010), tefla (2005), veiða (2005), vitna (2015), ybba (2020), æfa (2005)

Nefna má að í textum ársins 1960 fundust dæmi um *borða, éta, sofa, lesa* og *tala*¹⁴ + *yfir sig*; árið 1970 aðeins dæmi um *borða, éta* og *sofa*; árið 1980 dæmi um *borða, drekka, éta* og *sofa*; árið 1990 dæmi um *borða, drekka, éta, hlaupa, lesa, sofa, tala*. Árið 1995 er sögnunum farið að fjölga og má vera að um þær mundir sé einhvers konar upphaf þess að farið sé að nota fleiri sagnir en áður: *borða, drekka, éta, grína, lesa, læra, reykja, sofa*. Elstu dæmi um 21 af þessum 32 sögnum í (4) eru mjög ung, frá 1990 og síðar, og þar af 17 eftir 2000. Hér verður að hafa þann fyrirvara á þessum tölum um fjölda sagna að textamagn að baki hverju tímabili er mismunandi. Textinn þar sem sagnirnar koma fyrir er iðulega knappur og merkingarsamhengið ekki augljóst en venjuleg íslensk málkunnátta dugir oftast til að skilja hvað átt er við, þ.e. að einhver geri of mikið af því sem felst í sögninni; er þá gjarnan ákveðin neikvæðni, vandlæting eða gagnrýni – þá stundum gamansöm – falin í merkingunni en sambandið getur einnig haft jákvæða merkingu.

Finna má fleiri sagnir ef leitað er innan annarra ára eða að sérstökum sögnum eða sagnmyndum. Til dæmis fannst *yrkja yfir sig* 1964 þegar leitað var að „ort yfir sig“ og *skrifa yfir sig* fannst í textum 1977 og 1980 þegar leitað var að „skrifað yfir sig“ og „skrifar yfir sig“ (sbr. einnig síðar um *hissa, hissast*).

Auk ofangreindra eldri sagna í orðasambandinu fundust við leitina á *tímarit.is* dæmi um fáeinar nýjar sagnir, myndaðar við aðskeytislauða orðmyndun af nafnorði. Allar nema ein eru frá 2000 og síðar. Þær eru raktar í (5).

- (5) Begga (1995), færslubóka (2015), hippa (2015), jóla (2015), salsa (2000), sjomla (2015), skvísa (2015), tískuslysa (2010)

¹⁴ Dæmið um *tala* er úr e.k. málshætti sem er endurtekinn með smávægilegum orðamun í kringum 25 sinnum í blöðum og tímaritum frá 1931 til 2018, „Betra er að borða/éta yfir sig en tala yfir sig“.

Begga er sögn dregin af nafni manns, sú fyrsta sem okkur er kunnug um slíkt, og er rétt að birta textasamhengið til að skýra hana: „Hafnarfjörður er í brennidepli nú um mundir fyrir sérkennilega bæjarstjórnarhætti og nýjasta orðatiltækið þar í bæ er: „Jæja, á nú að Begga yfir sig?“ en það hefur eitthvað með Jóa Begg og hans stjórnvisku að gera og tekur til þess þegar menn eru með þvílíkar fléttur í gangi að enginn skilur lengur neitt í neinu.“ (Helgarpósturinn 1995). Hinar sagnirnar eru nokkuð auðskildar þó að þær séu nýstárlegar; *salsa* merkir ‘dansa salsa’, *sjomla* mun vera dregin af heiti dægurlags, *Sjomleh*, sem e.t.v. er afbökun á *gamli* lo./no. (Guðrún Kvaran 2013).

Við leit í Rmh. komu í ljós mun fleiri rótgrónar sagnir en þær sem nefndar eru í (4), alls um 80, t.d. *baka*, *ferðast*, *grilla*, *versla* + *yfir sig*. Þessi fjölgun á skömmum tíma, þ.e. eftir síðustu aldamót og einkum eftir 2010 eða þar um bil, er athyglisverð. Hún á sér stað á sama tíma og um 300 alveg nýjar sagnir, myndaðar við aðskeytislausu orðmyndun, koma til sögunnar, um 160 dregnar af innlendum samnöfnum, um 60 einkum af heitum íþróttafélaga og í kringum 80 af eiginnöfnum, þar af um 25 af innlendum nöfnum og milli 50 og 60 af erlendum (sjá 3.1). Þessa miklu fjölgun nýrra sagna má væntanlega skýra að töluverðu leyti með tilkomu ýmiss konar netmiðla og rafrænna samskipta sem hefur haft í för með sér aukna fjölbreytni textategunda.

Þetta yfirlit yfir orðasambandið *SÖGN* + *yfir sig* í merkingunni ‘gera e-ð um of’ undanfarin 200 ár má draga saman þannig: Orðasambandið og sú merking sem því fylgir virðist ekki gamalt í málinu, frá 18. eða 19. öld, og á sér e.t.v. rætur í dönsku. Athugun á dæmum á *tímarit.is* sýnir að sagnir sem þarna er unnt að nota voru fáar á 19. öld, fjölgaði dálítið á 20. öld og enn frekar við upphaf 21. aldar og er mynstrið því opið fyrir nýjum sögnum. Það staðfestist enn betur þegar dæmi af Rmh. eru skoðuð. Sagnir sem komu í ljós á *tímarit.is* eru að mestu leyti sagnir sem eiga sér rætur í málinu og eru ekki nýmyndaðar í nútímamáli við aðskeytislausu orðmyndun fyrir utan átta sagnir sem allar eru eindæmi í textum á *tímarit.is* og allar utan ein úr textum frá því eftir 2000.

4.2 Nokkur helstu einkenni sagnanna

Um 160 þeirra u.þ.b. 420 sagna sem komu í ljós við leit í Rmh. eru myndaðar af innlendum samnafnsstofni eða eldra tökuorði og í kringum 140 af nöfnum fólks og félaga. Verða ýmsar þeirra nefndar hér á eftir og fáeinar enskar sagnir einnig. Þó um sé að ræða sömu

ferla í myndun sagna af bæði samnöfnum og sérnöfnum þá völdum við að skilja á milli þessara tegunda í umfjölluninni til þess að auka skýrleika.

4.2.1 Birtingarmynd sagnar

Sagnirnar eru notaðar á fyrirsjáanlegan hátt í setningarlegu samhengi. Algengast er að sögn standi í nafnhætti en einnig alloft í einhverri beygingarmynd í germynd, sbr. (6). Engin dæmi fundust um sögn í lýsingarhætti nútíðar en fáein dæmi eru um sagnbót.¹⁵

(6) nh.: hann má **trúða** yfir sig eins og hann vill (*Tw.* 2021)

3.p.et.nt.: Kristín Eiríks **skáldar** yfir sig (*Tw.* 2019)

3.p.ft.nt.: Sumir menn "**kláma** yfir sig" og missa allt raunveruleika skyn þegar kemur að kynlífi (*Bland.is* 2011)

3.p.et.pt.: fólk **hipsteraði** og **tískaði** yfir sig (*Tw.* 2014)

sagnbót: Maður hefur **iðnaðarsaltað** yfir sig þrátt fyrir það (*Tw.* 2012); Hægristefnan hefur fyrir löngu **rassað** yfir sig (*Stundin.is* 2015)

Sagnirnar eru líklegast í mörgum tilfellum nýmyndun þess sem skrifar, eru honum eða henni ekki áður þekktar heldur myndaðar við virka orðmyndun og með hliðsjón af öðrum sambærilegum dæmum. Útkoman er stundum framandi, einkum þegar um er að ræða sagnir myndaðar af erlendum nöfnum eða heitum. Stöku sinnum hefur sá sem skrifar sett skil milli stofns og endingar til þess að íslensk beygingarmynd verði skýrari, t.d. *Grindavík-a*¹⁶ (af Ungmennafélagi Grindavíkur), *húh-a* og *ó-a* (af upphrópununum *húh* og *ó*), *ÍBV-a* (af Íþróttabandalagi Vestmannaeyja; en einnig er dæmi um *ibva*) og *Skreytum Hús-aði* (mynduð af nafni bloggsíðu, *Skreytum Hús*).

Algengast er þó að engin skil séu merkt milli stofns og endingar. Það er þó áhugavert þar sem það er gert og sýnir meðvitund um byggingu sagnanna.

¹⁵ Nokkrar miðmyndarsagnir komu í ljós og verða ræddar stuttlega í 4.2.4.

¹⁶ Sagnir myndaðar af sérnöfnum, þ.e. nöfnum fólks, félaga eða af örnefnum, eru hér skrifaðar með hástaf þegar þær eru nefndar eða um þær fjallað í meginexta. Í sjálfum textadæmunum er stafsetning óbreytt.

4.2.2 Samhengi og tíðni

Textasamhengið er yfirleitt lítið og takmarkað og oft er ekki ljóst til hvers dæmin vísa. Ætla má þó að þeir sem skrifi textann geri ráð fyrir að móttakandinn átti sig á tilvísuninni, t.d. í samhengi við fyrri færslur og umræður á sama vettvangi á svipuðum tíma. Þetta á einkum við um dæmi af *Twitter* þar sem merking margra sagna er óljós eða óþekkt, sbr. eftirfarandi tvær sagnir og eru þær birtar hér með því litla samhengi sem þeim fylgir í Rmh.:

- (7) a. **Nettar** yfir sig! (*Tw.* 2020)
 b. Verið að **Rafa** yfir sig (*Tw.* 2012)

Giska má á að *netta* geti verið mynduð af lo. *nettur* eða sé e.t.v. tökusögnin *netta* í merkingunni ‘jafna út’, af ensku agnarsögninni *net out*, sem einkum er notuð í bankasamhengi, „netta e-ð út“. Með *Rafa* er átt við tiltekinn þjálfara knattspyrnuliða á Englandi (Rafael Benítez Maudes).

Flestar sagnirnar eru fátíðar í textunum og t.d. kom einungis eitt dæmi í ljós í um 330 af þeim u.þ.b. 420 íslensku og erlendu sögnum sem safnað var. Sagnir sem fimm eða fleiri dæmi eru um eru þessar:

- (8) krútt (189), jóla (28), bola¹⁷ (18), hipstera (23), rassa (12), kónga (11 + kóngsa 1), Norega (11), PCa (10) (af e. *politically correct*), Liverpoola (9 + Liverpoolska 1), RUVa (9) (Ríkisútvarpið), Spursa (9) (vísar í knattspyrnufélagið Tottenham Hotspurs), drama (8), nörda (8), hroka (7), spaða (7), Kana (6) (af Kani, Ameríkani), grína (5), handbolta (5), kláma (5), miðaldra (5)

Munurinn á fjölda dæma um *krútt* + *yfir sig* og öllum hinum er ein-kennilega mikill, en ekki er ljóst hvaða ályktun er hægt að draga af því.

4.2.3 Orðmyndun af öðrum orðum en nafnorðum

Algengast er að sögnin sé mynduð af nafnorði. Nokkrar sagnir virðast þó myndaðar af lýsingarorði, atviksorði eða upphrópun, sjá nánar dæmasafn í viðauka. Nokkur dæmi í textasamhengi eru sýnd í (9).

¹⁷ Af *bolur* í merkingunni ‘venjulegt fólk’. Sjá skýringu hjá Kjartani Atla Kjartanssyni (2015).

- (9) a. af lo.: Svo hann þarf ekki að **miðaldra** yfir sig á Twitter (*Tw.* 2016); Sjálfsmyndakynslóðin alveg að **sjálfhverfa** yfir sig (*Bland.is* 2014); fuglahvísarinn er búinn að **öfgasinnast** yfir sig á hægri vængnum (*DV.is* 2011)
- b. af ao.: hægristefnan [fékk] að valsa um heiminn í áratug. Uns hún **hægraði** yfir sig (*Heimildin.is* 2015)
- c. af uh.: heyrði portúgal og fannst eins og það gæti hafa **húað** yfir sig (*Tw.* 2017); Þór / KA að **sjallalalala** yfir sig og Stjarnan bara situr undir þessu (*Tw.* 2017)

Eitt dæmi er hér um orðmyndun af atviksorði og virðist hún sjaldgæf. Þó má nefna að einnig kom fyrir sögnin *hissast* af ao. *hissa*: „Pabbi þinn er að hissast yfir sig“ (*Tw.* 2019) en hún er eldri en þær sagnir sem hér eru til umfjöllunar. Nokkur dæmi um hana má sjá á *tímarit.is* frá 1957 til 1990 og dæmi eru um so. *hissa* sem ópersónulega sögn, *mig hissar*, a.m.k. frá fyrri hluta 20. aldar, sbr. dæmi í *Íslensk-danskri orðabók* Sigfúsar Blöndals (1920–1924).

Nokkrar sagnir eru myndaðar af frasa eða samsettu nafnyrði, samanber (10):

- (10) a. Miðað við stöðuna hér [...] er ekki ólíklegt að einhver á veðurstofunni hafi **appelsínugulaviðvarað** yfir sig (*Tw.* 2018)
- b. Þegar menn **góðufólkar** yfir sig á Twitter (*Tw.* 2019)
- c. Hún [...] **Skreytum Hús-aði** yfir sig og ætlaði að hvítlakka barnarúm (*Tw.* 2018)

Sögnin í (10a) er ljóslega dregin af nafnliðnum *appelsínugul viðvörun* en segja má að niðurstaðan sé dálítið óvænt, bæði rithátturinn (skrifað í einu orði) og tengingin *-a- í -gula-*.

Nokkrar sagnir eru myndaðar af enskum frösum eða orðasamböndum, t.d. *identity politicsa* af e. *identity politics* ‘sjálfsmyndarpólitík’; *PCa* af e. *politically correct*; *Post hoc ergo propter hoca*, leitt af latneskum frasa sem er notaður um svokallaða post-hoc rökvillu, um fylgni vegna orsakatengsla; *small forwarda* um stöðu leikmanns í körfubolta; *VARa* af e. *Video Assistant Referee*, í tengslum við knattspyrnumót.

Nokkrar sagnir dregnar af enskum lýsingarorðum komu í ljós, sennilega allar hrein aðkomuorð, t.d. *crabbiea* ‘vera geðvondur’, *feel-gooda* og *hornýa* af e. *horny* ‘graður’.

4.2.4 Sagnir myndaðar af sérnöfnum

Um 140 sagnir af þeim u.þ.b. 420 sem fundust eru myndaðar af mannanöfnum, heitum íþróttafélaga og af landa- og þjóðaheitum og fáeinar af lýsingarorðum sem lýsa þeim (sbr. 3. kafla). Verður hér gerð grein fyrir þeim.

Sagnir myndaðar af íslenskum mannanöfnum eru a.m.k. þær 24 sem raktar eru í (11) – þær, eins og aðrar sagnir myndaðar af sérnöfnum, eru hér hafðar með hástaf:

- (11) Alberta, Antona, Bendera, Bjarna, Björka, Bjössu, Dr. Gunna, Gunna Helga, Hjöllu, Hjörleifa, Hlyna, Jens Guða, Kára Stefánssona, Ladda, Magnús Magnússona, Möllera, Odda, Oddssona, Óla Stefána, Reykása, Sigmund-Davíða, Stefána, Steina, T-a (stytting: „Dabbi T að T-a yfir sig“, *Tv.* 2017)

Athyglisvert er að af nafni söngkonunnar Bjarkar Guðmundsdóttur er dregin sögnin *Björka*, ekki *Bjarka*: „nýjasta vidjóð hennar Bjarkar ... held að hún hafi Björkað yfir sig“ (*Tv.* 2017), og er merki um að nafnið (nefnifallsmyndin) en ekki stofninn liggi hér til grundvallar. Annað dæmi um *Björka* fannst við leit í Rmh.: „Lettland að Björka sig í gang 20 árum of seint“ (*Tv.* 2015). Íslenskar sagnir sem eru samstofna nafnorðum með /ö/ í grunnmynd hafa annars yfirleitt /a/ í stofni, sbr. no. *strönd* – so. *stranda*, no. *sök* – so. *saka*, no. *þögn* – so. *þagna*.¹⁸ Nánari leit í Rmh., á *tímarit.is* og á netinu skilaði engum dæmum um *Björka*, né um t.d. *Björga*, *Dögga*, *Hrönna* eða *Björna*, *Örna*, svo að dæmi séu tekin. – Víst er að *Óla Stefána* á við tiltekinn handboltaleikmann sem er Stefánsson. Hér virðist innlegðin í orðmyndunina ekki vera „Stefánsson“ (*Stefánssona*) heldur *Óli* og *Stefán* og að formlega séð séu myndaðar tvær sagnir, hvor af sínu nafni.

Áberandi margar þessara nýmynduðu sagna eru dregnar af nöfnum þekktis íþróttafólks eða einstaklinga sem tengjast íþróttum, milli 35 og 40 sagnir, flestar af nöfnum erlendra íþróttamanna eða þjálfara. Tekist hefur að finna flest nöfnin með leit á netinu en ekki verður gerð grein fyrir þessum einstaklingum hér. Flestir eru ókunnir öðrum en þeim sem hafa sérstakan áhuga á körfubolta og fótbolta en nefna má að a.m.k. 17 sagnir eru myndaðar af nafni erlendra körfuboltamanna og líklega einar 16 af nafni erlendra knattspyrnumanna. Ein sögn er

¹⁸ Hliðstæður eins og *högg* – *höggva*, *stöð* – *stöðva*, *stökk* – *stökkva* o.fl., þar sem /ö/ er í stofni bæði nafnorðs og sagnar, eiga sér málsgögulega skýringu.

dregin af nafni þekkts kylfings. Það mætti e.t.v. gefa sér þá vinnutilgátu að þessi sterka tenging við körfubolta og fótbolta bendi til þess að um sé að ræða athugasemdir fárra en virkra áhugamanna um þessar íþróttir en erfitt yrði að fá þá tilgátu staðfesta. Öll dæmi um þessar „íþróttanafnasagnir“ eru af *Twitter* 2010–2020 nema tvö af *Fotbolti.net* (2021) og *DV.is* (2017).

Sagnir myndaðar af heitum íslenskra íþróttafélaga og íslenskra og erlendra íþróttasambanda eru þessar:

- (12) Aftureldinga, Blika, FHa, Gróttu, Hauka, HSÍa, IHFa,¹⁹ ÍBVa, Skagamanna, Tindastóla, Víkinga

Sögnin *Skagamanna* er vissulega ekki byggð á félagsheitinu *Íþróttabandalag Akraness* en þegar talað er um þetta félag er oft, e.t.v. oftast, talað um *Skagamenn* og þaðan er sögnin komin. Sagnirnar *Grindavíka*, sum dæmi um *Íslanda/Íslendinga* og *Keflavíka/Keflvíka* (sjá hér á eftir) eiga vafalaust einnig við um íþróttafélög eða þátttöku í íþróttum.

Sagnir myndaðar af heitum erlendra íþróttafélaga eru nokkuð fleiri, milli 15 og 20, þar á meðal *Arsenala*, *Chelsea-a*, *Evertona*, *Leedsa*, *Liverpoola* og *Liverpúlaska*, *Spursa* og *Spörsa* (af Tottenham Hotspurs), *Tottenhama*, svo að nefndar séu sagnir myndaðar af heitum þekktra enskra fótboltaklúbba.

Tæplega 50 sagnir eru myndaðar af landaheitum og örnefnum og nokkrar af lýsingarorðum sem vísa til þeirra. Margar eru notaðar í tengslum við íþróttir, sem fyrr segir, og vísa þá til staðar, þjóðernis eða beinlínis til íþróttafélagsins sem athugasemdin á við. Þær eru sýndar í (13).

- (13) a. af innlendum heitum: *Grindavíka*, *Holtavörðuheidi*, *Húsvíkingast*, *Íslanda*, *Íslendinga*, *Keflavíka/Keflvíka*, *Skeifa*
- b. af heitum erlendra ríkja eða orðum sem vísa til erlendra staða, ríkja eða þjóða: *Balkana*, *Bandaríkja*, *Benidorma*, *Berna*, *Chernobyla*, *Clevelanda*, *Dana*, *Englendinga*, *Evrópa*, *Finna*, *Flórída*, *Frakka*, *Hamborga*, *Ítala*, *Kana*, *Króata*, *Memphisa*, *New Jersey*, *Norega*, *Norsast*, *Roma (Róma)*, *Rússa*, *Svíá*, *Svíþjóða*, *Tortóla*, *USAa*, *Valencia*, *Þjóðverja*; enska, þýska

Dæmi eru bæði um *Keflavíka* og *Keflvíka*, dregin af *Keflavík*, og virðist

¹⁹ Alþjóða handknattleikssambandið (International Handball Federation).

sem síðara dæmið endurspeglir kunna reglu um brottfall sérhljóðs þegar mynduð eru nafnorð (íbúaheiti) og lýsingarorð af staðarheitum, *Keflvíkingur, keflvískur*.

Þær sagnir sem dregnar eru af erlendum sérnöfnum og heitum eru sjálfsagt til sem slíkar í erlendu samhengi og hafa sumar fundist við leit á netinu, t.d. sögn dregin af nafni knattspyrnufélagsins *Arsenal*: „Arsenal may have just Arsenaled harder than they have ever Arsenaled before“, og ýmsar aðrar.²⁰

Stór hluti þeirra sagna sem myndaðar eru af sérnöfnum kemur einkum fyrir í þeirri sérstöku tegund tvítekningar sem minnst var á í inngangi þar sem tiltekið er nafn og í framhaldinu leidd af því sögn. Nokkur dæmi eru sýnd í (14):

- (14) a. Albert Ingason að **Alberta** yfir sig (*Tw.* 2020)
- b. Blikar [þ.e. Breiðablik] **Blikuðu** yfir sig (*Tw.* 2019)
- c. Gunni Helga **Gunna Helgaði** yfir sig með víkinga-klappinu í lokin (*Tw.* 2018)
- d. Arsenal er að **Arsenala** yfir sig í ár (*Tw.* 2016)
- e. Munu Liverpool **Liverpoola** yfir sig í apríl/maí [...]? (*Tw.* 2018)

Erfitt er að segja til um merkinguna í dæmum sem þessum nema vitað sé hvað einkenni X, þann tiltekna einstakling, íþróttafélag eða annað það sem þarna er í hlutverki geranda. Þar sem um er að ræða einstaklinga er verið að draga fram eitthvað í fasi þeirra sem einkennir þá framar öðrum. Fyrir þá sem ekki þekkja til X eða þeirra aðstæðna sem þegjandi er vísað til er erfitt, oft ógerlegt, að vita hvort sögnin er jákvætt eða neikvætt hlaðin, hvort í henni býr hrós eða gagnrýni á X, hvort þarna liggur að baki alvara eða grín o.s.frv.

Hins vegar er einnig hægt að finna dæmi þar sem ákveðinn einstaklingur gerir of mikið af því sem annar einstaklingur er þekktur fyrir, sbr.: „Það er ekki ofsögum sagt að Tómas Heiðar Tómasson sé að Kyle Korver-a yfir sig í vetur (*Tw.* 2015); „[...] er Dwyane Wade að Larry Huges-a yfir sig“ (*Tw.* 2013). Og menn geta líka sýnt mikla fylgispekt við eitthvert land eða íþróttafélag, sbr. „Einhver að Noreg-a

²⁰ Sagnir myndaðar af heiti erlendra félaga voru ekki lagðar til hliðar í rannsókninni eins og gert var við aðrar sagnir af erlendum stofni því að oft geta þær verið íslenskar skyndimyndanir í tengslum við viðburði, einkum íþróttaviðburði en einnig tónlist og annað sem er fréttæmt og sem athugasemdir eru gerðar við nánast samtímis á samskiptamiðlum og í athugasemdadálkum rafrænna fjölmiðla.

yfir sig“ (Tw. 2017) og „Höddi Magg er að FH-a yfir sig“ (Tw. 2016) – þar er átt við íþróttafréttamann sem vitað er að er mikill FH-ingur.

4.2.5 Miðmyndarsagnir

Nokkrar miðmyndarsagnir komu í ljós: *fasistast*, *Húsvíkingast*, *krúttast*, *lúðast*, *málfarast*, *norsast*, *pabbast*, *væmnast* og *öfgasinnast* og eru dæmi um nokkrar þeirra sýnd í (15).

- (15) a. [...] þegar ég sé stjörnutjúllaða menn **fasistast** yfir sig á netinu (Tw. 2020)
- b. er minn að **húsvíkingast** yfir sig í kvöld? (Tw. 2016)
- c. Svona er líka hægt að **málfarast** yfir sig! (Bland.is 2006)
- d. 2 barna faðir í Hveragerði **pabbast** yfir sig (Tw. 2021)
- e. Maður bregður sér frá og Twitterfam **væmnast** yfir sig (Tw. 2016)

Um er að ræða orðmyndun sambærilega við þá aðskeytislausu orðmyndun sem hér er til umfjöllunar þó að miðmyndarmerkið *-st* bætist við. Engar þeirra komu fyrir í germynd nema *krúttast*, en *lúðast* og *væmnast* komu þó í ljós sem sögn þegar leitað var áfram að SÖGN + *yfir mig*: „Ég var mögulega að lúða yfir mig“ (Tw. 2016), „ég er að væmna yfir mig í mömmuvímu“ (Tw. 2016). Nánari leit í Rmh. að sögnunum í (15) sem germyndarsögnum leiddi í ljós dæmi um *pabba* í öðru samhengi: „Það er nú gott að þú þarft ekki að pabba þig neitt“ (Bland.is 2008). Ekki verður leyst úr því að þessu sinni hvort líta beri svo á að miðmyndarmerkið *-st* tilheyri orðmyndunarhluta málsins, sem viðskeyti, eða beygingarhluta þess – hið fyrri er e.t.v. á margan hátt álitalegra.²¹ En við teljum að gera megir ráð fyrir að nýjar miðmyndarsagnir á borð við þær sem hér voru nefndar, dregnar af nafnorðsstofnum, séu myndaðar á sama hátt og aðrar sagnir sem hér eru til umræðu, þ.e. fyrst við aðskeytislausa orðmyndun og af þeirri sögn sem þar verður til er síðan mynduð miðmyndarsögn.²² Í þessari rannsókn hafa fundist dæmi um miðmyndarsagnir sem ekki eiga sér yfirborðsmynd í germynd, samanber *málfar* (> **málfara*) > *málfarast* í (15c). Nefna má að Gast o.fl. (2025:8) telja að *yfir sig* sé ekki unnt

²¹ Sjá um þetta Kjartan Ottósson (1986:115) og sbr. líka Nilstun (2018:206) sem flokkar miðmyndarsagnir í norsku undir aðskeytislausa orðmyndun, sbr. *høre* – *høres*.

²² Sjá einnig pistil Eiríks Rögnvaldssonar (2020) um orðmyndun með *-ast*.

að nota með miðmyndarsögnum, t.d. **Hann jólaðist yfir sig*, sem þau merkja sem ótækt, en það stríðir gegn því sem finna má í Rmh. og hér hefur lauslega verið tæpt á.

5 Merking og túlkun sagnanna

5.1 Grundvallarmerking og ýmis afbrigði hennar

Eins og komið hefur fram er grundvallarmerkingin í *SÖGN* + *yfir sig* sú að ‘gera of mikið (af því sem felst í sögninni)’, sbr. *að lesa yfir sig*, *að borða yfir sig*. Merkingin getur verið jákvæð eða neikvæð og bundin samhengi og aðstæðum. Í nýrri dæmum, þeim sem hér voru sótt af samfélagsmiðlum, er merkingin hins vegar eins og áður sagði oft óljós og stundum erfitt að átta sig á því hvað átt er við. Í sambandi við sagnir dregnar af nöfnum fólks og félaga má þó sjá að yfirleitt er átt við að tiltekin persóna eða hópur, félag, hafi gert eitthvað annaðhvort um of, og þá gjarnan í fremur neikvæðri eða gagnrýnni merkingu, eða líkist sjálfri/sjálfu(m) sér og meira en það, þá gjarnan (en ekki alltaf) í jákvæðum skilningi. Það er því ekki augljóst hvenær orðasambandið *SÖGN* + *yfir sig* er jákvætt og hvenær neikvætt og það krefst umtalsverðrar forþekkingar og væntanlega þess að auki að skilaboð eins og þau sem hér um ræðir séu helst send nánast samtímis og eitthvað gerist eða a.m.k. skömmu eftir það, eða að vísað sé í persónur eða atvik sem eru vel kunn þeim sem boðin fá.

Skipta má nýrri dæmum upp í fleiri flokka eftir merkingu. Í fyrsta lagi eru það dæmi eins og voru nefnd hér á undan þar sem merkingin er ljós, ‘að gera of mikið af einhverju’. Í öðru lagi er um að ræða óljósa merkingu í sögnum dregnum af samnöfnum, sbr. *að handbolta yfir sig*. Í þriðja lagi er um að ræða óljósa merkingu í sögnum sem dregnar eru af nöfnum fólks og félaga og eiga væntanlega einkum við fas eða einkenni einstaklings eða hóps einstaklinga, t.d. *að Alberta yfir sig*, *að Sigmund-Davíða yfir sig*, *að Liverpoola yfir sig*. Í fjórða lagi er um að ræða óljósa merkingu í sögnum sem dregnar eru af staðarheitum, t.d. *að Holtavörðuheíða yfir sig*, *að Grindavíka yfir sig*.

Í dæmum í Rmh. er oftast ekki hægt að sjá hver skrifar og aldrei þegar dæmin eru af *Twitter*. Ef sömu dæmi eru leituð uppi á vefsíðu *Twitter* (X) er það þó stundum hægt, þó aðeins ef dæmin eru nýleg. Stöku sinnum hefur verið reynt að leita uppi vandskilin dæmi í netmiðlunum eða á netinu. Hér skulu rakin nokkur dæmi um það sem við er átt.

Í dæminu „Er hægt að félagsstarfa yfir sig?“ (Tw. 2018) er spurningin væntanlega sú hvort hægt sé að vinna svo mikið að félagsstórfum að maður fái alveg nóg, fái sig fullsaddan eða eitthvað slíkt. Í *Handkastinu* (hlaðvarpsþætti um handbolta) 19.3.2025 var fjallað um landsleik Íslendinga við Grikki í Grikklandi þar sem aðstæður í tiltekinni íþróttahöll voru slæmar. Þar var tekið svo til orða að Evrópska handknattleikssambandið hefði „handboltað yfir sig“ með því að leyfa leiknum að fara fram við þessar aðstæður. Þarna er merkingin greinilega neikvæð, hér er spurningin ekki um það að handknattleikssambandið hafi gert of mikið af einhverju heldur að sambandið hafi farið yfir strikið hvað varðar að leyfa leikinn við þessar aðstæður.

Stundum má giska betur á hvað býr að baki, t.d. í þessu dæmi: „Sá er búinn að Reykása yfir sig, Tvíreykt eins og hangikjetíð“ – með líklegri gamansamri vísun í grínpersónuna Ragnar Reykás (Spaugstofan) sem sífellt skipti um skoðun. Framhaldið, um „tvíreykt“, er sjálfsagt áframhaldandi orðaleikur um nafn Reykáss. Og líklegt er að í næsta dæmi sé á ferðinni gildisdómur, líklega frekar neikvæður: „Það tók Sigmund Davíð ca. 15 sekúndur að Sigmund-Davíða yfir sig í þessu viðtali“ (Tw. 2017) og að þar sé vísað í þekkt sjónvarpsviðtal í apríl 2017.

Eins og nefnt var áður er einnig hægt að mynda sagnir af staðarheitum ýmiss konar en eins og komið hefur fram er oft erfitt að geta sér til um merkinguna. Í dæmi eins og að *Holtavörðuheiða yfir sig* má ímynda sér að hægt sé að segja þetta um manneskju sem fer, að mati einhvers, of oft um Holtavörðuheiðina í einhverjum erindagjörðum, þ.e. að í þessu felist einhver gamansemi um að keyrt sé svo oft norður og suður. Hins vegar er útilokað að geta sér til um merkingu orðasambandsins að *Húsvíkingast yfir sig* án nánara samhengis: „er minn að húsvíkingast yfir sig í kvöld?“ (Tw. 2016).

Dæmin sem hér hafa verið tekin sýna að tengingin við þá merkingarþætti nafnorðsins sem máli skipta fyrir túlkun sagnarinnar er bæði háð tíma og rúmi, hvar og hvenær dæmið er skrifað og birt, hver les það og hvenær o.s.frv.

5.2 Ástæður fyrir aukinni notkun

Með hliðsjón af því sem greint var frá að framan má spyrja hvað valdi því að orðasambandið *SÖGN + yfir sig* verði skyndilega svo algengt og nýmyndun sagna af (einkum) nafnorðsstofni jafnvirk og raun ber vitni. Nokkrar skýringar eru tiltækar og skal nú hugað að þeim.

Undanfarin 10–15 ár hefur notkun netmiðla aukist gríðarlega, einkum meðal yngra fólks, og helsta tungumálið þar er enska. Því er nærtækast að leita enskra áhrifa þó að ekki þurfi að vera um alveg sambærileg orðasambönd að ræða. Í ensku er til orðasambandið (*gerandi*) + *out-X* + *ANDLAG*, þar sem *X* er sögn, t.d. *to outfish* + *ANDLAG* ‘to outdo someone in fishing, to catch more fish than someone’ (dæmi af netorðabók *Merriam-Webster*; sjá nánar Kotowski 2021). Orðasambandið er virkt og mjög algengt í ensku og virðist hafa orðið æ algengara undanfarin ár á netmiðlum. Oft birtist það sem $X_i \text{ out-} X_i + \text{ANDLAG}$ þar sem *X* er bæði *gerandi* og sagnstofn, t.d. *Taylor Swift out-Taylored herself*, í merkingunni ‘T. Sw. toppaði sjálfa sig’, eða $X \text{ out-} Y_i + \text{ANDLAG}_i$, t.d. *Spurs out-Liverpooled Liverpool* í merkingunni ‘Tottenham gerði e-ð betur en Liverpool er vant að gera’. (Til eru flóknari afbrigði sem hér verða ekki rædd.) Þetta virðist ekki síst vera algengt þegar fjallað er um tónlist, íþróttir eða annað slíkt þar sem gerendur „toppa“ sig iðulega, annaðhvort á jákvæðan eða neikvæðan hátt. Orðasambandið er raunar gamalt í ensku og kemur t.d. fyrir í verkum Shakespeares:

- (16) I would have such a fellow whipped for o’erdoing
Termagant. It out-Herods Herod. Pray you, avoid it.”
(Hamlet)

Merkingin er ‘to be superior to Herod in cruelty, evil, extravagance, etc.’ (Tréguer 2021). Til fróðleiks skal hér sýnt hvernig helstu þýðendur Hamlets hafa þýtt þetta:²³

- (17) a. Þann lúða vil ég hýða sem ofleikur oflátung – þykist
meiri Heródes en Heródes. (Þórarinn Eldjárn 2020:95)
b. ég gæti látið flengja slíkan fugl sem flegðast meira en
flagð og þjösnastr meir en þjösni. (Helgi Hálfðanarson
1970:69)
c. Ég gæti látið hýða slíkan loddara, sem tryllist meira
en tröll og hamast meira en Heródes. (Matthías
Jochumsson 1960:122)

Mynstur í einu máli getur haft áhrif á mynstur í öðru þó að mynstrin séu ekki formlega sambærileg að öllu leyti (sbr. Matras og Sakel 2007 og umræðu þar um mynsturafritun, e. *pattern replication*). Enska orðasambandið sem hér var rætt er ekki hægt að yfirfæra óbreytt í íslensku svo vel sé, en í íslensku er til mynstur fyrir orðasambandið

²³ Við þökkum Þóarni Eldjárn fyrir veitta aðstoð.

SÖGN + *yfir sig* sem nýttist að nokkru leyti til þess að tjá það sama og enska orðasambandið *tjáir*. Þannig svarar t.d. *að pabba yfir sig* til e. *to out-dad (himself)* og *að bleika yfir sig* til e. *to out-pink (himself/herself)* (bæði ensku dæmin eru af netinu) og í safni okkar koma fyrir mörg dæmi eins og *Afturelding er að Aftureldinga yfir sig*, *Liverpool er að Liverpoola yfir sig*, sem augljóslega svara til enska orðasambandsins X_i *out- X_i* + AFTURBEYGT ANDLAG. Hér er því ekki aðeins um áhrif frá ensku að ræða heldur tekur íslenska mynstrið í raun yfir vissa þætti enska mynstursins.

Til viðbótar við það sem hér var rakið skal minnt á sjálft fyrirbærið aðskeytislausu orðmyndun, sem þessi grein fjallar um, en það er afar virkt í ensku og er nánast hægt að mynda sögn af hvaða orðstofni sem er, einkum nafnorðum, samnöfnum og sérnöfnum, en einnig af öðrum stofnum og af orðasamböndum og frösum. Slík orðmyndun er vissulega ekki jafnalgeng í íslensku og í ensku en hefur samt lengi verið vel virk e.t.v. vegna þess að aðrir orðmyndunarkostir til að mynda sagnir eru fáir í íslensku, eins og áður var nefnt.

Hér verður ekki greitt úr því hvort kemur á undan, aukin myndun sagna við aðskeytislausu orðmyndun, sennilega undir einhverjum áhrifum frá ensku, eða aukin notkun orðasambandsins SÖGN + *yfir sig*, en hvort tveggja tilheyrir málþróun undanfarinna ára.

6 Virkni orðmyndunarinnar

Ekki virðast vera miklar hömlur á því hvaða nafnorð, samnöfn og sérnöfn, geti undirgengist aðskeytislausu orðmyndun í orðasambandinu SÖGN + *yfir sig*. Atviksorð, lýsingarorð, upphrópanir og heilir frasar geta einnig komið fyrir þar, í miklu minna mæli þó. Þessi fjölbreytni orða af ýmsum orðflokkum bendir til mikillar virkni orðmyndunarinnar, eins og bent var á í inngangi. En hver eru helstu einkenni orðmyndunar með mikla virkni eins og um er að ræða í orðasambandinu SÖGN + *yfir sig*? Til þess að gera sér grein fyrir því er mikilvægt að skoða tvö atriði, annars vegar stakdæmi og hins vegar fjölbreytni orðflokka og grunnorðanna sem taka þátt í orðmynduninni.

Í 3. kafla kom fram að um 300 nýjar sagnir fundust í orðasambandinu, myndaðar við aðskeytislausu orðmyndun, og skal það rifjað upp hér: Einar 160 reyndust dregnar af innlendum samnöfnum og nokkrum lýsingarorðum og frösum (t.d. *hæstarétta*, *bleika*, *góðufólka*),

um 25 af innlendum og rúmlega 50 af erlendum sérnöfnum (t.d. *Björka*, *Spielberga*) og um 60 af íslenskum og erlendum nöfnum íþróttafélaga (t.d. *Aftureldinga*, *Evertona*) og af landa- og staðarheitum (t.d. *Holta-vörðuheidda*, *Tortóla*). Að auki fundust í kringum 120 sagnir sem rekja má til ensku eða eru dregnar af enskum orðum og lagaðar að íslensku að nokkru eða verulegu leyti (t.d. *feisbúikka*, *dánlóða*). Alls eru þetta í kringum 420 sagnir. Í 4.2.2 kom fram að um nálega 330 þessara sagna fannst einungis eitt dæmi. Það vitnar um hátt hlutfall stakdæma (*hapax legomena*) sem bendir til mikillar virkni orðmyndunarinnar. Spyrrja má af hverju stakdæmi séu mikilvæg við mat á virkni. Stakdæmi eru dæmi sem aðeins koma einu sinni fyrir í dæmasafni og er fjöldi þeirra talinn gefa góða vísbendingu um virkni tiltekens mynsturs (sjá umfjöllun í inngangi). Eiesland (2016:91) lýsir sambandi stakdæma og virkni þannig að „[a] pattern that is highly productive will produce many hapaxes, because the pattern is highly available to speakers to use ‘on the fly’ to produce words that might not ever become established in the language“. Hlutfall stakdæma af þeim u.þ.b. 420 sögnum, íslenskum og enskum, sem hér eru til umfjöllunar og myndaðar eru við aðskeytislause orðmyndun er 78,6% (330/420) sem verður að teljast verulega hátt hlutfall.

Hitt atriðið sem vert er að skoða í sambandi við mælanlega virkni orðmyndunar er fjölbreytni orðflokka sem grunnorðin teljast til, og svo bygging grunnorðanna. Hér má taka sem dæmi virkni viðskeytisins *-legur* í íslensku (sjá Þorstein G. Indriðason 2009 og 2023). Þótt flestir séu sammála um að þetta viðskeyti sé afar virkt þá er forvitnilegt að skoða hvað það er sem í raun veldur því. Í þessu sérstaka tilfelli kemur í ljós að viðskeytið getur myndað ný orð með grunnorðum af eftirfarandi orðflokkum: nafnorðum, lýsingarorðum, fornöfnum, atviksorðum og í einhverjum tilvikum forsetningum. Viðskeytið virðist hins vegar ekki geta tengst nafnhætti sagna. Þegar viðskeyti getur tengst grunnorðum af svo stórum orðflokkum sem nafnorðum og lýsingarorðum þá mælist virknin mun meiri en væri orðmyndunin t.d. aðeins tengd atviksorðum. Að auki tengist viðskeytið grunnorðum með ýmsa byggingu; þ.e. rótum, afleiddum orðum, einföldum orðum í eignarfalli, flóknari orðum í eignarfalli, rótum og tengihljóðum auk þess sem viðskeytið getur einnig tengst setningarlegum fyrri liðum.

Að mörgu leyti líkist aðskeytislause orðmyndun orðmyndun sem myndar sagnir með *-legur*. Eins og kemur fram þegar í inngangi greinarinnar er með aðskeytislause orðmyndun hægt að mynda

sagnir af nafnorðum, bæði samheitum og sérheitum, lýsingarorðum, atviksorðum, upphrópunum og frösum. Orðmyndunin nær einnig yfir grunnorð með ýmsa byggingu, frá einföldum rótum og afleiddum orðum til samsettra orða og frasa þó að fjölbreytni grunnorðanna sé ívið meiri þegar *-legur* á í hlut. Sérstakt er þó fyrir aðskeytisláusu orðmyndunina að myndun af sérnöfnum er einkar virk.

Fljótt á litið virðist fátt standa í vegi fyrir myndun sagnar í orða-sambandinu *SÖGN + yfir sig*. Þetta má til sanns vegar færa ef litið er til hlutfalls stakdæma af heildarfjölda sagna, fjölbreytni grunnorðanna sem taka þátt og orðflokkanna sjálfra.

Til þess að fá nánari sýn á virkni orðmyndunarinnar með *SÖGN + yfir sig* var skoðað hvort nýmyndaðar sagnir sem fundust við leit að þessu orðasamhengi kæmu fyrir í öðru setningarlegu samhengi. Leitað var í Rmh. að dæmum um nafnhátt, 3.p.et. og ft. í þátíð og um sagnbót. Í ljós kom að dæmi fundust í öðru samhengi um 62% sagna sem myndaðar voru af samnafni, þ.e. af tæplega 100 af um 160 sögnum. Um 25% sagna sem dregnar eru af nöfnum íþróttafélaga og staða o.þ.h. fundust einnig í öðru samhengi, *Arsenala, Bandaríkja, Frakka, Hauka, ÍBVa, Íslendinga, Kana, Liverpoola, Spörsa, Svía, Tottenham, Vikinga, Þjóðverja; enska, sænska, þýska*. Minnst var um að nýmyndaðar sagnir dregnar af mannanöfnum kæmu fyrir annars staðar, en undantekningar voru þó *Björka, Hjölla* og *Stefána*:

- (18) a. Lettland að **Björka** sig í gang 20 árum of seint“ (*Tw.* 2015)
- b. Köllum það ekki að beila – núna er það kallað að **Hjölla!** (*Tw.* 2017)
- c. hver í fjandanum var að **stefána** sig upp í PL?? (*Tw.* 2011)

Merkingin hér sem víða annars staðar er óljós þó að giska megí á að fyrsta dæmið eigi við eitthvað sem líkist því sem söngkonan Björk hefur eða hefði gert og að síðasta dæmið sé vísun í þekktan íslenskan íþróttafréttamann og að „PL“ standi fyrir e. *Premier League* sem er enska úrvalsdeildin í knattspyrnu. – Af þessu má ráða að umtalsvert margar hinna nýmynduðu sagna eru ekki bundnar einungis við samhengið *SÖGN + yfir sig*.

7 Helstu niðurstöður

Komið er að lokum þessarar umfjöllunar um orðasambandið *SÖGN* + *yfir sig* og aðskeytislause orðmyndun sagna. Hér verður hið helsta dregið saman. Í upphafi voru nefnd ýmis atriði sem ætlunin var að kanna og eru þau endurtekin í (19) til glöggvunar og er ætlunin að rekja svör við þessum atriðum nokkurn veginn lið fyrir lið hér að neðan:

- (19) a. Umfang og virkni orðmyndunarinnar
- b. Orðflokkar þeirra orða sem taka þátt í orðmynduninni
- c. Merking og túlkun sagna í orðasambandinu
- d. Skipting á milli sagna sem myndaðar eru af innlendum og erlendum orðum

Sú niðurstaða að rúmlega 78% dæmanna í rannsókninni eru stakdæmi bendir sterklega til þess að þessi aðskeytislause orðmyndun, í því samhengi sem hér var fjallað um, sé einkar virkt ferli í íslensku. Það hlýtur stuðning af fjölbreytni grunnorðanna sem einkum eru nafnorð en geta einnig verið af öðrum orðflokkum. Það sem einnig rennir stoðum undir mikla virkni er fjölbreytni grunnorðanna þegar kemur að byggingu þeirra. Sum þeirra eru einföld að byggingu (rætur) en önnur eru flóknari (samsetningar og frasar). Niðurstöður rannsóknarinnar benda eindregið til þess að fáar takmarkanir séu á orðmynduninni að þessu leyti. Benda má á að sagnir sem myndaðar eru með aðskeytislause orðmyndun og notaðar í þessu tiltekna orðasambandi eru margar hverjar ekki eingöngu bundnar við það heldur eru til önnur dæmi um sjálfstæða notkun þeirra.

Svo virðist sem orð af allflestum orðflokkum geti verið innlegð í aðskeytislause orðmyndun í íslensku og það á raunar einnig við um önnur mál, t.d. norsku (sjá Nilstun 2018). Enda þótt myndun sagna virðist algengust er einnig hægt að mynda orð af öðrum orðflokkum með þessari aðferð.

Merking elstu sagnanna er vel ljós þegar þær eru skoðaðar, þ.e. að gert sé of mikið af því sem sögnin lýsir. Þannig merkir *að borða yfir sig* einfaldlega að maður hafi borðað of mikið, meira en maður hafði ætlað sér. Í nýrri sögnum er hins vegar oft erfiðara að greina og túlka merkinguna, ekki síst í þeim textum sem hér hafa verið athugaðir þar sem samhengið er gjarnan mjög takmarkað og fyrst og fremst talað til nokkurs konar samskiptavina eða annarra sem hafa

skilning á efninu á þeirri stundu sem skrifað er. Þá er oft óvíst í hvað sögnin vísar og merkingin um leið óljós. Hún er oft bundin mjög sérstökum aðstæðum, orðanotkun sem hefur þróast við mikla notkun samfélagsmiðla, einkanlega *Twitter*, og sögnin getur þá bæði vísað í eitthvað sem er neikvætt eða annað sem er jákvætt. Þar er um að ræða ritmál sem liggur nærri talmálinu. Sú afmarkaða undirtegund aðskeytisláusrar orðmyndunar sem hér var fjallað um er eftirtektarvert og lifandi dæmi um það hvernig þessi orðmyndun fer fram og hefur að auki áhugaverða vísun í sambærilega orðmyndun í öðrum málum. Hér virðist sem þekkja þurfi til persónunnar eða atviksins sem vísað er til ef skilja á merkingu orðasambandsins. Að einhverju leyti má rekja þessa notkun til erlendra áhrifa, einkanlega enskra, sem marka má af því að talsvert mörg orðanna sem fundust eru tekin beint úr ensku eða eru aðlöguð ensk tökuorð. Í því safni sem dregið var saman fyrir þessa rannsókn er jöfnum höndum að finna dæmi um íslenskar sagnir og sagnir myndaðar af orðum af erlendum uppruna, og þá nær eingöngu enskar. Á þetta sérstaklega við um sagnir úr íþróttamáli en einnig af öðrum sviðum.

Um aldur aðskeytisláusu orðmyndunarinnar í áður nefndu orðasambandi er það að segja að í elstu dæmum, frá 19. og 20. öld, koma aðeins fáeinar sagnir fyrir, t.d. *lesa + yfir sig* og *borða + yfir sig*. Í kringum síðustu aldamót fer að bera á því að nota megi fleiri sagnir sem dregnar eru af fjölbreyttari orðtegundum en þær eldri og hefðbundnu og sagnasafnið virðist samkvæmt rannsókn okkar hafa stækkað á þessari öld. Þannig er bæði hægt að nota fleiri „gamlar“ sagnir en áður og unnt að skapa nýjar og e.t.v. á margan hátt óvæntar sagnir af samnöfnum, sérnöfnum og staðarheitum, íslenskum eða erlendum, og í raun virðist þessi sagnmyndun vera án mikilla takmarkana.

Það væri efni í sérstaka rannsókn að skoða meira almennt orðasambandið *SÖGN + yfir sig*. Enn fremur væri áhugavert að skoða hver munurinn er á orðalagi þar sem *yfir sig* er atviksliður með sögn, „Jón svaf yfir sig“, og þar sem um er að ræða atvikslið sem lýsir eftirfarandi lýsingarorði, „Jón var yfir sig glaður“. Enn fremur mætti athuga hvort máli skipti að á eftir *SÖGN + yfir sig* komi forsetningarliður, t.d. „... að þjóta út í næstu verslun og kaupa yfir sig af sumarfötum“. Það er svo auðvitað sérstakt rannsóknarefni hvernig svona orðasambönd koma upp og ná útbreiðslu og verða jafnvel vinsæl og eftir hvaða leiðum það gerist. Að hve miklu leyti er þetta t.d. bundið við textategund eða umfjöllunarefni? Þau dæmi sem safnað var fyrir þessa rannsókn kunna að benda til þröngs notkunarramma en ljóst er þó að hin nýja

notkun á SÖGN + yfir sig er ekki einungis bundin við samfélagsmiðla eða ípróttir, tónlist, kvikmyndaefni og slíkt; í viðtali í fréttum *Ríkis-útgáfu* 15.2.2025 komst t.d. bæjarstjóri tiltekins sveitarfélags svo að orði að „Borgarstjórnin [væri] búin að stjórnsýsla smá yfir sig“.

Von okkar er sú að þessi yfirferð yfir orðasambandið SÖGN + yfir sig veiki áhuga á því að þetta efni verði skoðað nánar í framtíðinni.

Heimildir

- Alonso, Roberto Torre og Gema Maíz Villalta. 2014. Hapax Legomena and the Productivity of the Old English Weak Verb Suffixes. *Nordic Journal of English Studies* 13(3):188–211.
- Boer, R. C. (útg.). 1892. *Orvar-Odds Saga*. Halle a. S.: Max Niemeyer.
- Bram, Barli. 2011. *Major total conversion in English: The question of directionality*. Doktorsritgerð, School of Linguistics and Applied Language Studies. Wellington: Victoria University of Wellington.
- Don, Jan. 1993. *Morphological Conversion*. Doktorsritgerð. Utrecht: Utrecht University.
- Don, Jan. 2005. Roots, deverbal nouns and denominal verbs. Í: Geert Booij, Emiliano Guevara, Angela Ralli, Salvatore Sgroi og Sergio Scalise (ritstj.): *Morphology and Linguistic Typology*, bls. 91–105. On-line Proceedings of the Fourth Mediterranean Morphology Meeting (MMM4), Catania, 21–23 September 2003.
- Eiesland, Eli Anne. 2016. *The semantics of Norwegian noun-noun compounds: A corpus-based study*. Doktorsritgerð við norrændeild Oslóarháskóla.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2020. -ast. <https://uni.hi.is/eirikur/2020/08/28/ast> (sótt í júní 2025).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2022. *Alls konar íslenska. Hundrað þættir um íslenskt mál á 21. öld*. Reykjavík: Mál og menning.
- Fleischer, Wolfgang og Irmhild Barz. 2012. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 4. útg., endurskoðuð. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Gast, Volker, Michael T. Putnam og Kristín Margrét Jóhannsdóttir. 2025. Excessive events: The syntax and semantics of OVER-modification in Icelandic. *Glossa: a journal of general linguistics* 10(1):1–33. <https://www.glossa-journal.org/article/id/16842/> (sótt í júní 2025).
- Guðbrandsbiblíja 1584. Hið íslenska biblíufélag. <https://biblian.is/gudbrands-biblia> (sótt í júní 2025).
- Guðrún Kvaran. 2005. Orð. *Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði. Íslensk tunga II*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Guðrún Kvaran. 2013. „Ungt fólk sem ég hef átt í samskiptum við er í sífellu að kalla hvert annað sjomli og sjomla. Hvað merkir það eiginlega?“ *Vísindavefurinn*, 19. apríl 2013. <https://visindavefur.is/svar.php?id=65021> (sótt í júní 2025).

- Handkastið*. Handboltahlaðvarp. Umsjónarmaður: Arnar Daði Arnarsson. <https://www.visir.is/utvarp/s/383/handkastid> (sótt í júní 2025).
- Hein, Katrin og Stefan Engelberg. 2018. Morphological variation: the case of productivity in German compound formation. *MMM11 Online proceedings*, bls. 36–50. <https://doi.org/10.26220/mmm.2871> (sótt í júní 2025).
- Helgi Hálfðanarson (þýð.). 1970. *William Shakespeare. Leikrit V*. Reykjavík: Heimskringla.
- Íslenskt textasafn. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://corpus.arnastofnun.is> (sótt í júní 2025).
- Josefsson, Gunlög. 1997. *On the principles of word formation in Swedish*. Lund: Lund University Press.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2011. *Málið á Ævisögu Jóns Steingrímssonar*. Doktorsritgerð, Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Jón Ólafsson. 1908–1909 [1661]. *Ævisaga Jóns Ólafssonar Indíafara samin af honum sjálfum (1661)*. Útg. af Sigfúsi Blöndal. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafjelag.
- Jón Steingrímsson. 2011 [um 1791]. *Ævisaga Jóns Steingrímssonar (Lbs 182 4to)*. Sjá Jóhannes B. Sigtryggsson 2011.
- Jón Þorkelsson Vídalín. 1995 [1718–1720]. *Vídalínspostilla. Hússpostilla eður einfaldar predikanir yfir öll hátíða- og sunnudagaguðspjöll árið um kring*. Gunnar Kristjánsson og Mördur Árnason sáu um útgáfuna. Reykjavík: Mál og menning og Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands.
- Jón Þorkelsson Vídalín. 2006 [1698–1720]. *Í nafni heilagrar guðdómsins þrenningar. Prestastefnuðómar Jóns biskups Vídalíns árin 1698–1720*. Már Jónsson og Skúli S. Ólafsson tóku saman. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Kjartan Atli Kjartansson. 2015. Allir eru bolir inn við beinið. *Fréttablaðið* 15.8.2015:32.
- Kjartan Ottósson. 1986. Mörk orðmyndunar og beygingar: miðmynd í nútímaíslensku. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 8:63–119.
- Kotowski, Sven. 2021. The semantics of English out-prefixation: a corpus-based investigation. *English Language and Linguistics* 25(1):61–89.
- Manova, Stela. 2011. *Understanding Morphological Rules. With Special Emphasis on Conversion and Subtraction in Bulgarian, Russian and Serbo-Croatian*. Dordrecht/New York: Springer.
- Matras, Yaron og Jeanette Sakel. 2007. Investigating the mechanisms of pattern replication in language convergence. *Studies in Language* 31(4):829–865.
- Matthías Jochumsson (þýð.). 1960. *William Shakespeare. Leikrit. Macbeth, Hamlet, Rómeó og Júlía, Ótello*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Merriam-Webster Dictionary. <https://www.merriam-webster.com> (sótt í júní 2025).
- Nilstun, Carina. 2018. Orddannelsestypen konversjon i leksikografien. *Nordiska studier i leksikografi* 14:205–213.

- Nýja testamentið 1540. Orðstöðulykill. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ordlyklar.arnastofnun.is/ntodds/nto.htm> (sótt í júní 2025).
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*. Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet. <https://onp.ku.dk> (sótt í júní 2025).
- Ordbog over det danske Sprog. Historisk ordbog 1700–1950*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Med støtte fra Carlsbergfondet, Kulturministeriet og Brebølfonden. <https://ordnet.dk/ods> (sótt í júlí 2025).
- Pierrehumbert, Janet B. og Ramon Granel. 2018. On hapax legomena and morphological productivity. *Proceedings of the 15th SIGMORPHON Workshop on Computational Research in Phonetics, Phonology, and Morphology*, bls. 125–130. Brussel: The Association for Computational Linguistics.
- Rafn, Carl Christian (þýð.). 1826. *Nordiske Kæmpe-Historier eller mythiske og romantiske Sagaer efter islandske Haandskrifter fordanskede ved Carl Christian Rafn*. Tredie bind. [2.] Ketil Hængs og Grim Lodinkins Sagaer, Ørvarodds Saga, An Buesvingers Saga og Romund Grejpssöns Saga. Kjøbenhavn.
- Rmh. = *Risamálheildin*. 2025. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://malheildir.arnastofnun.is> og <https://igc.arnastofnun.is/is/index.html> (sótt í júní 2025).
- ROH = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ritmalssafn.arnastofnun.is/> (sótt í júní 2025).
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík: Íslensk-danskur orðabókarsjóður.
- Starkaður Barkarson, Steinþór Steingrímsson og Hildur Hafsteinsdóttir. 2022. Evolving Large Text Corpora: Four Versions of the Icelandic Gigaword Corpus. Í: Nicoletta Calzolari o.fl. (ritstj.): *Proceedings of the 13th Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2022)*, Marseille, 20.–25. júní 2022, bls. 2371–2381. Paris: European Language Resources Association.
- Štekauer, Pavol. 1996. *A Theory of Conversion in English*. Frankfurt: Peter Lang. timarit.is. Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn. <https://timarit.is> (sótt í júní 2025).
- Tréguer, Pascal. 2021. ‘to out-Herod Herod’ | ‘to out-Zola Zola’. *Word Histories*. <https://wordhistories.net/2021/10/12/outherod-herod-outzola-zola> (sótt í júní 2025).
- Valera, Salvador. 2015. Conversion. Í: Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen og Franz Rainer (ritstj.): *Word-Formation – An International Handbook of the Languages of Europe 2*, bls. 322–340. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2009. Um virkar og frjósamar orðmyndunarreglur í íslensku. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 30:93–120.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2016. Á mörkum afleiðslu og samsetningar. Um orðlíka seinni liði í íslensku. *Orð og tunga* 18:1–41.

Þorsteinn G. Indriðason. 2023. Hvorfor er suffikset *-legur* såpass produktivt i islandsk? En historisk utgreiing. Í: Matteo Tarsi, Lasse Mårtensson og Henrik Williams (ritstj.): *Från Island till Sverige och tillbaka: Festskrift till Veturliði G. Óskarsson på 65-årsdagen*, bls. 175–196. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.

Þorsteinn G. Indriðason og Veturliði Óskarsson. (Væntanlegt). „Hér er fólk annaðhvort að kaffa sig upp eða bjóra sig niður.“ Um aðskeytislausu myndun sagna af nafnorðum í íslensku. *Bíður birtingar í tímaritinu Íslenskt mál og almenn málfræði*. 48.

Þórarinn Eldjárn (þýð.). 2020. *Hamlet*. Reykjavík: Vaka-Helgafell.

Vefheimildir, netfjölmiðlar:

Bland.is, *Bleikt.is*, *DV.is*, *Facebook*, *Fotbolti.net*, *Heimildin.is*, *Malefnin.com*, *Mbl.is*, *Stundin.is*, *Twitter.com* (*Tw.*).

Viðauki

1. Sagnir myndaðar af íslenskum stofni eða eldri erlendum stofni

Með [◻] eru merktar sagnir sem í Rmh. komu aðeins fyrir með *yfir sig* og með [▪] sagnir sem einnig fundust í öðru setningarsamhengi.

1999-a [◻]	gigga [▪]	krúttsprengrja [◻]
afa [◻]	gjaldþrotaskrifa [◻]	kubba [▪]
appelsínugulaviðvara [◻]	gjörninga [▪]	kúreka [◻]
ábenda [◻]	gjörningalista [◻]	körfubolta [◻]
áramótaheita [◻]	glimmera [▪]	laxa [▪]
bassa [▪]	golfa [▪]	lesta [▪] (af lest, járnbraut)
bitra [▪]	gosa [◻]	leyfiskerfa [◻]
Bítla [▪]	góðufólka [◻]	listaháskóla [◻]
bleika [▪]	guða [▪]	lundabúða ^{◻2}
bola [▪]	gyðinga [▪]	lúða [▪] , lúðast [▪]
bolla [▪]	handbolta [▪]	mamma [▪]
brandara [◻]	handkasta [◻]	málfarast [◻]
brussa [▪]	hassa [▪]	mánudaga [▪]
bræðra [◻]	hlandskála [◻]	menninga [▪]
burgeisa [◻]	homma [▪]	miðaldra [▪]
bústaða [◻]	hora [▪]	mogga [▪]
Bylgja [▪]	hroka [▪]	morfisa [▪]
byssa [▪]	hrúta [▪]	múrsteina [▪]
Costcoa [▪]	húha [▪]	namma [▪]
Dale Carnegiea [◻]	hægra [◻]	nilla [▪]
diskóa [▪]	hæstarétta [◻]	núvirða [▪]
djöflasýra [◻]	iðnaðarsalta [▪]	nýja skóla [◻]
doktora [▪]	impressionisma [◻]	nörða [▪]
drama [▪]	íþrótta [▪]	orðaleikja [◻]
durta [◻]	jafnvægissláa [◻]	óa [▪]
einaprósenta [◻]	jeppa [▪]	pabba [▪] , pabbast [▪]
epla [▪]	jesúa [▪]	pappakassa [◻]
fagmanna [▪]	jóla [▪]	píslarvotta [◻]
fasistast [▪]	jólasnjóa [▪]	plebba [▪]
félagsstarfa [◻]	jólastressa [▪]	popúlista [◻]
forseta [◻]	kaffa [▪]	prófessora [◻]
fótbolta [▪]	kakóa [▪]	rasista [▪]
framsókna [▪]	kaldhæðna [▪]	rassa [▪]
frunsa [▪]	kallakalla [▪]	ráðuneyta [◻]
frygða [◻]	kapítalisma [◻]	ríkisstofnana [◻]
fynda [▪]	kláma [▪]	rjóma [▪]
gamla skóla [◻]	klisja [▪]	
geita ^{▪1}	klúta [◻]	
	kóka [▪]	
	kóngrá [▪]	
	kóngsa [◻]	
	krúttá [▪]	
	krúttla [◻]	

¹ E.t.v. leikur að því að íslenska ensku skammstöfunina GOAT 'Greatest Of All Time'.

² Dæmi eru til um nh. *búða* (ekki þó með *yfir sig*), a.m.k. þetta: „ekkert verið að búða í mánuð þannig að hún gæti safna[ð] drasli“ (*Bland.is* 2005).

rugludalla ◻	smáborgara ◻	tækna ▪
RÚVa ▪	snáða ◻	töffa ▪
rækjusamloka ▪	snekkja ◻	töffara ▪
sauðnauta ◻	sniðuga ◻	vampíra ▪
sápuhanska ◻	sósíaldemókrata ▪	veganúa ◻
siðrofa ◻	spaða ▪	vonbrigða ◻
sjallalalala ◻	sporta ▪	vúhúa ▪
sjálfhverfa ◻	spritta ▪	væmnast ▪
sjomla ▪	Stuðmanna ◻	vowa ▪
skandala ▪	tannþráða ▪	þorra ◻
skálða ▪	tíska ▪	þrota ▪
Skreytum Hús-a ▪	trúða ▪	öfgasinnast ▪
skæra ▪	túrista ▪	ökkla ▪
slúðurrita ◻	tvíþba ▪	
smartlanda ▪	týpa ◻	

2. Sagnir myndaðar af nöfnum íþróttafélaga, staða og persóna

Með ◻ eru merktar sagnir sem í Rmh. komu aðeins fyrir með *yfir sig* og með ▪ sagnir sem einnig fundust í öðru setningarsamhengi. Ekki fundust skýr dæmi um sagnir dregnar af nöfnum erlendra persóna í öðru setningarsamhengi en með *yfir sig*.

Af íslenskum íþróttafélögum

Aftureldinga ◻
 Blika (Breiðablik) ◻
 FHa ◻
 Gróttu ◻
 Hauka ▪
 HSÍa ◻
 IHFa ◻
 ÍBVa ▪
 Skagamanna ◻
 Tindastóla ◻
 Víkinga ▪

Af enskum íþróttafélögum

Arsenala ▪
 Chelseaa ◻
 Evertona ◻
 Leedsa ◻
 Liverpoola ▪
 Liverpoolska ◻
 Spursa ◻, Spörsa ▪
 Tottenhama ▪

Af öðrum íþróttafélögum

Chagera ◻
 Golden Statea ◻
 JBGa ◻
 Kingsa/Kinga ◻
 Knicksa ◻
 MLBa ◻
 Sixersa ◻
 Uniona ◻
 Uniteda ▪

Af staðar- og þjóðahaitum

Balkana ◻
 Bandaríkja ▪
 Benidorma ◻
 Berna ◻
 Chernobyla ◻
 Clevelanda ◻
 Dana ◻
 Englendinga ◻
 Evrópa ◻
 Finna ◻
 Flórída ◻
 Frakka ▪
 Grindavíka ◻

Hamborga ▪
 Holtavörðuheíða ◻
 Húsvíkingast ◻
 Íslanda ◻
 Íslendinga ▪
 Ítala ◻
 Kana ▪
 Kefl(a)víka ◻
 Króata ◻
 Memphisa ◻
 New Jerseya ◻
 Norega ◻
 Norsast ◻
 Roma ◻
 Rússa ▪
 Skeifa ◻
 Svía ▪
 Svíþjóða ◻
 Tortóla ◻
 USAa ◻
 Valencia ◻
 Þjóðverja ▪

Af lýsingarorðum

enska ▪
 sænska ▪
 þýska ▪

**Af íslenskum manna-
nöfnum**

Alberta ◻
 Antona ◻
 Bendera ◻
 Bjarna ◻
 Björka ▪
 Bjössa ◻
 Dr. Gunna ◻
 Gunna Helga ◻
 Hjöllla ▪
 Hjörleifa ◻
 Hlyna ◻
 Jens Guða ◻
 Kára Stefánssona ◻
 Ladda ◻
 Magnús Magnússona ◻
 Möllera ◻
 Odda ◻
 Oddssona ◻
 Óla Stefána ◻
 Reykása ◻
 Sigmund Davíða ◻
 Stefána ▪
 Steina ◻
 T-a ◻

**Af erlendum manna-
nöfnum****1) Leikmenn fótbolta og
körfubolta**

Barbosa (kb.)
 Boulahrouza (fb.)
 Bustiona (kb.)
 Chris Paula (kb.)
 Corey Maggettea (kb.)
 Currya (kb.)
 Daltona (fb.)
 Derrick-Rose-og-Monta-
 Ellisa (kb.)
 GarPaxa (kb.)
 GazBova (fb.)
 Jonjoa (fb.)
 JR Smitha (kb.)
 Kariusa (fb.)
 Kyle Korvera (kb.)
 Kyle Lowrya (kb.)

Larry Hughesa (kb.)
 LeBrona (kb.)
 Lovrena (fb.)
 Michael Owena (fb.)
 Mourinha (fb.)
 Neuera (fb.)
 Nick Younga (kb.)
 Noah (kb.)
 Pepa (fb.)
 Peyton-Romoa (kb.)
 Queresma (fb.)
 Rajon Rondo (kb.)
 Steph Currya (kb.)
 Tebowa (fb.)
 Toni Espinósa (fb.)
 Torresa (fb.)
 Wengera (fb.)

**2) Af öðrum erlendum
nöfnum**

Bill Gatesa
 Bruno Marsa (tónl.)
 Carricka (tónl.)
 Chris Browna (tónl.)
 Einsteina
 Enya (tónl.)
 Forest Gumpa (kvikm.)
 Góldblúma (kvikm.)
 Howarda
 Leana (tónl.)
 Liama (tónl.?)
 Martina
 Mosesa
 Paul Rudda (kvikm.)
 Russa
 Sergio Garcia (golf)
 Spielberga (kvikm.)
 Trumpa
 Wes Andersona (kvikm.)
 Zeigarnikka

Lykilorð

íslenska, aðskeytislaus orðmyndun, merking, merkingartúlkun, erlend áhrif

Keywords

Icelandic, conversion, zero derivation, semantic interpretation, foreign influence

Abstract

This article discusses a special type of word formation in Icelandic that has become quite widespread in recent years and decades, especially on social media, not least on Twitter, and which appears particularly frequently in the expression Icel. VERB + *yfir sig* (i.e. ‘to VERB one self’). It involves the direct formation of verbs, mainly from nouns. Verbs formed from word classes other than nouns can also occur. This type of word formation is called conversion. It differs from conventional word formation in that neither derivation with affixes nor compounding are used. A large collection of examples was examined to get a closer look at the nature of the word formation seen in the aforementioned phrase. More than 400 verbs were found that were formed from common nouns but also from proper nouns of people, placenames and names of e.g. sports clubs. This type of word formation has existed in Icelandic for quite a long time, but was limited to relatively few verbs. This seems to have changed at the end of the 20th century, when verbs became increasingly diverse. In some cases, there are also changes in the meaning of the verbs. This development should be seen in the light of the rise of social media in recent years and decades.

Veturlíði Óskarsson
prófessor í norrænum málum
Institutionen för nordiska språk
Uppsala universitet
veturlidi.oskarsson@nordiske.uu.se

Þorsteinn G. Indriðason
prófessor í norrænum málum
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studier
Universitetet i Bergen
torsteinn.indridason@uib.no

Ágústa Þorbergsdóttir
og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir

Blöndun sem orðmyndunaraðferð í íslensku

Orðaleikir eða orðmyndun?

1 Inngangur

Ný orð bætast stöðugt við tungumálið og lengi hefur verið ríkt hefð fyrir því að mynda ný íslensk orð úr innlendum stofnum til að lýsa nýjum hugmyndum, fyrirbærum og uppfinningum fremur en taka upp erlend orð. Hvort áhersla á hreintungustefnu eða sú staðreynd að tökuorð falla oft illa að íslensku hljóð- og beygingarkerfi hafi lagt grunn að þessari orðmyndunarhefð, sem síðan hefur orðið rótgróin venja í málinu, er erfitt að fullyrða um. Þessi hefð hefur mótað íslenskt mál um langt skeið en á síðari árum má greina vaxandi notkun nýrrar orðmyndunaraðferðar. Hún er hér nefnd **blöndun** (e. *lexical blending*) og orð sem mynduð eru á þennan hátt kölluð **blendingar** (e. *lexical blends*).

Í stuttu máli má skilgreina blöndun sem orðmyndunarferli þar sem tveimur (eða í undantekningartilvikum fleiri) mismunandi orðhlutum er blandað saman í nýja orðmynd. Slík orð einkennast yfirleitt af skörun hljóða milli orðanna sem blandað er saman og varðveita einhverja merkingu, að minnsta kosti annars orðsins, en eru sjaldnast nákvæm samheiti þess (sbr. Cannon 2000:952). Blendingar mynda þó

ekki einsleitán flokk heldur má fremur lýsa þeim sem samsafni orða sem einkennast af ákveðnum þáttum sem birtast með mismunandi hætti. Útkoman ræðst bæði af því hvernig blöndunin er gerð og hve mikil skörun er á milli orðhlutanna.

Í þessari grein er gerð athugun á blöndun sem orðmyndunaraðferð og staða hennar metin í íslensku nútímamáli. Rannsóknarspurningar okkar eru: Hvernig er algengast að mynda blendinga í íslensku og hvar birtast þeir helst? Rannsóknin byggist á dæmasafni með blendingum af Nýyrðavef Árnastofnunar auk dæma sem höfundar hafa safnað.

Efnisskipan er á þá leið að í 2. kafla er fjallað almennt um orðmyndun og blöndun. Í 3. kafla er svo greining á íslenskum blendingum. Þar eru tekin dæmi um blendinga á mismunandi notkunarsviðum, t.d. í auglýsingum og á samfélagsmiðlum, og fjallað um myndun þeirra, svo sem klippingar og skörun hljóða í þeim orðum sem blandað er saman sem og tengsl við atkvæðafjölda. Að lokum eru blendingar flokkaðir í fjóra flokka eftir uppruna. Í 4. kafla eru niðurstöður rannsóknarinnar dregnar saman.

2 Almennt um orðmyndun og blöndun

2.1 Ýmsar skilgreiningar

Á síðustu áratugum hefur notkun blöndunar sem orðmyndunaraðferðar aukist í mörgum tungumálum (Gao 2023:163, Lehrer 2007:115). Í íslensku er þessi orðmyndunaraðferð einnig að breiðast út og fjöldi nýrra orða af þessu tagi hefur litið dagsins ljós á undanförunum árum og mörg þeirra verið send inn á Nýyrðavef Árnastofnunar (Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir 2025:73).

Fjöl margar rannsóknir hafa verið gerðar á blendingum í mismunandi tungumálum en fræðimenn hafa sett fram mismunandi skilgreiningar og afmarkað efnið á ólíkan hátt; hvaða orð teljist til þeirra og hvernig ætti að skilgreina þá (Renner o.fl. 2012; Beliaeva 2019). Grlj (2022:87) ber saman blendinga í ensku og frönsku og dregur saman skilgreiningar ýmissa málfræðinga sem fjallað hafa um blendinga og leggur í framhaldi til eftirfarandi skilgreiningu:

Blending is a word-formation process that involves two or more source words. It involves the shortening of at least one source word, but frequently the source words display some

overlap. The most typical pattern of blending is the front part of the first source word and the last part of the second source word.

Samkvæmt þessari skilgreiningu er hinn dæmigerði blendingur myndaður úr fyrri hluta fyrra orðs og seinni hluta síðara orðs, oft með skörun milli þessara orða.

Þrátt fyrir aukna útbreiðslu blöndunar í íslensku hefur lítið sem ekkert verið fjallað um hana í fræðilegum skrifum.¹ Engin fastmótuð hefð er til um flokkun eða skilgreiningar íslenskra blendinga og staða blöndunar sem sjálfstæðrar orðmyndunaraðferðar í íslensku er enn óljós. Hvorki hefur verið gerð kerfisbundin rannsókn á formgerð íslenskra blendinga né greining út frá merkingarlegum þáttum. Þær fáu heimildir sem til eru takmarkast að mestu við stuttar athugasemdir um tilvist og notkun einstakra orða, svo sem *tölva* og *hrútskýring*.

Hugtakanotkun um blöndun sem orðmyndunaraðferð er enn á reiki og fjölbreytt heiti hafa verið notuð, ekki aðeins í íslensku heldur einnig í öðrum tungumálum. Á íslensku hafa ýmis orð verið notuð til þess að lýsa þessari orðmyndun: *sambreislingur* og *sambræðsluorð* (sbr. Eirík Rögnvaldsson 2022, 2023a, 2025), *samrunaorð* og *frakkaorð* („Samrunaorð“ 2000), *blöndun*, *blendingur* (Katrín Axelsdóttir 2014, Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir 2025) og *bræðingur* (Atli Þór Ægisson 2016). Orðin sem notuð eru um þetta lýsa því að verið sé að *bræða saman* orð eða *blanda* þeim.

Á ensku er *blend* algengasta heitið (Cannon 2000:953) en mörg önnur orð hafa verið notuð. Friedrich (2008:36) nefnir t.d. *amalgam*, *amalgamated blend*, *blending*, *contamination*, *fusion*, *merger*, *conflation*, *hybrid*, *brunch-word*, *pivot-word*, *cross*, *telescope(d) word*, *haplologic word* og *portmanteau word*. Í þýsku hefur hugtakanotkun einnig verið fjölbreytt, t.d. *Kontamination*, *Portmanteau-Wort*, *Amalgam*, *Wortkreuzung*, *Mischwort*, *Kofferwort*, *Teleskopwort* og *Wortverschmelzung*. Samkvæmt Cannon (2000:953) hefur heitið *Kontamination* nú fest sig í sessi í þýsku og hefur ýtt út eldri heitum. Í sænsku hefur heitið *teleskopord* verið notað (sbr. Karlsson 2021:114). Á frönsku hafa t.d. verið notuð heitin *contamination*, *portmanteau*, *mot-valise*, *mélange*, *amalgame*, *croisement*, *télescope*, *mot-centaure* *mot-tiroir* og *bloconyme*, sbr. Friedrich (2008:21).

¹ Sjá þó pistla Eiríks Rögnvaldssonar, 2022, 2023a, 2025 og grein Ágústu Þorbergsdóttur og Kristínar Ingibjargar Hlynsdóttur 2025:73–75. Einnig má benda á að Guðrún Þórhallsdóttir fjallaði um orðmyndun af þessu tagi í fyrirlestri sínum *Svörtudagur*, *þunnudagur*, *smánudagur* og *fleiri blönduð nýyrði* á Hugvísindapingi 11. mars 2023.

Mörg þessara orða eru myndræn og lýsandi og draga upp mynd af tveimur (eða fleiri) einingum sem renna saman í eitt orð eða hugtak. Sem dæmi má nefna *portmanteau word* en orðið *portmanteau* merkir ‘tvíhólfa ferðataska’ og vísar til þess að tveimur orðum er pakkað saman í eitt. Svipað myndmál kemur fram í þýsku og sænsku heitunum *Teleskopwort* og *teleskopord* þar sem vísað er til sjónaukans sem dregst saman og teygist út, líkt og orðhlutar sem skarast og renna saman í nýja heild. Með þessari mynd er lögð áhersla á að tveimur orðstofnum sé þrýst hvorum í annan og myndi samþjappaða merkingareiningu – rétt eins og þegar sjónauki er dreginn saman í eina einingu.

Blendingar eru oft fremur álitnir orðaleikir eða tímabundin slangur-yrði sem ólíklegt er að festist í málinu fremur en að teljast til fullgildrar orðmyndunaraðferðar (sjá t.d. í Brdar-Szabó og Brdar 2008). Sem dæmi um íslenska blendinga sem amast hefur verið við má nefna sagnmyndina *skjáumst* sem er blendingur úr *skjár* og *sjáumst* (sbr. Eirík Rögnvaldsson 2022). Þó eru einnig mörg dæmi um að fólk líti á blendinga sem sniðuga og þar má benda á orðið *hrútskýring* sem var valið orð ársins 2016 og sýnir það jákvæð viðbrögð við orðinu.

2.2 Eldri íslenskir blendingar

Fram til þessa hefur blöndun ekki verið talin til íslenskra orðmyndunaraðferða. Hvorki í ritinu *Orðmyndun. Um leiðir til að auka íslenskan orðaforða* (Ari Páll Kristinsson 2004) né í bókinni *Orð (Íslensk tunga 2)* (Guðrún Kvaran 2005:105) er fjallað um blöndun eða samruna orða sem sjálfstæða orðmyndunaraðferð.

Hlutfall blendinga af heildarorðaforða hefur verið afar lágt og það hefur eflaust átt þátt í því að blöndun hefur ekki verið talin reglubundin leið við orðmyndun heldur jaðarfyrirbæri og utan hins staðlaða máls og fengið takmarkaða athygli. Ljóst er að orðum sem mynduð eru með blöndun hefur fjölgað talsvert í íslensku á síðari árum.

Guðrún Kvaran (2009) svaraði á Vísindavefnum spurningunni *Are portmanteau words frequent in Icelandic?* þar sem hún fjallaði um það hvort svonefnd *portmanteau words* (eða blendingar) væru algeng í íslensku. Þar nefndi hún að aðeins tvö orð hefðu verið skráð í *Íslenska orðabók* frá 2002: *preykur*, myndað af *þoka* og *reykur* og *hábitur*, myndað af *hádegisverður* og *árbitur*. Guðrún tók jafnframt fram í svarinu að þessi orð væru lítt notuð. Að auki nefnir Guðrún orðið *tölva* sem hafi

verið myndað úr *tala* og *völva* og að henni hafi verið bent á orðin *skaffall* (úr *skeið* og *gaffall*) og *púsöld* en tekur fram að hún telji *púsöld* ekki vera blending heldur samsetningu úr *pús-* úr *púsund* og *öld*.

Orðið *tölva* er oft nefnt sem dæmi um vel heppnaða nýyrðasmíð og gjarnan nefnt í samhengi við önnur þekkt nýyrði á borð við *sími*, *pota* og *pyrla*. Baldur Jónsson (1994:34) lýsir myndun orðsins þannig að það sé myndað með því að sameina orðin *tala* og *völva* þar sem beyging orðsins fylgir síðarnefnda orðinu. Áður en *tölva* festist í sessi voru fjölmörg önnur heiti reynd, svo sem *elektrónísk reiknivél*, *rafeindareiknir* og *rafheili*. Sigurður Nordal bjó til orðið *tölva* árið 1965 og notkun þess breiddist hratt út (Baldur Jónsson 1994:38).

Samkvæmt ofangreindri skýringu mætti flokka orðið *tölva* sem blending þar sem orðmyndunin byggist á samruna tveggja ólíkra orða. Þetta vekur spurningar um hvort ástæða sé til að endurmeta sum eldri nýyrði út frá sjónarhorni blöndunar og hvort þessi orðmyndunaraðferð hafi í raun verið til þótt hún hafi ekki verið formlega viðurkennd sem slík.

Annað orð, *tækni*, hefur einnig verið talið eitt af vel heppnuðum nýyrðum 20. aldar. Halldór Halldórsson fjallar um orðið í grein sinni „Nýyrði frá síðari öldum“ (1971:239) og segir það hafa verið myndað af dr. Birni Bjarnasyni árið 1912. Orðið hafi þó ekki náð almennri útbreiðslu fyrr en um 1930. Halldór bendir á að orðið *tækni* hafi í rauninni tvíþættan uppruna. Annars vegar sé það myndað með hliðsjón af orðinu *tæki*, hins vegar sækir það fyrirmynd í danska orðið *teknik*. Þannig má hugsanlega greina *tækni* sem blending úr *tæki* og erlenda orðinu *teknik*. Í pistli í DV fjallar Halldór Halldórsson (1995) nánar um uppruna orðsins og bendir á að orðmyndun af þessu tagi sé óvenjuleg:

Orðmyndun af þessu tæi er sjaldgæf. Ólíklegt er, að Björn hafi tengt orðið orðliðnum *-tækni*, sem kunnur er frá 19. öld í orðinu *djarftækni* (af *djarftækur*).

Baldur Jónsson flokkar orðið *tækni* sem nýstofn (1987:99). Baldur segir að fyrir komi að búin séu til ný stofnorð, þ.e. orð sem eru hvorki afleidd né samsett og ekki beinlínis gerð úr neinum innlendum stofni. Kveikjan að slíkum nýmyndunum sé oftast eitthvert erlent orð. Baldur nefnir einnig að ef til vill megi setja orðið *ál* (d. *aluminium*) í þennan flokk. Orðið *tækni* er óvanalegt orð og fleiri möguleikar á greiningu gætu komið til greina og má hugsa sér að orðið sé myndað á annan hátt, svo sem af *tæk-* í *tæki* og viðskeytinu *-ni* sem er þekkt úr

kvenkynsorðum eins og *beiðni*. Það viðskeyti hafi vissulega verið valið með hliðsjón af danska orðinu *technik* og kannski *techn-* í alþjóðlegum orðaforða (grundvölluðum á forngrísku orði) enda þótt hvorki Baldur né Halldór hafi greint orðið á þann hátt svo að vitað sé.

Blöndun er ekki alltaf gagnsæ orðmyndunaraðferð og því getur verið erfitt að meta hvort um sé að ræða blöndun eða aðra gerð orðmyndunar. Sem dæmi má nefna íslenska orðið *brúða* sem kemur inn í málið á fyrri hluta níunda áratugar síðustu aldar sem þýðing á sænska orðinu *fullkornsskorpa*. Hugsanlega má segja að það sé blendingur úr íslensku orðunum *brauð* og *kruða*.

2.3 Mörkin á milli samsetningar og blöndunar

Samsetning telst virkasta orðmyndunarleið íslensku. Samsett orð eru mynduð úr að minnsta kosti tveimur orðstofnum. Greina má nokkrar tegundir samsetningar. Fyrst ber að nefna stofnsamsetningar þar sem tveir stofnar eru sameinaðir, sbr. *bókhald*. Í öðru lagi eru eignarfallssamsetningar þar sem fyrri liðurinn stendur í eignarfalli. Sá liður getur verið í eintölu, sbr. *bókarkafli*, eða í fleirtölu, sbr. *bókasafn*. Í þriðja lagi eru tengihljóðssamsetningar þar sem tengihljóð á borð við *-a-*, *-u-* eða *-i-* koma fyrir milli stofna, sbr. *sessunautur*.

Blendingar líkjast að mörgu leyti stofnsamsetningum og því er mikilvægt að skýra hvað aðgreinir þessar tvær orðmyndunarleiðir. Sú aðgreining verður ljós þegar litið er til þess hvernig orðhlutarnir eru myndaðir og tengdir. Það sem helst greinir blöndun frá samsetningu er notkun klipptra orðhluta (e. *splinters*) og skörun sameiginlegra hljóða í þeim orðum sem liggja til grundvallar. Hér eftir verða klipptir orðhlutar kallaðir **klippingar** og skörun sameiginlegra hljóða **skörun**. Orðið *stýfing* hefur verið notað þegar orðhlutar eru felldir brott, t.d. þegar *snarvitlaus* er stytt í *snar* eða um stýfðan boðhált, t.d. *tak sæng þína* í stað *taktu sæng þína*, og Guðrún Kvaran (2005:119) kallar þá orðmyndun *stýfingu* þar sem nafnorð er leitt af veikum sögnum með því að fella brott *a* í bakstöðu ef það er hluti stofnsins, t.d. *kall* af sögninni *kalla* og *klifr* af sögninni *klifra* (nafnleidd sagnorð). Hér hefur verið ákveðið að nota annað orð til aðgreiningar vegna þess að klipping í blöndun á sér ekki stað á hefðbundnum orðhlutaskilum.

Lahlou og Ho-Abdullah (2021) fjalla um mörkin á milli samsetningar og blöndunar í ensku. Samsetning og blöndun eiga sér marga sameiginlega þætti og mörkin á milli eru ekki alltaf augljós en hvor aðferð hafi sín einkenni (Lahlou og Ho-Abdullah 2021:1690).

Þeir benda jafnframt á að þar sem oftast er enginn merkingarlegur munur á orðum sem mynduð eru með samsetningu annars vegar og blöndun hins vegar ráðist það gjarnan af formi orðanna hvort notuð er samsetning eða blöndun.

When there is a necessity for coining a new word from existing lexemes in communication, compounds are created if there is no phonological similarity between their contributing lexemes. However, if there is a phonological similarity between them, they are blended (Lahlou og Ho-Abdullah 2021:1690–1691).

Orðmyndun fer því ekki eingöngu eftir merkingu upprunalegu orðanna heldur einnig eftir hljóðkerfislegum þáttum og er ekki skilyrt af hefðbundinni orðhlutagreiningu. Blöndun er aðeins notuð þegar aðstæður leyfa og eins og dæmin í næsta kafla sýna virðist hún stundum notuð einfaldlega vegna þess að það er mögulegt fremur en að sérstök þörf sé á að mynda nýtt orð úr undirliggjandi grunnorðum. Sem dæmi má nefna að orðið *súrka* hefur verið myndað úr *súr gúrka* en hér er ekki um nýtt hugtak að ræða heldur er orðunum blandað saman vegna þess að þau standa oft saman og hafa sameiginleg hljóð. Orðið *súrka* er ekki notað um nýtt fyrirbæri heldur er merking þess sú sama og *súr gúrka*.

Í íslensku er ekki er alltaf augljóst hvort orð eigi að flokkast sem blendingur eða ekki, þ.e. hvort um er að ræða blöndun eða hefðbundna samsetningu eða afleiðslu. Nokkrar gerðir slíkra orða í dæmasafninu hér má túlka á tvo vegu.

Hliðstæð orð: blendingar eða samsetningar?

Nokkuð er um ný orð sem eru greinilega mynduð með vísun í eldri orð. Þau má annaðhvort flokka sem hefðbundnar samsetningar eða sem blendinga þar sem hljóð- og merkingarlíkindi við fyrri orð virðast drifkrafturinn. Ekki er óalgengt að orð sem fela í sér glettni eða orðaleiki séu mynduð hliðstætt við eldri orð og hljómi líkt þeim.

Þó að líta megi á sum orð sem stofnsamsetningar er augljóst að þau eru mynduð sem eins konar orðaleikir sem eiga að minna á eldri orð í málinu. Dæmi um það eru orðin *húsflúr* og *orðtennis*. Spurningin er hvort beri að líta á sem svo að þau séu mynduð eins og blendingar, *hús* + *húðflúr* og *orð* + *borðtennis*, eða séu stofnsamsetningar, *hús* + *flúr* og *orð* + *tennis*.

Orðið *húsflúr* ‘veggjakrot’, er myndað hliðstætt við *húðflúr* ‘tattú’.

Líkindin með *húsflúr* og *húðflúr* eru ekki tilviljun, *húsflúr* er greinilega myndað með það seinna í huga. Merkingin er sótt í *húðflúr*, enda ekki vanalegt að tala um að „flúra hús“, og aðeins eitt hljóð aðgreinir orðin. Orðið *orðtennis* má skilja sem samsetningu (*orð* + *tennis*) en er greinilega mótað með hliðsjón af *borðtennis* (*orð* + *borðtennis*) eins og fram kemur í skýringu sem fylgir innsendingu þess á Nýyrðavef: ‘rökræður, kappræður þar sem lítil eða engin niðurstaða fæst, sbr. *borðtennis*’.

Á svipaðan hátt er *hungursneið* ‘mjög þunn sneið af köku eða brauði’ þar sem leikið er að líkindum við *hungursneyð*. Þá má nefna orðið *vælupest*, skýrt sem ‘kvefpest þar sem einkenni eru ýkt, gjarnan notað um veika karlmenn’. Það líkist *ælupest* og má hugsa sér að það sé myndað sem blendingur úr *væl* + *ælupest*.

Tvö afbrigði: blendingar eða samsetningar?

Þegar til eru tvö afbrigði af orði, annað með forskeyti en hitt án forskeytis, s.s. *hrif/áhrif* og *reiti/áreiti*, gefur það möguleika á tvenns konar túlkun: blöndun eða samsetningu. Stytttri orðmyndirnar *hrif* og *reiti* geta staðið sjálfstæðar og koma helst fyrir í fræðiorðum, t.d. *slembihrif* og *skilyrt reiti*.

Orðið *váhrif* var sent inn á Nýyrðavefinn árið 2021 og skýrt svo: ‘Þau áhrif sem hvers konar vá getur haft á umhverfið, efnahaginn eða annað’ og sendandi segist hafa búið orðið til úr orðunum *vá* og *áhrif*. Orðið *váhrif* er þó einnig til sem samsetning úr *vá* og *hrif*. Það hefur verið notað í sömu merkingu og orðið *áfallastreituröskun*, sbr. grein Elísabetar Halldórsdóttur (2014) þar sem hún lýsir orðmyndun föður síns Halldórs Halldórssonar prófessors. Orðið er einnig að finna í Líforðasafni Íðorðabankans sem þýðing á e. *exposure*. Á hinn bóginn hefur orðið *skjáreiti* verið skýrt sem blendingur úr *skjár* + *áreiti* ‘áreiti frá skjá’ þó að hugsanlegt væri að greina orðið sem samsetningu úr *skjár* + *reiti*.

Blendingar eða orðmyndun með viðskeyti?

Stundum er óljóst hvort orð eigi að flokka sem blending eða hefðbundna afleiðslu með viðskeyti. Dæmi er *saltindi* sem hefur verið sent inn á Nýyrðavefinn með skýringunni: ‘sbr. sætindi; saltað snarl, nasl og annar smámatur’. Orðið má annars vegar túlka sem blending úr *salt* + *sætindi* og hins vegar sem orðmyndun með viðskeytinu *-indi*.

Hér má einnig nefna orðið *tækni* sem fjallað var um í kafla 2.2 en það má skýra á fleiri en einn hátt.

2.4 Samantekt kafla

Hér hefur komið fram að á síðari árum hefur orðmyndun með blöndun aukist í íslensku, sem og í mörgum öðrum tungumálum. Þó að eldri dæmi um blendinga séu til, t.d. *tölva*, hefur blöndun ekki verið talin til hefðbundinna orðmyndunaraðferða í íslensku. Skilgreiningar og hugtakanotkun eru enn á reiki, bæði hérlandis og erlendis, og engin hefð hefur skapast um flokkun íslenskra blendinga. Mörkin milli blöndunar og stofnsamsetningar geta verið óskýr. Í sumum tilvikum má greina orð á fleiri en einn hátt en þörf er á ítarlegri rannsókn á gerð íslenskra blendinga til að skýra stöðu þeirra innan íslenskrar orðmyndunar, ekki síst til þess að hægt sé að bera íslenska blendinga saman við blendinga í öðrum tungumálum.

3 Greining á blendingasafni

Í þessum kafla er fjallað um greiningu á safni með dæmum um íslenska blendinga. Safnið er unnið upp úr innsendingum notenda á Nýyrðavef Árnastofnunar auk blendinga sem höfundar hafa tekið eftir annars staðar, svo sem í auglýsingum, á samfélagsmiðlum og í fjölmiðlum. Í safninu eru 227 íslenskir blendingar, nær allt nafnorð. Það kemur ekki á óvart þar sem nafnorð eru algengustu orð málsins. Í nær öllum tilfellum eru íslenskir orðhlutar settir saman. Til að kanna útbreiðslu og notkun var leitað að dæmum um notkun í *Risamálheildinni* (hér eftir Rmh.) (Steinþór Steingrímsson o.fl. 2018) og með almennri vefleit en um helming þeirra fundust engin dæmi utan Nýyrðavefsins. Skilgreiningar á blendingum eru mismunandi og mikilvægt að miða ekki við of þröng skilyrði sem gætu útilokað aðrar gerðir blöndunar.

3.1 Tilurð og notkunarsvið

Hér verða tekin dæmi um blendinga sem koma fyrir á mismunandi sviðum: algenga blendinga í almennu máli, dæmi úr auglýsingum og markaðsefni, af samfélagsmiðlum og innsendingar á Nýyrðavef Árnastofnunar.

3.1.1 Algengir blendingar í almennu máli

Hér er fjallað um myndun, merkingu og hlutverk nokkurra blendinga sem hafa náð mikilli útbreiðslu, ekki aðeins á samfélagsmiðlum og í óformlegu máli heldur einnig í fjölmiðlum og við formlegri aðstæður.

hrútskýring og hrútskýra

Sögnin *mansplain* kom fyrst fram í ensku árið 2008 (Merriam-Webster e.d.). Orðið er blendingur úr nafnorðinu *man* og sögninni *explain* og vísar til þess þegar karlmaður útskýrir mál fyrir konu í vissu um að hann viti betur en hún. Í *Risamálheildinni* (2024) eru 342 dæmi um ýmsar orðmyndir sem innihalda strenginn *mansplain* en elstu dæmin eru frá 2011, flest af samfélagsmiðlum. Orðið hefur oft íslenska beygingu, sjá dæmi (1) og (2).

- (1) Síðan má ekki gleyma því hvernig hann mansplainaði hvað feminismi væri í raun og hvernig hann gæti ekki verið feministi því hann væri maður
- (2) ég held að pressan sé að æfa sig í virku mansplaini

Sama ár kemur orðið *hrútskýring* fram sem tillaga að þýðingu á enska orðinu. Orðið *hrútskýring*, sem er myndað sem blendingur úr *hrútur* + *útskýring*, hefur verið eignað rithöfundinum Hallgrími Helgasyni sem setti tillöguna fram á Facebook-síðu sinni (Anna Gyða Sigurgísladóttir 2017; „Hrútskýring verður til“ 2017).

Mansplainning: Hrútskýring á íslensku. Sögnin „að hrútskýra“ – notuð um hrútleiðinlega hrúta sem þurfa alltaf að hrútskýra allt fyrir gimbrum jafnt sem gamalám, jafnvel mál sem þær eru sérfræðingar í.

Orðið verður sérstaklega áberandi árið 2016. Notkun þess eykst ekki aðeins heldur fer fram umfjöllun um hugtakið og farið er að greina samfélagsmál út frá því. Eldri samfélagsmál eru jafnframt sett í nýtt samhengi með því að vísa til „þekktra hrútskýringa“ sem áttu sér stað löngu áður en hugtakið varð til (Salvör Gullbrá Þórarinsdóttir o.fl. 2016). Það styrkti útbreiðslu þess enn frekar þegar *hrútskýring* var síðan valið orð ársins 2016 af Ríkisútvarpinu, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum og Mími – félagi stúdenta í íslenskum fræðum. Orðið er algengt á samfélagsmiðlum og í fjölmiðlum.

veganúar og edrúar

Veganúar er myndað úr *vegan* og *janúar*, hliðstætt við *Veganuary* í ensku sem er myndað úr *vegan* og *January*. Hugtakið var fyrst kynnt til sögunnar á Íslandi í janúar 2015 með átaki þar sem fólk var hvatt til þess að lifa veganlífstíl í janúar en sams konar átak var kynnt í Bretlandi árið áður („Increasing Participation“ e.d.). Átakið vakti mikla athygli á Íslandi 2015 („Veganúar slær í gegn á Íslandi“ 2015) og hefur síðan verið árlegur viðburður með umfjöllun í fréttamiðlum.

Samkvæmt Rmh. kemur orðið *edrúar* fyrst fyrir árið 2015 á Twitter, í janúar og febrúar. Tímasetningin bendir til þess að *edrúar* sé myndað eftir fyrirmynd *veganúar* þar sem umfjöllun um *veganúar* var mjög áberandi og merkingin er nátengd. Í stað þess að sniðganga dýraafurðir í mánuð er áfengi sniðgengið í mánuð. Þetta er dæmi um það hvernig einn blendingur getur af sér annan. Dæmi (3) og (4) benda til að orðið *edrúar* megi greina sem blending bæði úr *edrú* og *janúar* og *febrúar*:

- (3) *edrú + janúar*: Er enginn að taka Edrúar – Áfengislaus í Janúar? [Dæmi á Twitter frá janúar 2015]
- (4) *edrú + febrúar*: Nú tekur edrúar við? [Dæmi á Twitter frá febrúar 2015]

djammviskubit, flugviskubit og fleiri -viskubit

Á síðustu árum hafa komið fram ýmsar orðmyndir með seinni liðnum -viskubit, t.d. *flugviskubit*, *smitviskubit* og *mammviskubit*. Fyrsta staðfesta dæmið er orðið *djammviskubit* sem birtist í dálkinum *Heitasta slangrið* í DV 7. júní 2005 með skýringunni ‘samviskubit eftir djammíð’ („Heitasta slangrið“ 2005). Orðið er blendingur þar sem fyrri hlutanum *djamm* og seinni hlutanum *samviskubit* er blandað saman á sameiginlegum hljóðum, *am(m)*.

Á *tímarit.is* (e.d.) má finna orðið *djammviskubit* 15 sinnum en í Rmh. alls 370 sinnum, aðallega á samfélagsmiðlum. Orðið er einkum notað í óformlegu máli en virðist nokkuð þekkt. Síðar komu fram fleiri orð með seinni hlutanum -viskubit þar sem *djammviskubit* virðist vera eins konar fyrirmynd, t.d. *flugviskubit*, en dæmi í Rmh. um það eru flest úr fjölmiðlum. Orðið *flugviskubit* er sett fram sem samsvörun við sænska orðið *flygskam*. Orðið *flugskömm* hefur einnig verið notað um sama fyrirbæri á íslensku en *flugviskubit* virðist algengara ef marka má tíðni í Rmh. Nánar er fjallað um -viskubit í kafla 3.2.2.

tjákn

Orðið *tjákn* er íslenskt nýyrði sem stendur fyrir *emoji* eða myndtákn sem notuð eru til að sýna tilfinningar í rafrænum samskiptum. Orðið var kynnt í *Orðbragði* á RÚV árið 2016 (Atli Þór Ægisson 2016): „En við í *Orðbragði*, við leggjum til svona bræðing úr orðunum *tjáning* og *tákn* og viljum kalla þessa litlu félaga okkar *tjákn*.“ Nýyrðið *tjákn* náði fljótt að festa rætur og er nú oft notað sem íslenska heitið fyrir *emoji*.

Áður en *tjákn* náði útbreiðslu voru slík tákn oft kölluð *broskallar* á íslensku og ýmsar aðrar tillögur komu fram, t.d. hefur orðið *tjása* verið sent inn á Nýyrðavefinn, *lyndistákn* er að finna í Íðorðabanka Árnastofnunar og *tjámerki* finnst í Íslenskri nútímamálsorðabók. Í Rmh. eru fleiri dæmi um *tjákn* í fjölmiðlum en á samfélagsmiðlum.

frískápur

Orðið *frískápur* (myndað úr *frír* + *ísskápur*, sbr. ensku *freedge* – myndað úr *free* + *fridge*) er frá árinu 2021 og tengist baráttunni gegn matarsóun. Orðið er notað um ísskáp sem er komið fyrir í almannarými þar sem fólk getur skilið eftir mat sem það þarf ekki og tekið mat sem það getur nýtt. Markmiðið er að minnka sóun, efla samvinnu og stuðla að samfélagslegri ábyrgð. Nær öll dæmin í Rmh. eru úr fjölmiðlum.

3.1.2 Blendingar í auglýsingum og markaðssetningu

Blendingar hafa á síðustu árum orðið áberandi í íslenskum auglýsingum og markaðsefni. Lehrer (2007:115–116) setur fram þá tilgátu að blendingar séu gjarnan notaðir í auglýsingum vegna þess að þeir vekja meiri eftirtekt í umhverfi þar sem er áreiti úr öllum áttum sem keppir um athygli fólks og ný óvanaleg orð séu líkleg til þess að fá fólk til þess að leggja við hlustir. Dæmi er herferð Sjóvár og Samgöngustofu frá árinu 2024 undir yfirskriftinni *Ekki taka skjáhættuna* þar sem orðunum *skjár* og *áhætta* er steypt saman. Á vefsíðu verkefnisins, skjahaetta.is, eru fleiri sams konar orð, t.d. *skjábendingar*, *skjábyrgð*, *skjáæra*, *skjáhyggjuefni*, *skjárangur*, þar sem *skjá* er skeytt framan við orð sem byrja á *á* þar sem skörun kemur fyrir. Hér er sýnilega verið að beita blöndun til þess að fanga athyglina. Dæmi eins og *hááhættusvæði*, *dáástand* og *hráál* sýna að tvö *á* geta staðið saman í samsettum orðum og því mætti alveg eins gera ráð fyrir stofnsamsetningunum *skjáábending*, *skjáábyrgð*, *skjááhætta*, o.s.frv. Það er þó ólíklegt að þau

orð hefðu orðið til þar sem í þessari auglýsingaherferð eru greinilega valin sérstaklega orð sem byrja á *á* til þess að hægt sé að beita þessari aðferð.

Mynd 1. Auglýsing sem á að vekja athygli á þeirri hættu að horfa á símaskjá í stað þess að fylgjast með umferðinni. Skjaskot af skjahaetta.is.

Fjöldmörg dæmi sýna þessa þróun. Hjá símafyrirtækinu Nova hafa komið fram blendingar á borð við *gabbsláttur* (*gabb* + *afsláttur*), notað til að auglýsa sérstök tilboð 1. apríl, auk tvíræðra slagorða eins og *Opnaðu sambandið*. Notkun blendinga í auglýsingum byggir á sama meginmarkmiði og tvíræð orðanotkun, þ.e. að vekja athygli. Má þar nefna slagorð *BYKO*, *Allt fyrir viðhaldið* sem má skilja á tvo vegu og kjörorð á borð við *Láttu ekki þitt eftir liggja* sem hefur verið notað í tengslum við ýmis átök í umhverfismálum og nýtir bæði bókstaflega og yfirfærða merkingu orðasambandsins.

Fleiri dæmi um blendinga í nýlegum auglýsingum má finna í herferð sem kynnti gosdrykkinn 7up í bleikri útgáfu og birtust á auglýsingaskiltum í biðskýlum strætisvagna, á vefnum o.s.frv. Þar komu fram ýmiss konar blendingar og orðaleikir þar sem orðinu *bleikur* er blandað við önnur orð eða skeytt framan á: *bleikum okkur* (*bleikur* + *leikum okkur*), *bleiklist* (*bleikur* + *leiklist*), *Bleikjavík* (*bleikur* + *Reykjavík*) o.fl.

Mynd 2. Auglýsing um bleikt 7up þar sem blendingar eru notaðir. Auglýsing birt á Facebook: Nýtt og bleikandi létt 7up er mætt um allt land. Líka í Bleikjavík!

Þá vöktu svokölluð gríslóm (grís + íslóm) athygli 1. apríl 2025 þegar verslanir Bónus auglýstu sérstök íslóm með beikonbragði.

Mynd 3. Gríslóm – auglýsing frá Bónus um íslóm með beikonbragði.

Svipaða nálgun má sjá utan hefðbundinna auglýsinga. Þannig hefur eftirlíking af Flateyjarbók verið nefnd *Plateyjarbók* (myndað af *plat* og *Flateyjarbók*) hjá Árnastofnun. Um er að ræða nákvæma eftirlíkingu af Flateyjarbók sem má handleika og hefur verið notuð í safnkennslu (*Heimur handritanna á Náttúrubarnahátíð á Ströndum* e.d.; *Safnkennari á ferð um landið* 2025).

Gestir fá að handleika bókfell, fjaðurstafi og lyfta *Plateyjarbók* sem er nákvæm eftirlíking af Flateyjarbók, en sú bók er eitt stærsta miðaldahandritið sem varðveitt er í handritasafni

Árnastofnunar. (*Heimur handritanna á Náttúrubarnahátíð á Ströndum*, e.d.)

Blendingar í auglýsingum þurfa að vera gagnsæir svo að viðskiptavinir skilji hvað verið er að auglýsa en orðaleikurinn hvetur til þess að staldra við og velta orðunum fyrir sér. Líklega sjá eða heyra margir þessi orð en ólíklegt að þau séu notuð áfram í öðru samhengi og myndu ekki öll flokkast sem nýyrði í almennu máli heldur frekar sem stakdæmi í auglýsingum.

3.1.3 Blendingar á samfélagsmiðlum

Margir blendingar koma einkum fyrir í óformlegu máli á samfélagsmiðlum. Sumir þeirra hafa þó náð allnokkurri útbreiðslu, til dæmis *djammviskubit* (*djamm* + *samviskubit*), *þunnudagur* (*þunnur* + *sunnudagur*) og *ellinaðra* (*elli* + *skellinaðra*).

Þá má einnig nefna blendingana *gróðæri* (*gróði* + *góðæri*) og *hrunkvöðull* (*hrun* + *frumkvöðull*) sem eru gjarnan notaðir í háði. Fyrri orðið vísar einkum til tímans fyrir efnahagshrunið 2008 þegar mikill uppgangur var áberandi en varanleg velsæld ekki tryggð en hið síðara er notað um þann sem talinn er hafa átt þátt í hruninu.

Á hinn bóginn eru margir blendingar afar fátíðir í notkun. Dæmi um það eru *skaffall* (*skeið* + *gaffall*), *miðurstaða* (*miður* + *niðurstaða*, þ.e. ‘slæm niðurstaða’), *bannanafnanefnd* (*banna* + *mannanafnanefnd*, þ.e. vísun til þess að mannanafnanefnd hafni oft umsóknum), *afgangadagskvöld* (*afgangur* + *aðfangadagskvöld*, þ.e. ‘afgangar í kvöldmat’), *örhrifavaldur* (*ör* + *áhrifavaldur*, þ.e. ‘áhrifavaldur af minni gerðinni’) og *lærviskubit* (*læra* + *samviskubit*, ‘þ.e. samviskubit yfir að eiga eftir að ljúka við heimalærdóm’). Slík orð endurspegla þó engu að síður sköpunargleði málnotenda og birtast oft sem slangur, orðaleikir eða í gríni.

Orðanotkunin sjálf er oft til umræðu eða sérstaklega merkt, t.d. með gæsalöppum, svigum, skýringum og stundum fylgir henni erlend samsvörun. Dæmi um þetta eru ýmsar tilraunir til að finna íslenska samsvörun við enska blendinginn *hangry* ‘að vera reiður af hungri’. Ýmsar tillögur hafa komið fram en engin þeirra hefur fest sig í sessi enda finnast innan við tíu dæmi um hvert orð. Aftur á móti eru mun fleiri dæmi um notkun enska orðsins sjálfs; í Rmh. eru til dæmis 143 dæmi um orðið *hangry*. Þetta bendir til þess að enska orðið sé frekar notað en þýðingar en jafnframt að málnotendur hafi bæði áhuga á að finna íslenska samsvörun og gaman af því að velta upp

möguleikum. Í *Töflu 1* eru sýnd dæmi um samfélagsmiðlafærslur þar sem notendur ræða hvaða íslensku orð gætu hentað sem samsvörun við *hangry*.

Orð	Heimild dæma: Risamálheild 2024	Aldur dæmis
svargur	Ég er hrifinn af svargur.	2016
hungramur	Sjálfur verð ég stundum ansi hungramur.	2021
hungreiður	Við tölum um að vera hungreið á mínu heimili.	2016
svangreiður	Hungreiður eða svangreiður?	2019
svangraður	Kemur hann með mat þegar ég er svangraður eða tekur hann burtu vandan mat sem mig langar ekki að borða ?	2019

Tafla 1: Tillögur um íslenska blendinga í stað enska blendingins *hangry*.

Þetta sýnir hvernig málnotendur reyna að búa til íslenskt orð á sama hátt og erlenda orðið, þ.e. með blöndun. Þeir vita hvernig *hangry* er myndað úr *hungry* og *angry* og reyna að búa til samsvarandi íslenskt orð með sömu aðferð. Í þessu tilfelli koma margir möguleikar til greina vegna þess að ensku orðin *hungry* og *angry* eiga sér fleiri íslenskar samsvaranir sem passa saman sem blendingar.

3.1.4 Blendingar á Nýyrðavef

Rannsókn á blendingasafninu leiddi í ljós að um helming skráðra orða var eingöngu að finna á Nýyrðavefnum. Þessi niðurstaða styður fyrri athugun um að notendur senda gjarnan inn orð sem þeir hafa sjálfir myndað. Jafnframt virðist sem algengustu blendingarnir berist síður inn í safnið í gegnum innsendingar þar sem þátttakendur hafa fremur tilhneigingu til að senda inn nýmynduð orð sem ekki eiga sér fyrri dæmi í málinu (Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir 2025:73–75). Í *Töflu 2* má sjá dæmi um slíka blendinga.

Nýr blendingur:	Myndað úr orðunum:	Merking
braula	baula + raula	Að baula eitthvað í lágum róm.
dauðsynlegt	dauð + nauðsynlegt	Dauð nauðsynlegt.
gjúklingur	gervi + kjúklingur	Gervi-kjúklingur, til dæmis úr soja.

hreinangrun	hrein + einangrun	Einangrun frá veirusýktum heiminum þar sem hreinlæti er í fyrirrúmi og algjör nauðsyn.
þrentun	þrívídd + prentun	Þrívíddarprentun

Tafla 2: Dæmi um innsenda blendinga sem einungis eru heimildir um á Nýyrðavefn-um.

Enda þótt þessir blendingar séu án staðfestra notkunardæma á vefn-um og í Rmh. veita þeir engu að síður mikilvægar upplýsingar um að almennir málnotendur beita blöndun sem orðmyndunaraðferð.

3.2 Klippingar, skörun og atkvæðafjöldi

Helstu einkenni blendinga eru **klippingar** og **skörun** í orðum sem blandað er saman, samanber skilgreiningu í 2.3.

Klippingar eru styttnir eða klipptir orðhlutar sem ekki koma fyrir í hefðbundinni samsetningu, þ.e. einhverjum hljóðum eða hluta orðs er sleppt. Dæmi um klipping er *viskubit*, stytt úr *samviskubit* eins og það kemur fyrir í orðinu *djammviskubit*. Klippingar eru notaðir til að mynda blendinga en ekki hefðbundin samsett orð.

Með skörun er átt við sameiginleg hljóð í þeim orðum sem blandað er saman. Dæmi um hana er í orðinu *djammviskubit* þar sem *djamm* og *samviskubit* skarast á *-am(m)-*.

Hér verða mismunandi samsetningar klipptra orðhluta og heilla orðhluta skoðaðar með það að markmiði að sýna hvaða tegundir blendinga má finna í safninu.

3.2.1 Orð og klippingar

Allir blendingar í safninu eru samsettir úr tveimur orðum.² Þeir eru hér flokkaðir eftir því hvort þeir eru myndaðir úr tveimur klippingum, tveimur orðum eða einum klippingi og einu heilu orði og þá hvort er fyrri og hvort er seinni hluti blendingsins. Hér eru stofnmyndir sem fyrri hlutar einnig flokkaðar sem heil orð, þ.e. heil orð eru hér

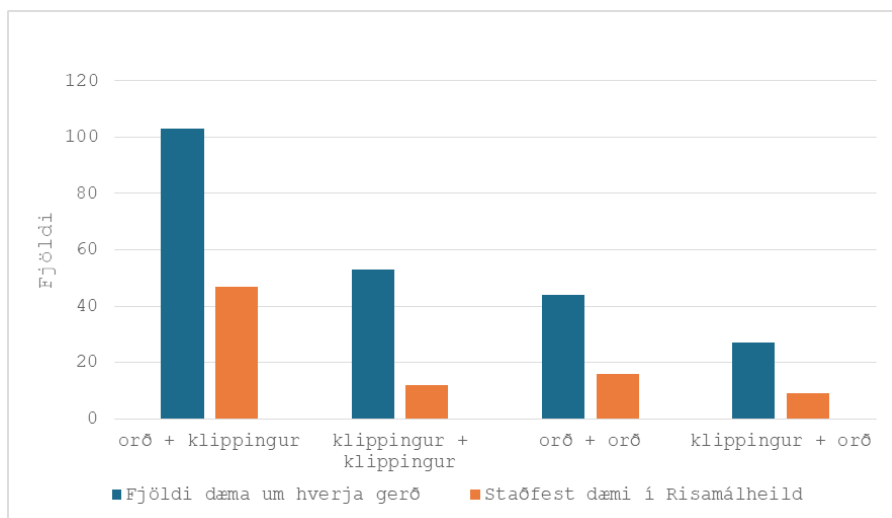
² Með einu orði sem sent var inn á Nýyrðavefinn fylgdi sú skýring að orðið væri sett saman úr þremur orðum: „glömur. Lýsing á leiðinlegu veðri, það er samsett úr þremur orðum: „grátt, leiðinlegt, ömurlegt“. Þessu orði var sleppt í talningu þar sem það var stakdæmi um blending myndaðan úr þremur orðum.

orð sem notuð eru til að mynda blending en eru ekki klippingar, sem og eignarfallsmyndir. Orðin sem notuð eru til að mynda blendinga eru oft algeng lexíkalíseruð samsett orð. Flokkunin byggist á því að skoða hvort klippingu og/eða skörun er beitt eða ekki og athuga hvort íslenskir blendingar falli að skilgreiningunni sem sett var fram í 2.1 eða hvort aðrir flokkar blendinga séu algengari. Formgerð blendinga getur verið mjög fjölbreytileg, sjá t.d. Beliaeva (2019:5–7) sem setur fram mismunandi gerðir blendinga í ensku.

Í gagnasafninu reyndust blendingar þar sem fyrra orð var ekki klippt en seinna orð var klippt algengastir (dæmi: *djammviskubit*), þar á eftir blendingar myndaðir úr tveimur klippingum (dæmi: *hunglyndur*), þá blendingar þar sem bæði orðin voru heil í blendingnum (með skörun, dæmi: *skjáreiti*) og loks blendingar þar sem fyrra orð var klippt en seinna orð var heilt (dæmi: *trúsína*).

1. orð + klippingur (**djammviskubit** ← djamm + (s)amviskubit) (103 blendingar)
2. klippingur + klippingur (**hunglyndur** ← hung(raður) + (þ)unglyndur) (53 blendingar)
3. orð + orð (**skjáreiti** ← skjá + áreiti = skjáreiti) (44 blendingar)
4. klippingur + orð (**trúsína** ← tr(önuber) + rúsína) (27 blendingar)

Þegar tveimur heilum orðum er blandað saman án klippingar er alltaf skörun milli orðanna. Orðflokkur blendingans er alltaf sá sami og seinni hlutans, hvort sem seinni hlutinn er orð eða klippingur. Algengasta gerð blendinga í safninu er *orð + klippingur* en fáir blendingar eru *klippingur + orð*. Þegar aðeins eru talin orð með staðfestum dæmum í Rmh. eru blendingar með heilum orðum fremst enn algengastir.

Mynd 4: Yfirlit yfir mismunandi gerðir blendinga.

3.2.2 Skörun og atkvæðafjöldi

Eitt einkenni blendinga er skörun á hljóðum þeirra orða sem notuð eru í blöndun en langoftast eru sameiginleg hljóð í orðunum sem koma fram í blendingnum. Af þeim 227 blendingum sem eru í safninu kemur skörun hljóða fyrir í 199 þeirra. Langalgengast er að skörunin verði þar sem orðunum er skeytt saman en stundum er annað orðið fellt inn í hitt. Í orðinu *fjartí* (úr *fjar* + *partí*) verður skörun í lok fyrra orðs og fyrsta hljóð í seinna orði er klippt framan af því og orðið blandast saman á sameiginlegu hljóðunum *ar* og *ar*. Í orðinu *þyrnirós* (úr *þyrnirós* + *hrós*) er orðið *hrós* fellt inn í *þyrnirós* þannig að *h* er bætt inn á undan *rós* sem eru þau hljóð sem þessi tvö orð eiga sameiginleg.

Rík tilhneiging er til þess að halda sama atkvæðafjölda og í seinna orðinu sem er jafnframt beygingarlegur haus blendingins. Miðað er við að seinna orð sé það orð sem blendingurinn endar á þó svo að hann geti líka byrjað á þessu sama orði og „fyrri“ orðið lent í miðjunni.

1. 167 orð: atkvæðafjöldi blendings sá sami og í seinna orði en ekki í fyrra orði.
Dæmi: *djammviskubit* (4 atkvæði, myndað úr *djamm* (1 atkvæði) og *samviskubit* (4 atkvæði))
2. 34 orð: atkvæðafjöldi sá sami í blendingi, fyrra og seinna orði.
Dæmi: *gljámi* (2 atkvæði, myndað úr *gljai* (2 atkvæði) og *ljómi* (2 atkvæði))
3. 15 orð: atkvæðafjöldi blendings sá sami og í fyrra orði en ekki seinna orði.
Dæmi: *þyrnihrós* (3 atkvæði, myndað úr *þyrnirós* (3 atkvæði) og *hrós* (1 atkvæði))
4. 11 orð: atkvæðafjöldi ekki sá sami í blendingi og í grunnorðum:
Dæmi: *áfengitími* (5 atkvæði, myndað úr *áfengi* (3 atkvæði) og *fengitími* (4 atkvæði))

Af þessu má ráða að atkvæðafjöldi er sá sami í blendingi og seinna orði í samtals 201 dæmi af 227. Miðað við dæmasafnið er þetta sterkt einkenni blendinga í íslensku.

3.2.3 Klippingar sem bundnir liðir

Klippingar sem verða til við blöndun geta þróast í virka orðhluta í samsetningum, svokallaða bundna samsetningarliði³ (sjá t.d. Lehrer 2007:120; Jurado 2018). Þó eru ekki allir sammála um það hvort það ætti að flokka þessa síðari hluta í blendingum sem nýja bundna samsetningarliði eða hvort orð sem mynduð eru á þennan hátt séu nýir blendingar myndaðir á sama hátt og eldri blendingar (Jurado 2018:7).

Dæmi um slíkt í ensku eru *-gate* úr *Watergate* þar sem fleiri hneykslis- og spillingarmál hafa fengið seinni liðinn *-gate* til að vísa til *Watergate*-málsins og *-thon* úr *marathon* sem er notað til að mynda samsetningar sem lýsa viðburðum sem eiga það sameiginlegt með maraþonum að standa yfir í langan tíma og krefjast úthalds (Lehrer 2007:121–122).

³ Bundnir liðir í hefðbundinni íslenskri orðmyndun eru orð sem koma fyrir sem seinni hlutar í samsetningum en aldrei sem sjálfstæð orð, t.d. *þegi*, *gjafi*, *menni*, *gresi*, *hygli*, *sali*, sjá t.d. Þorstein G. Indriðason (2016).

Tvö möguleg dæmi um klippinga sem þróast hafa í bundna liði í íslensku eru orð sem enda á *-viskubit* og *-þon*. Seinni hlutarnir *-þon* og *-viskubit* koma fyrir í nokkuð mörgum samsetningum. Seinni hlutinn *-þon* er úr tökuorðinu *maraðon* og kemur fyrir í samsetningum til þess að lýsa viðburði þar sem unnið er að ákveðnu verkefni sem krefst úthalds eða langs tíma, líkt og *maraðonhlaup*. Dæmi um orð með seinni liðnum *-þon* eru: *hnakkþon*, *ullarþon*, *gagnaþon*, *hakkþon*, *lambaþon*. Þetta er sambærilegt við notkun *-thon* í ensku en þessi notkun á augljóslega fyrirmynd þaðan.

5. *Gagnaþon* er nýsköpunarkeppni þar sem þverfagleg teymi vinna saman í afmarkaðan tíma við að finna lausnir í þágu umhverfis, byggðum á hagnýtingu þeirra gagna sem lögð eru fram. (*Risamálheildin* 2024)

Sömuleiðis koma fram mörg samsett orð með seinni hlutanum *maraðon* sem ekki eiga við eiginleg *maraðonhlaup* eða tengjast hlaupum, t.d. *myndlistarmaraðon*, *dansmaraðon*, *bréfamaraðon*, *bökunarmaraðon*, *ljósmyndamaraðon* o.fl.

6. Um daginn voru verðlaun veitt í *Myndlistarmaraðoninu* svokallaða, en þar er myndlistarfólki afhentur strigi og hugtak sem þau hafa svo sólarhring til að skila samtvinnuðu til baka. (*Risamálheildin* 2024)

Þegar orð sem enda á *-þon* og *-maraðon* í Rmh. eru borin saman sjást vísbendingar um að orð sem mynduð eru með klippingnum *-þon* séu búin til með því að setja tveggja atkvæða orð framan á *-þon* þannig að orð er nær alltaf jafn mörg atkvæði og undirliggjandi *maraðon*.

Annar mikið notaður klippingur er *-viskubit*, sem stytur er úr *samviskubit* og merkir það sama. Fyrsti blendingurinn sem búinn var til með klippingnum *-viskubit* var *djammviskubit* þar sem eru sameiginleg hljóð með *djamm* og *sam*. Síðan þá hafa mörg orð verið mynduð með seinni liðnum *-viskubit* en þau algengustu í Rmh. eru *djammviskubit*, *flugviskubit*, *sólviskubit*, *mammviskubit* og *mömmviskubit*. Þau eiga það öll sameiginlegt að fyrri hlutinn er eitt atkvæði sem er skeytt framan við seinni liðinn *-viskubit*.

Til samanburðar voru skoðuð samsett orð með seinni hlutanum *samviskubit*. Í Rmh. eru algengustu dæmin *sólarsamviskubit*, *mömmu-samviskubit*, *smásamviskubit*, *foreldrasamviskubit* og *umhverfissamviskubit*. Alls má finna um 120 mismunandi samsetningar en meirihlutinn eru stakdæmi eða ritvillur. Á sama hátt má finna um 100 mismunandi samsetningar með seinni liðnum *-viskubit*. Þar er líka meirihlutinn stak-

dæmi en samanburður sýnir ákveðna tilhneigingu: *-viskubit* tengist helst eins atkvæðis orðum (*djamm-*, *flug-*, *sól-*) en flest *-samviskubit* eru með fyrri hluta sem er tvö eða fleiri atkvæði (*sólar-*, *umhverfis-*). Í þessum orðalistum koma fram þör á borð við *sólviskubit* og *sólar-samviskubit* (en ekki **sólarviskubit* eða **sólsamviskubit*), *pabbviskubit* og *pabbasamviskubit* (ekki **pabbaviskubit* eða **pabbsamviskubit*) og *mammviskubit*/*mömmviskubit* og *mömmusamviskubit*⁴ (síður *mömmuviskubit* og ekki **mammsamviskubit* eða **mömmsamviskubit*). Klippingar koma ekki fyrir á undan *-samviskubiti* og orð sem eru meira en eitt atkvæði koma ekki á undan *viskubiti* en eru klippt ef með þarf. Sömuleiðis virðist ekki mögulegt að nota klipping á undan *-samviskubit* á sama hátt og á undan *-viskubit*.

Þessi tilhneiging til þess að nota eins atkvæðis fyrri hluta á undan *-viskubit* og tveggja atkvæða fyrri hluta á undan *-þon* bendir til þess að frekar sé um að ræða nýja blendinga en nýja bundna liði. Það að hafa sama atkvæðafjölda í seinna grunnorði virðist vera sterkt einkenni hjá íslenskum blendingum. Bundnir liðir eins og *-þegi*, *-gjafi*, *-menn* o.s.frv. kalla ekki á sama atkvæðafjölda í öllum samsettum orðum sem mynduð eru með þeim. Klippingarnir *-viskubit* og *-þon* bjóða þó upp á samsetningar þar sem ekki er skörun hljóða í fyrri hluta við upprunalegu orðin *samviskubit* og *maraþon*. Aftur á móti vísa *-viskubit* og *-þon* mjög sterklega til upprunalegu orðanna; *maraþon* er eina orðið í íslensku sem endar á *-þon* og *samviskubit* er eina orðið sem endar á *-viskubit*.

3.3 Uppruni: tökuorð, tökuþýðing, nýmyndun?

Íslenskir blendingar eru oft myndaðir til þess að koma í stað erlendra orða, líkt og algengt er með íslensk nýyrði. Í athugun sem gerð var á innsendum orðum á Nýyrðavef Árnastofnunar 2024 kom þó fram að blendingum fylgdi erlend samsvörun hlutfallslega sjaldnar en með innsendum orðum sem mynduð voru á annan hátt. Aðeins í um þriðjungi tilvika voru nefndar erlendar samsvaranir samanborið við um helming í öðrum flokkum (Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir 2025:80). Þar var miðað við hvort notendur

⁴ Orðið *mömmusamviskubit* kemur fyrir í Rmh. í dæmi af Bland.is frá 2005 og er eldra og algengara en *mömmviskubit* (elsta dæmi í Rmh. er frá 2011) og *mammviskubit* (elsta dæmi í Rmh. er frá 2012) en erfitt er að segja til um hvort blendingarnir séu stytting á *mömmusamviskubit* eða myndaðir á sama hátt og hin orðin með *-viskubit*. Þeir virðast fylgja sömu reglum og aðrir blendingar sem enda á *-viskubit*.

sendu með orðinu tilvísun í erlenda fyrirmynd en ekki mat ritstjóra á því hvort til væri erlent orð sem væri líkleg fyrirmynd. Til þess að skoða þetta eru blendingar hér flokkaðir í fjóra meginflokka:

1. Tökuorð sem myндуð eru með blöndun í upprunamáli.
2. Tökupýðingar og blendingar sem myndaðir eru hliðstætt við þekkta erlenda blendinga.
3. Blendingar myndaðir til þess að búa til íslenskt orð fyrir erlent orð.
4. Íslenskir blendingar án erlendrar samsvörunar eða fyrirmyndar.

Fyrsti flokkurinn er tökuorð í íslensku sem myндуð eru með blöndun í upprunamáli. Nokkrir erlendir blendingar hafa verið teknir upp í íslensku sem aðlöguð tökuorð. Dæmi eru m.a. *bröns* (af *brunch*, myndað úr *breakfast* + *lunch*) og *mótel* (af *motel*, myndað úr *motor* + *hotel*). Orðin voru upphaflega myндуð með blöndun í ensku en hafa síðan verið löguð að íslensku, bæði hljóð- og beygingarkerfi. Ýmsar tilraunir hafa verið gerðar til þess að búa til íslenskt orð fyrir *brunch/bröns*, s.s. *dögurður*, *hábitur* og *dagverður*. Annað dæmi er orðið *blogg* sem á rætur að rekja til enska orðsins *blog* sem er myndað úr *web* + *log* í merkingunni ‘vefðagbók’. Upphaflega var talað um *weblog* en það styttist fljótt í *blog*. Orðið er tekið upp í íslensku sem *blogg* og notað um pistlaskrif á netinu.

Annar flokkur er íslenskir blendingar sem eru myndaðir eftir erlendri fyrirmynd þar sem líkt er eftir erlendu orði með því að blanda saman samsvarandi eða svipuðum íslenskum orðum. Dæmi um þetta eru orð eins og *svargur* úr *svangur* og *argur* fyrir e. *hangry*, myndað úr *hungry* og *angry*. Mörkin á milli tökuorða og tökupýðinga eru hér ekki alltaf ljós. Sem dæmi má nefna orðið *pleður* í íslensku en það má túlka á tvo vegu: annaðhvort sem aðlögun á orðinu *pleather* eða blending sem myndaður er á hliðstæðan hátt úr *plast* og *leður*. Það sama má segja um *súðlur* ‘núðlur úr kúrbít’ sem á sér enska fyrirmynd í orðinu *zoodles* og gæti flokkast sem aðlögun á því en gæti líka verið tökupýðingarblöndun úr *súkíní* og *núðlur*. Annað dæmi um orð sem ekki er ljóst hvernig á að flokka er orðið *plokka*. Orðið er gamalt í íslensku en hefur fengið nýja merkingu fyrir sið sem á rætur að rekja til Svíþjóðar. Þar nefnist hann *plogga* og er myndaður af *plocka* (‘tína

upp') og *jogga* ('skokka'). Sögnin að *plokka* hefur nú einnig fengið þessa nýju merkingu, þ.e. að tína upp rusl á meðan skokkað er eða gengið og sameina á þann hátt áhuga á umhverfisvernd og heilsusamlegu líferni en ef samsvarandi blendingur hefði verið myndaður í íslensku úr *plokka* og *skokka* hefði hann orðið samhljóma *plokka*.

Íslenskir blendingar sem myndaðir eru sem samsvaranir erlendra orða eru ekki alltaf myndaðir alveg hliðstætt við fyrirmyndina. Þetta getur verið vegna þess að það þarf að velja orð sem „passa“, þ.e. eiga einhverja sameiginlega þætti sem hægt er að blanda saman. Dæmi um þetta er orðið *hrútskýra* sem myndað er úr *hrútur* og *útskýra* fyrir *mansplain* sem myndað er úr *man* ('(karl)maður') og *explain* ('útskýra').

Þriðji flokkurinn er blendingar sem myndaðir hafa verið í stað erlendra orða sem ekki eru blendingar í upprunamálinu. Dæmi um þetta eru orðin *kviðfinning*, úr *kviður* og *tilfinning* fyrir e. *gut feeling*; *hjóll* úr *hjól* og *bíll* fyrir erlenda orðið *velomobile*; *tjákn* úr *tjá* og *tákn* fyrir erlenda orðið *emoji*.

Langflest orðin í blendingasafninu falla þó undir fjórða flokkinn hér en það eru íslenskir blendingar sem ekki eiga sér augljósa fyrirmynd eða augljósa samsvörun í ensku eða öðru tungumáli. Dæmi um slíka blendinga eru *blaðrænn*, *fjartí*, *afgar*, *djammviskubit*, *skjáhætta*, *smáhyggja*, *suðffárrækt*, *súrka*, *maltesín*, *tjáningur*, *ellinaðra*, *gróðæri*, *orðtennis* og *váhrif*. Þessi orð geta ýmist vísað til nýrra hugtaka eða verið ný orð yfir fyrirbæri sem þegar hafa heiti í málinu en oft eru þetta orðaleikir eða orð sem spretta upp í ákveðnu samhengi, til dæmis í auglýsingum eða á samfélagsmiðlum og eru hugsuð til að vekja athygli. Stundum eru búnir til og sendir inn á Nýyrðavef blendingar úr tveimur orðum sem standa oft saman eða mynda eins konar heild eða orðasamband, t.d. *súrka* úr *súr gúrka* og *maltesín* úr *malt* og *appelsín*.

3.4 Merking blendinga

Merking blendinga er misaugljós. Sum orð er auðvelt að greina út frá þeim orðum sem þau eru mynduð af, önnur glata stórum hluta upprunalegrar merkingar og einnig eru dæmi um blendinga þar sem annar samsetningarliðurinn ber enga augljósa merkingu heldur virðist vera notaður til að vekja athygli, einkum í auglýsingum.

Hversu auðvelt er að átta sig á merkingu blendings fer að einhverju leyti eftir því hversu greinilegir upprunalegu orðhlutarnir eru. Í sumum tilvikum er blendingurinn bókstaflega sambland tveggja

fyrirbæra eins og orðið *maltesín* sem er myndað úr *malt* og *appelsín* og merkir drykk sem er blandaður úr þessum tveimur drykkjum. Dæmi úr ensku er *labradoodle*, samsett úr *labrador* og *poodle*, sem merkir hund sem er blendingur af þessum tegundum.

Þó að merking blendinga geti verið svipuð merkingu upprunalegu orðanna glatast oft stór hluti upprunalegu orðanna þannig að óljóst getur verið hvernig blendingurinn átti að skiljast. Mörg þeirra orða sem send hafa verið inn á Nýyrðavef þar sem upprunaorðin eru ekki greinileg eru líklega illskiljanleg án skýringar. Dæmi um þetta gætu verið orðin *yndill* (sagt af innsendanda myndað úr *yndislegur* og *engill*) og *gríla* (sagt af innsendanda myndað úr *gríma* og *bóla*). Jafnvel svo þekktur blendingur sem *hrútskýring* er getur verið túlkaður á fleiri en einn hátt. Hann er venjulega skýrður sem blöndun úr orðunum *hrútur* og *útskýring* en hefur einnig verið túlkaður sem *hr.* *Útskýring*, þó að það hafi ekki verið upphaflega hugmyndin hjá þeim sem bjó orðið fyrst til (Kristín Sigurðardóttir 2017). Þá mætti einnig líta svo á að orðið sé stofnsamsetning úr *hrútur* og *skýring*.

Engin rannsókn hefur verið gerð sem sýnir hversu auðvelt það er fyrir málnotendur að greina uppruna og merkingu blendinga. Þó má gera ráð fyrir að styttri blendingar, eins og *tjákn* eða *hjóll*, séu erfiðari í túlkun, einkum þegar samhengi upprunalegu orðanna skortir. Þegar orð hefur náð fótfestu í tungumáli þarf hins vegar ekki lengur að lesa merkinguna út frá samsetningarliðum. Þeir geta gefið ákveðna vísbendingu um merkingu orðs en sjaldnast er hægt að lesa nákvæma merkingu orðs út frá þeim (sbr. Ágústa Þorbergsdóttir 2020 og Eirík Rögnvaldsson 2023b).

Merking ýmissa blendinga með klippingum skín vel í gegn enda þótt orðin séu stytta, s.s. orð sem enda á *-viskubit* sem er stytting úr *samviskubit* og merkja samviskubit vegna þess sem vísað er til (*djamm-viskubit* o.s.frv.) og *-þon* sem merkja einhvers konar viðburði sem eiga það sameiginlegt að tengjast keppni eða krefjast mikils úthalds, t.d. *hakkþon*.

Dæmi um blendinga þar sem merkingin er ekki augljós er *vælupest*. Er það tegund af ælupest, tegund af pest eða tegund af væli? Sá sem sendi orðið inn á Nýyrðavefinn skýrði það sem kvefpest þar sem einkenni eru ýkt, gjarnan notað um veika karlmenn (sbr. enska orðið *man-flu*). Í sumum blendingum ber annar hluti orðanna enga sérstaka merkingu, til dæmis þar sem orðinu *bleikur* er blandað við önnur orð til að mynda orðaleiki í auglýsingum fyrir gosdrykkinn 7up, t.d. *bleikum okkur* (*bleikur* + *leikum okkur*) eða *bleiklist* (*bleikur* + *leiklist*). Í

slíkum tilvikum hefur hljóð eða sjónrænt útlit seinna orðsins líklega haft meiri áhrif á myndun þess en merkingin.

4 Lokaorð

Hér hefur verið fjallað um blöndun sem orðmyndunaraðferð í íslensku og hlutverk hennar í nýsköpun í tungumálinu. Í íslensku hafa margir blendingar náð töluverðri útbreiðslu, þeir eru stór hluti inn-sendinga á Nýyrðavef Árnastofnunar og eru einnig áberandi í ýmiss konar auglýsingum. Þó að blendingar séu fjölbreyttir að gerð og uppruna eru ákveðnir þættir sem einkenna þá. Þegar valið var inn í dæmasafnið, sem hér hefur verið fjallað um, var miðað við að orðið byggji yfir ákveðnum einkennum, þ.e. að það væri myndað með því að blanda saman tveimur orðum til þess að búa til nýtt þannig að hluta orðs væri beinlínis sleppt eða skörun væri á orðunum þannig að annað orðið rynni inn í hitt. Þegar þessi orð höfðu verið greind kom í ljós að ákveðin einkenni voru áberandi í blendingum í safninu. Algengt er að blendingar séu myndaðir án sérstakrar fyrirmyndar úr öðru tungumáli.

Ef öll algengustu einkennin sem athuguð voru eru sett saman er hinn dæmigerði íslenski blendingur af innlendum uppruna án erlendrar fyrirmyndar settur saman með því að skeyta heilu orði framan á klipptan seinni hluta með skörun á samsetningarskilunum og hann er jafn mörg atkvæði og upprunalega seinna orðið. Þannig má segja að orðið *djammviskubit* sé dæmigert fyrir íslenska blendinga. Þessi niðurstaða samræmist ekki fyllilega skilgreiningu Grlj (2022:87) sem sett var fram í kafla 2.1 þar sem talað er um að blendingar séu oftast myndaðir á þann hátt að fyrri hluti fyrra orð blandist við seinni hluta síðara orðs. Þó að það að beita blöndun sem orðmyndunaraðferð í íslensku eigi sér fyrirmynd í erlendum málum, sérstaklega ensku, hafa íslenskir nýyrðasmiðir þurft að laga aðferðina að íslensku. Frekari samanburður milli tungumála gæti því verið áhugaverður.

Þó að aukning blöndunar í íslensku sé líklega til komin fyrir áhrif frá öðrum tungumálum má einnig segja sem svo að sú rótgróna hefð í íslensku málsamfélagi að búa til ný íslensk orð úr íslenskum stofnum og tilhneiging fólks til þess að vilja búa til ný orð sem eru ekki of löng eigi einnig þátt í vinsældum þeirra.

Sum nýyrði verða til meðvitað og í ákveðnum tilgangi en önnur verða til að meira eða minna leyti ómeðvitað þegar málnotandi þarf

að lýsa einhverju sem á sér ekki fast orð í málinu og býr um leið til nýtt orð. Þetta hefur verið nefnt virk orðmyndun (sbr. Guðrúnu Kvaran 2005:105). Þegar skoðuð eru orð sem mynduð eru með blöndun virðist mega álykta að þau séu oftast en ekki afrakstur meðvitaðrar orðmyndunar fremur en virkrar. Slík meðvitund um form og merkingu endurspeglast vel í því samhengi sem blendingar birtast oft í, þ.e. í auglýsingum eða markaðsefni þar sem markmiðið er gjarnan að vekja athygli. Virknin virðist fyrst og fremst bundin við meðvitaða orðmyndun en fylgja þó ákveðnum reglum sem málnotendur fylgja líklega ómeðvitað. Ekki er óhugsandi að einhverjir blendingar hafi orðið til óviljandi, t.d. vegna mismæla, en höfundar hafa ekki heimildir um slíkt.

Í framhaldi af þessari yfirferð mætti rannsaka einstaka þætti betur, t.d. merkingu og skýrleika, hljóðkerfislega þætti og virkni. Markmið þessarar athugunar var fyrst og fremst að gefa yfirlit um helstu einkenni og benda á að blöndun er að verða áberandi aðferð við að búa til nýyrði í íslensku.

Heimildaskrá

- Anna Gyða Sigurgísladóttir. 2017, 6. janúar. Orð ársins 2016: Hrútskýring. *Rúv.is*. <https://www.ruv.is/frettir/menning-og-daegurmál/ord-arsins-2016-hrutskeyring>.
- Ari Páll Kristinsson. 2004. *Orðmyndun. Um leiðir til að auka íslenskan orðaforða*. Íslensk málnefnd. https://ritaskra.arnastofnun.is/media/skraning_pdf/Orðmyndun_-_Smárit_3.pdf.
- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Atli Þór Ægisson. 2016, 5. september. Tjáknin hjálpa okkur að skilja. *Rúv.is*. <https://www.ruv.is/oflokka-eldra-efni/tjaknin-hjalpa-okkur-ad-skilja>.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2020. Asnaley íslensk nýyrði? *Orð og tunga* 22:97–100. <https://doi.org/10.33112/ordogtungu.22.6>.
- Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir. 2025. Ættmæði og peysuperrar – athugun á innsendum orðum á Nýyrðavefnum. *Orð og tunga* 27:59–84. <https://doi.org/10.33112/ordogtungu.27.4>.
- Baldur Jónsson. 1987. Íslensk orðmyndun. *Andvari* 112(1):88–102.
- Baldur Jónsson. 1994. Um orðið tölva. *Sagnþing: helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. Fyrri hluti, bls. 33–44. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Beliaeva, Natalia. 2019. Blending creativity and productivity: on the issue of delimiting the boundaries of blends as a type of word formation. *Lexis – Journal in English Lexicology* 14. <https://doi.org/10.4000/lexis.4004>.

- Brdar-Szabó, Rita og Mario Brdar. 2008. On the marginality of lexical blending. *Jezi-
koslovlje* 9.1–2:171–194.
- Cannon, Garland. 2000. Blending. Í, Geert E. Booij, Christian Lehmann og Joachim
Mugdan (ritstj.). *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur
Flexion und Wortbildung*, bls. 952–956. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2022, 8. febrúar. *Skjáumst!* [https://uni.hi.is/eirikur/
2022/02/08/skjaumst/](https://uni.hi.is/eirikur/2022/02/08/skjaumst/).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2023a, 26. apríl. *Nýslendingar*. [https://uni.hi.is/
eirikur/2023/04/26/nislendingar/](https://uni.hi.is/eirikur/2023/04/26/nislendingar/).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2023b, 27. október. *Bölvað gagnsæið*. [https://uni.hi.is/
eirikur/2023/10/27/bolvad-gagnsaeid/](https://uni.hi.is/eirikur/2023/10/27/bolvad-gagnsaeid/).
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2025, 29. júlí. *Bullyrðing*. [https://uni.hi.is/eirikur/2025/07/29/
bullyrding/](https://uni.hi.is/eirikur/2025/07/29/bullyrding/).
- Elísabet Halldórsdóttir. 2014, 17. júní. Váhrif – Nýyrði sem á fullan rétt á sér. *Frétta-
blaðið*, bls. 20.
- Friedrich, Cornelia. 2008. Kontamination – Zur Form und Funktion eines Wort-
bildungstyps im Deutschen [Doktorsritgerð]. Friedrich-Alexander-Universität
Erlangen-Nürnberg.
- Gao, Yongwei. 2023. A lexicographical approach to neologisms created through
blending. *Lexicography* 10(2):161–172. <https://doi.org/10.1558/lexi.26356>.
- Grlj, Tina. 2022. Blending as a Word-Formation Process: A Comparative Analysis
of Blends in English and French. *Journal for Foreign Languages* 14(1):85–106.
<https://doi.org/10.4312/vestnik.14>.
- Guðrún Kvaran. 2005. *Íslensk tunga 2. Orð: Handbók um beygingar- og orðmynd-
unarfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Guðrún Kvaran. 2009, 10. desember. *Are portmanteau words frequent in Icelandic?*
Vísindavefurinn. <http://www.visindavefur.is/svar.php?id=54491>.
- Halldór Halldórsson. 1971. Nýyrði frá síðari öldum. Í: *Íslensk málrækt. Erindi og
ritgerðir*, bls. 212–244. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Halldór Halldórsson. 1995, 10. júní. Sögur af nýyrðum. Tækni. DV, bls. 16.
- Heimur handritanna á Náttúrubarnahátíð á Ströndum*. (e.d.). Árnastofnun.is. Sótt
14. október 2025, af [https://www.arnastofnun.is/is/vidburdir/heimur-handritan-
na-natturubarnahatid-strondum](https://www.arnastofnun.is/is/vidburdir/heimur-handritanna-natturubarnahatid-strondum).
- Heitasta slangrið. 2005, 7. júní. *Dagblaðið Visir – DV*, bls. 29.
- Hrútskýring verður til. 2017, janúar. *Knúz – femínískt vefrit*. [https://knuz.wordpress.
com/2017/01/06/hrutskyringin-verdur-til/](https://knuz.wordpress.com/2017/01/06/hrutskyringin-verdur-til/).
- Increasing Participation. (e.d.). *Veganuary*. Sótt 14. október 2025, af [https://vega-
nuary.com/about/increasing-participation/](https://veganuary.com/about/increasing-participation/).
- Jurado, Alejandro Barrena 2018. A study on the ‘wordgasm’: The nature of blends’
splinters. *Lexis* 14. <https://doi.org/10.4000/lexis.3916>.
- Karlsson, Ola. 2021. Lesserwisser, lärs kav och läppstiftseffekt – presentation och pro-
blematisering av urvalskriterierna för den svenska nyordslistan. *LexicoNordica*
28:101–120.

- Katrín Axelsdóttir. 2014. *Sögur af orðum. Sex athuganir á beygingarþróun í íslensku*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Kristín Sigurðardóttir. 2017, janúar. Orð 2016 megi líka skrifa sem „hr. Útskýring“. *Rúv.is*. <https://www.ruv.is/frettir/innlent/ord-2016-megi-lika-skrifa-sem-hr-ut-skyring>.
- Lahlou, Hicham og Imran Ho-Abdullah. 2021. The fine line between compounds and portmanteau words in English: A prototypical analysis. *Journal of Language and Linguistic Studies* 17(4):1684–1694. <https://doi.org/10.52462/jlls.123>.
- Lehrer, Adrienne. 2007. Blendalicious. Í: J. Munat (ritstj.). *Studies in Functional and Structural Linguistics*. B. 58, bls. 115–133. John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sfsl.58.16leh>.
- Merriam-Webster. (e.d.). Mansplain. Í: *Merriam-Webster.com Dictionary* (Merriam-Webster). <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mansplaining> (sótt í október 2025).
- Renner, Vincent, François Maniez og Pierre J. L. Arnaud. 2012. Introduction: A bird’s-eye view of lexical blending. Í: Vincent Renner, François Maniez og Pierre J. L. Arnaud (ritstj.). *Cross-Disciplinary Perspectives on Lexical Blending*, bls. 1–10. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110289572.1>.
- Risamálheildin. 2024. <https://malheildir.arnastofnun.is/>.
- Safnkennari á ferð um landið. 2025, 28. mars. Árnastofnun.is. <https://arnastofnun.is/is/frettir/safnkennari-ferd-um-landid>.
- Salvör Gullbrá Þórarinsdóttir, Halla Harðardóttir, Guðni Tómasson og Þóra Tómasdóttir. 2016, 25. júní. Hrúturinn missir völd sín. *Fréttatíminn*, bls. 8–12.
- Samrunaorð. 2000. Í: *Íðorðabankinn. Málfræðiorðasafn*. Íslenska málfræðifélagið. <https://idordabanki.arnastofnun.is/faersla/398559>.
- Steinþór Steingrímsson, Sigrún Helgadóttir, Eiríkur Rögnvaldsson, Starkaður Barkarson og Jón Guðnason. 2018. Risamálheild: A Very Large Icelandic Text Corpus. *Proceedings of LREC 2018*:4361–4366. timarit.is. <https://timarit.is/> (sótt í október 2025).
- Veganúar slær í gegn á Íslandi. 2015, 1. febrúar. *Mbl.is*. https://www.mbl.is/frettir/innlent/2015/02/01/veganuar_slaer_i_gegn_a_islandi_2/.
- Þorsteinn G. Indriðason. 2016. Á mörkum afleiðslu og samsetningar? Um orðlíka seinni liði í íslensku. *Orð og tunga* 18:1–41.

Lykilorð

blendingar, nýyrði, orðmyndun, orðaleikir

Keywords

blends, neologisms, word formation, word play

Abstract

In recent years, various Icelandic neologisms formed by blending have gained attention, e.g. hrútskýring 'mansplaining' (hrútur 'ram' and útskýring 'explanation'), skjáhætta 'screen risk' (skjár 'screen' and áhætta 'risk') and frískápur 'freedge' (frír 'free' and ísskápur 'refrigerator'). Up until now, blending has not been recognised as an Icelandic word formation method. Blending is known in other languages, including English. This article discusses blending as a word formation method in Icelandic based on a collection of words that have been formed using this method. An examination was made of what characterizes Icelandic blends, which words are blended, how they overlap, and what blends have in common with the words used to form them. The role of blends in the language community and the motivations for forming hybrids are also discussed. Blends are often formed to replace English blends or foreign words, but they also occur as a kind of word play. Blending is also common in advertising. The aim of the study is to demonstrate that blending is used as a word formation method in Icelandic and that it is worth studying further.

Ágústa Þorbergsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
agusta.thorbergsdottir@arnastofnun.is

Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
kristin.ingibjorg.hlynisdottir@arnastofnun.is

Póra Björk Hjartardóttir

Viðskiptasamtal á 18. öld

Kennslubókartexti í íslensku fyrir útlendinga

1 Inngangur

Jón Ólafsson úr Grunnavík sem fæddur var árið 1705, skrifari Árna Magnússonar handritasafnara, er þekktur fyrir elju sína við fræðastörf af ýmsu tagi.¹ Eftir hann liggur feikimikið efni um íslenskt mál og menningu, orðfræði, náttúrufræði og sitthvað fleira, mestallt í handritum óútgefið (Guðrún Ása Grímsdóttir 2001:126). Úr því hefur þó verið bætt nokkuð síðustu áratugi fyrir tilstuðlan Góðvina Grunnavíkur-Jóns, áhugamannafélags um ævi og störf Jóns Ólafssonar sem gefið hefur út fáein rita hans (sjá *Góðvini Grunnavíkur-Jóns*).

Eitt af verkum Jóns Ólafssonar er lítið rit sem inniheldur leiðbeiningar um framburð íslensku ásamt dálitlu safni tilsvara úr mæltu máli þess tíma til hagnýtra nota fyrir kaupmann sem tekur á móti viðskiptavini í búð sinni. Segðirnar mynda nokkurn veginn samhangandi heild frá því viðskiptavin ber að garði og þar til viðskiptin eru afstaðin. Textinn ber svipmót hefðbundins **þjónustusamtals** (e. *service encounter*) þótt hann sýni að vísu aðeins tilsvör annars aðilans, kaupmannsins, að undanskildu upphafi og endi þar sem sjá má orðaskipti þeirra. Þó að ekki sé hægt að skera úr um hversu vel

¹ Þakkir fá ritstjórar og ónafngreindir ritrýnar fyrir gagnlegar athugasemdir. Einnig þakka ég Svavari Sigmundssyni fyrir að veita mér aðgang að óbirttri grein sinni.

tilsvörin endurspeгла raunverulegt daglegt mál á 18. öld, þar sem hér er um skáldaðan texta að ræða, má samt líta á þetta sem vitnisburð um talmál þessa tíma en lítt sem ekkert er til af efni af slíku tagi frá fyrri tíð. Nokkur þýdd textabrot í leikritsformi eru til frá 17. öld en fyrstu fullburða leikrit á íslensku eru frá seinni hluta 18. aldar (Silja Aðalsteinsdóttir 1996:591–600). Í leikritum er gjarnan reynt að líkja eftir töluðu máli samtímans í orðaskiptum leikpersóna en fáum eða engum athugunum á því er til að dreifa fyrir þessa elstu leikritatexta.

Af innihaldinu að dæma og uppsetningu er að sjá að rit þetta hafi verið ætlað útflendingum sem læra vildu íslensku. Þetta litla „kenslukver í íslenzku“, eins og Jón Helgason (1926:137) kallaði það í doktorsritgerð sinni um ritstörf nafna síns, er ritað á dönsku árið 1735 eða litlu fyrr og ber heitið *Kort Undervijsning om de fornemste stycker, til at læse og tale det Islandske sprog rett*. Kverið er varðveitt í Konungsbókhöfðu í Kaupmannahöfn í eiginhandarriti Jóns Ólafssonar undir handritsnúmerinu Thott 482 8vo (Stefán Karlsson 1982:80). Það er einnig til í öðru handriti, Thott 483 8vo, sem er nær samhljóða að því undanskildu að tvær öftustu blaðsíðurnar vantar. Samkvæmt Jóni Helgasyni (1926:137) er fyrsta og síðasta blaðsíðan í því handriti með hendi Jóns en engar upplýsingar eru um hver hefur skrifað hinar síðurnar.

Kverið í Thott 482 er tólf síður í litlu broti sem skiptist í tvo efnishluta, jafn langa eða sex síður hvor. Fyrri hluta þess, framburðarhlutanum, hefur áður verið gerð skil og þar var einnig lítilliga fjallað um síðari hlutann, talæfingarnar sem svo mætti kalla safn hinna hagnýtu tilsvara (Þóra Björk Hjartardóttir 1994). Síðari hluti kversins hefur birst á prenti í stafréttri uppskrift Stefáns Karlssonar (1982) af þessu handriti með örstuttum eftirmála með upplýsingum um fyrrnefnd tvö handrit og hugsanlegan tilgang skrifanna. Einnig hefur Svavar Sigmundsson fjallað nokkuð um kver þetta og gert stafrétta uppskrift af sama handriti.² Ekki hefur hins vegar áður verið gerð ítarleg grein fyrir tilurð kversins og uppbyggingu og formi síðari hluta þess, en það er viðfangsefni þessarar greinar.

Niðurskipan efnis er á þá leið að fyrst verður sagt frá markmiði með greininni og þeim spurningum sem leitast er við að svara og lýst þeim fræðilega ramma sem stuðst er við í greiningu á formgerð talæfinganna (2. kafli). Þá verður rætt um tildrög þess að Jón Ólafsson réðst í að semja þetta litla kver ásamt umfjöllun um hugsanlegar fyrir-

² Umfjöllun Svavars er að finna í óbirtri og ódagsettri grein sem nefnist „Íslenska sem erlent mál“.

myndir (3. kafli). Því næst er uppbygging og formgerð talæfinganna tekin til athugunar (4. kafli) og að því loknu eru niðurlagsorð þar sem efnið er dregið saman (5. kafli). Í viðauka er heildartexti síðari hlutans, talæfingarnar, færður til nútímahorfs að mestu leyti.

2 Markmið og fræðileg umgjörð

Kver þetta sem hér er til umfjöllunar er áhugavert fyrir þær sakir að vera sennilega eitt elsta kennslurit í íslensku ætlað útlendingum auk þess sem það veitir innsýn í daglegt mál 18. aldar og varpar ljósi á samskipti almennings og kaupmanna á þessum tíma. Markmiðið með greininni er annars vegar að gera ítarlega grein fyrir kverinu og setja það í sögulegt samhengi og hins vegar að kanna uppbyggingu og form talæfinganna í ljósi hefðbundinna samtalsmynstra. Umfjöllunin miðast við aðalhandritið, Thott 482, og eru dæmin sem tekin eru úr textanum færð til nútímaritháttar og á það einnig við um greinarmerkjasetningu en beygingar og orðmyndir eru láttnar halda sér. Leitað verður svara við eftirfarandi:

- Hver voru tildrög þess að Jón Ólafsson réðst í að semja þetta rit og má leiða líkur að hugsanlegum fyrirmyndum sem hann hefur haft til hliðsjónar?
- Er unnt að greina formgerð talæfinganna, þ.e. hvernig eitt leiðir af öðru í samskiptum kaupmanns við viðskiptavin, með fræðilegum aðferðum **samtalsgreiningar** (e. *conversation analysis*) þótt um ritaðan texta sé að ræða?
- Bera samskiptin einkenni hefðbundinna þjónustusamtala?

Samtalsgreining er aðferðafræði sem snýst um að greina hvernig fólk skiptist á orðum og byggir upp samtöl og hvaða lögmál búa þar að baki (Sacks, Schegloff og Jefferson 1974, Hutchby og Wooffitt 2008:9–65). Samtölin geta verið af ólíkri gerð, sjálfsprottin vinasamtöl við óformlegar aðstæður eða samtöl sem fylgja ákveðinni forskrift, svo sem samtöl milli læknis og sjúklings, samtöl í réttarsal eða þjónustusamtöl af ýmsum toga eins og milli seljanda og kaupanda. Öll eiga þessi samtöl það sameiginlegt að vera raunsamtöl, þ.e. talað mál, og er ekki mikil hefð fyrir því að beita þessari fræðilegu nálgun á samtöl í rituðu máli og sögulega texta. Benda má þó á t.d. rannsóknir á leikrænum frásögnum í textum (Bowles 2010), á **lotuskiptum** (e.

turn-taking) og **skörun** (e. *overlapping*) í leikritum (Herman 1998, Ivanchenko 2007) og á rafrænum rituðum samskiptum (Koivisto o.fl. 2023) þar sem gengið er út frá kenningargrunni samtalsgreiningar. Einnig má nefna pragmatískar rannsóknir Franz Lebsanft (1999) á viðskiptasamtali í frönsku gamanleikriti frá 16. öld þótt þar sé reyndar ekki að fullu leyti um hliðstæðu að ræða.

Hér verður þess freistað að leggja til grundvallar aðferðafræði samtalsgreiningar enda um að ræða þá textagerð ritaðs máls sem einna næst liggur töluðu máli. Forvitnilegt þótti að kanna hvort unnt væri að fá skýrari mynd af formgerð talæfinganna með því að skoða þær í ljósi hefðbundinna mynstra þjónustusamtala og beita til þess hugtökum ættuðum úr samtalsgreiningu þar sem það ætti við. Hafa verður þann fyrirvara á að um er að ræða skáldaðan texta og að oft vantar rödd viðskiptavinarins og við sjáum því aðeins aðra hliðina, tilsvör kaupmanns sem hann þarf að kunna til að viðskiptin geti átt sér stað. Til að fá fram samfellu í „samtalið“, sem ég kys svo að kalla þótt formleg umgjörð eiginlegs samtals milli tveggja aðila sé ekki til staðar nema í upphafi og niðurlagi, þarf því oft að geta í eyðurnar um viðbrögð hins aðilans. Það brýtur í raun í bága við grundvallarviðmið samtalsgreiningar um að lesa ekkert út úr samtalinu annað en það sem sagt er og tjáð á annan hátt en með því er átt við líkamshljóð ýmiss konar, tafs og þagnir en allt telst þetta merkingarbært í orðræðunni (Sacks, Schegloff og Jefferson 1974). Engu að síður tel ég að gagnlegt sé að nota hugtök fengin úr samtalsgreiningu til að fá ljósari mynd af niðurröðun tilsvara og því hvernig þau rammast innan skýrrar og afmarkaðrar byrjunar og endis þar sem sjá má að orðaskipti þátttakenda, þ.e. kaupmanns og viðskiptavinar, falla vel að mynstri því sem rannsóknir á samtölum hafa leitt í ljós að einkennir upphaf þjónustusamtala og niðurlag.

3 Tilurð kversins, markmið og fyrirmyndir

Kverið er sett saman um 1735, eins og fram hefur komið, en á þeim árum var Jón Ólafsson að fást við ýmislegt sem laut að íslenskri tungu svo sem samningu yfirlitsrits um íslenska málfræði, sem aldrei varð fullgert, og gerð rits um stafsetningu sem hafði þann megintilgang að koma á festu í rithætti (Jón Helgason 1926:150–151, 71–87). Á þessum tíma hafði Jón einnig hafist handa við að setja saman sína miklu orðabók en ein undirrot hennar er að hans eigin sögn lítið orðasafn

sem hann hafði útbúið handa Hans nokkrum Lange, Norðmanni sem hann kenndi íslensku á þessum árum. Hann greinir einnig frá því að lærðir menn hafi séð það safn og hvatt hann til „að færast meira í fang“ eins og Jón Helgason (1926:98) orðar það.

En Jón lét sér ekki nægja að setja saman orðasafn ætlað útlendingum, enda hefði slíkt dugað skammt í tungumálakennslu, heldur ritaði hann einnig fyrirnefnt kennslukver með gagnlegum tilsvörum á íslensku sem lúta að kaupviðskiptum með vörur af ýmsu tagi, eins konar handbók í viðskiptaíslensku fyrir kaupmenn, eins og yfirskriftin *Nogle Islandske Talemaader, som daglig forefalde i kiøb og sal* gefur til kynna. Stefán Karlsson (1982:80) kallar þetta „verslunarskrifara“ og getur sér þess til að tilgangurinn sé „að kenna dönskum kaupmönnum að sýna kurteisi og svara fyrir sig“. Í fyrri hluta kversins er þó nokkur umfjöllun um framburð sérhljóða og samhljóða, einkanlega þar sem frávikin miðað við rithátt eru mest frá dönsku eða m.ö.o. þar sem hljóðgildi er annað en í dönsku. Hér hefur Jón haft notagildið í huga, tilsvörin duga lítt ef þeir sem þau eru ætluð geta ekki borið þau fram á sómasamlegan hátt.

Ekki er ólíklegt að hver þetta sé einnig samið handa Hans Lange þótt það komi hvergi fram í skrifum Jóns Ólafssonar (Jón Helgason 1926:137). Hugsanlegt er að íslenskunám Hans Lange undir leiðsögn Jóns hafi verið liður í undirbúningi Lange til að hverfa til verslunarstarfa á Íslandi þótt ekkert sé að sjálfsögðu hægt að fullyrða um það því að lítt er vitað um Lange þennan annað en að hann var í þjónustu Güldenchrone og Ocksen, stiftamtmanna á Íslandi á þessum árum (Jón Helgason 1926:98, Páll Eggert Ólason 1943:139–140). Allt eins gæti verið um almennan áhuga Lange að ræða á hinna fornu tungu norrænna manna því að verslunarmálið á Íslandi var að mestu danskt langt fram á 19. öld og erlendir menn í þjónustustörfum lögðu sig lengstum almennt ekki eftir tungu landsmanna (Kjartan G. Ottósson 1990:57, Sigurður Pétursson 2004:301) eins og fleyg orð séra Stefáns Ólafssonar í Vallanesi bera með sér þar sem hann segir svo í vísu sinni ortri á 17. öld um íslenskukunnáttu danska kaupmannsins á Djúpavogi: „maðurinn kann í íslensku *já, já og og*“ (Stefán Ólafsson 1948:28–29).

Ekkert er heldur víst að umgjörð talæfinganna í formi tilsvara sem snúast um vöruviðskipti hafi neitt að gera með undirbúning danskra manna fyrir verslunarstörf á Íslandi heldur byggi á hefð fyrir innihaldi slíkra texta því að sambylí tveggja tungumála á þessum tíma laut einkum að verslun og viðskiptum. Má þar t.d. nefna efni nokkurra

texta sem hafa að geyma orð, segðir og samtalsbrot á „russenorsk“, blendingsmáli sem varð til í verslunarsamskiptum norskra fiskimanna í Norður-Noregi við Rússa sem höndluðu með ýmsar vörur. Þessir textar voru reyndar ekki skráðir fyrr en á 18. og 19. öld en viðskiptin eiga sér lengri sögu (Broch og Jahr 1984).

Svo lítið sé okkur nær er það sama að segja um basknesk-íslensk orðasöfn frá 17. öld sem auk einfaldra orðalista innihalda einnig hagnýtar segðir sem margar hverjar snúast um kaup og sölu. Söfn þessi eru rituð á blendingsmáli (pidgin) því sem notað var í vöruviðskiptum við baskneska hvalveiðimenn við Íslandsstrendur (Helgi Guðmundsson 1979). Viola Miglio (2008) hefur fært rök fyrir því að orðasöfnin séu ekki einungis vitnisburður um viðskiptaleg tengsl Íslendinga við Baska heldur endurspegli einnig menningarlegan áhuga Íslendinga á Böskum og tilgangurinn með gerð orðasafnanna hafi því líka verið að greiða fyrir almennum samskiptum, ekki aðeins viðskiptalegum.

Tvö þessara orðasafna eru varðveitt í handriti sem var í fórum Jóns Ólafssonar og er annað skrifað upp af honum sjálfum, eftir handriti sem nú er glatað, fyrir Árna Magnússon handritasafnara en ekki er vitað hver skrifaði hitt (Jón Helgason 1926:214, Helgi Guðmundsson 1979:75).³ Árni lést árið 1730 og Jón hefur því afritað handritið nokkru áður en hann setti saman kennslukverið. Hugsanlega er því þar komin fyrirmynd að umgjörð talæfinganna í kverinu.

Annað sem Jón gæti hafa tekið mið af við uppbyggingu talæfinganna er hin hefðbundna kennsluaðferð í lærdómstextum miðalda þar sem fróðleik var gjarnan miðlað í gegnum eins konar samtal í formi spurninga og svara lærisveins og meistara, sbr. t.d. hið vinsæla rit *Elucidarius* sem þýtt var úr latínu og hefur eflaust verið Jóni vel kunnugt (Sverrir Tómasson 1992:539). Svipað má sjá í riti Urbans Hiärne *Orthographia Svecana* (1716) þar sem upplýsingum um réttritun í sænsku er komið á framfæri á samtalsformi eins og undirtitill verksins ber með sér, *eller Den Retta Svenska Bookstafveringen Stelt i ett Samtal emellan Neophilum och Eustathium*. Vitað er að Jón þekkti vel rit Hiärne og studdist nokkuð við það í skrifum sínum um íslenskt mál (Jón Helgason 1926:73). Talæfingarnar í kennslukveri Jóns bera að sumu leyti svip af þessu samtalsformi þar sem leiðbeiningar um

³ Vitað er um þriðja orðasafnið, einnig frá 17. öld, sem nú er glatað en varðveist hefur brot úr því í uppskrift frá 19. öld (Helgi Guðmundsson 1979:75). Fjórða orðasafnið kom síðan í leitirnar í bókasafni Harvard-háskóla fyrir ekki ýkjamörgum árum og er sú uppskrift talin vera frá því um 1800 (Ettxepare og Miglio 2015:355–356).

hvernig spyrja skuli um ákveðin atriði og svara á móti eru settar fram í formi hagnýtra tilsvara (sjá umfjöllun í 4. kafla).

Enn fremur er ekki ólíklegt að Jón hafi þekkt til og haft sem fyrirmynd lítið kennslurit í frönsku sem kom út í Kaupmannahöfn árið 1660 og innihélt tilbúin samtöl og gagnlegar segðir eða frasa til nota við hinar ýmsu aðstæður í daglegu lífi. Slík rit, gjarnan nefnd frasa(orða)bækur (e. *phrase book*, d. *parlør*), eru þekkt í Evrópu frá því á 15. öld a.m.k. (Haastrup 1991:251). Í þessari kennslubók í frönsku, sem nefndist *Eenfoldige frandske Samtaler, Ungdommen oc Alle, som hafver Lyst, at øfve sig i Sprocket, tienstvilligen udtaalckede oc fordanskede*, er einn kafla sérstaklega um orðfæri sem kaupmönnum gæti gagnast til nota í viðskiptum og ber hann heitið *For Kiøbmænd der kiøber oc selger* (Haastrup 1991:260) sem rímar óneitanlega vel við yfirskrift talæfinganna í riti Jóns.

Ýmislegt hafði verið ritað um íslenska tungu fyrir daga Jóns Ólafssonar, mest allt í formi orðasöfnunar og lýsinga á beygingar- og hljóðkerfinu, þ.e. hreinar mállýsingar (Kristín Bjarnadóttir o.fl. 1988–1989). Fyrri hluti kennslukversins sver sig í ætt við slíkar hefðbundnar mállýsingar að því leyti að þar er fjallað um hljóðkerfið en umfjöllun um bókstafi og hljóðgildi þeirra er þó mun ítarlegri en almennt tíðkaðist í málfræðiritum þessa tíma. Nýjungin hins vegar eru hinar sérhæfðu talæfingar í nokkurs konar samtalsformi en engin dæmi er að finna um slíkt í eldri ritum um íslenska tungu. Hvort tveggja, hin ítarlega umfjöllun um hljóðgildi og talæfingarnar, helgast af markmiðinu með kverinu sem er ætlað að vera kennslubók í íslensku sem öðru máli, að öllum líkindum sú fyrsta sinnar tegundar (Þóra Björk Hjartardóttir 1994). Segja má hvað talæfingarnar varðar að kennslukverinu svipi til nútímalegs kennsluefnis í erlendum tungumálum þar sem málnotkun er æfð með einföldum samtölum sem snúast um hversdagslegar athafnir sem hafa það markmið að nemendur öðlist færni til að tjá sig á markmálinu við almennar aðstæður. Þessi nálgun í tungumálakennslu hefur verið kölluð tjáskiptaaðferðin og verður ekki almenn fyrr en um miðja 20. öld en fram að þeim tíma var málfræði- og þýðingaraðferðin allsráðandi (Auður Hauksdóttir 2007:167–172).

4 Uppbygging og form talæfinganna

4.1 Handrit að viðskiptaíslensku

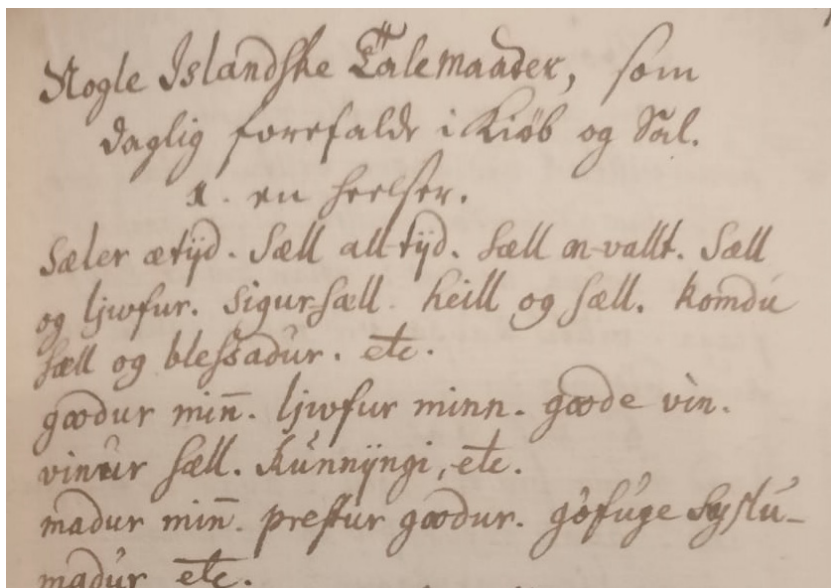
Textinn í talæfingunum er settur upp eins og nokkurs konar handrit í samtalsformi að því hvernig eigi að taka á móti viðskiptavinum sem vill leggja inn vöru hjá kaupmanni. Samtöl með skýrri hlutverkaskiptingu sem miða að einhverju tilteknu, eins og þjónustusamtal þetta sem lýtur að kaupum og sölu, hafa einatt nokkuð fasta uppbyggingu um framvindu samtalsins (Hutchby og Wooffitt 2008:150–151, Félix-Brasdefer 2015). Í því felst hvernig **loturnar** (e. *turns*) raðast í ákveðna röð en lota er skilgreind sem allt það sem einn mælandi segir frá því hann tekur til máls þar til annar fær orðið og lotuskipti verða. Lotur, tvær eða fleiri, mynda síðan **runur** (e. *sequences*) en með runu er átt við afmarkaða samskiptalega heild sem snýst um eitt tiltekið þema, þ.e. hverju mælendur ætla sér að ná fram hverju sinni (Lindström 2008:54–56, Ericsson o.fl. 2023:97). Eins og fram kom í 2. kafla eru í flestum tilvikum, að undanskildu upphafi og endi, aðeins lotur kaupmannsins sýnilegar þannig að nokkuð vantar því oft upp á heildstæð orðaskipti til að hægt sé að skilgreina raunverulegar runur innan textans.

Textanum er skipt í tölusetta liði sem flestir snúast um eina athöfn eða þema, þ.e. hvernig orða megi tiltekna gjörðir eins og að spyrja um verð, að heilsast og að þakka fyrir. Liðirnir hafa vísandi heiti á dönsku og undir hverjum lið eru tiltekin margs konar tilbrigði við orðalag sem öll lúta að hinu sama. Byrjað er á því hvernig heilsað er og nefnist fyrsti liðurinn *En hilser*, þ.e. hvernig ávarpa skuli viðmælanda, og sá næsti *Den anden svarer* og má greina þessa tvo fyrstu liði sem rununa *að heilsast*. Á þennan hátt er byggt upp samtal í alls 18 liðum með tilheyrandi málnotkun fyrir kaup og sölu á varningi þeim sem bændur lögðu inn til kaupmanns á þessum tímum, svo sem vaðmáli og prjónlesi, þar til samið hefur verið um verð og viðskiptavinurinn yfirgefur kaupmannsbúðina og samtalinu lýkur þar með. En ekki er hægt að ganga að því vísu að menn verði ásáttir um verð og því er spunníð aftan við samtalið annarri útgáfu af síðari hluta þess sem sýnir orðaskipti fari svo að samningar takist ekki.

Hér í framhaldi (4.2 og 4.3) verður samtalið, eða handritið að viðskiptaíslensku eins og það var nefnt hér að framan, rakið lið fyrir lið og dæmi tekin um það fjölbreytta orðalag sem nefnt er hverju sinni, þ.e. hvernig megi haga orðum sínum til að ná einhverju tilteknu fram (sjá einnig heildartextann í viðauka).

4.2 Samtal í kaupmannsbúð

Eins og nefnt var í 4.1 er byrjað á því hvernig er heilsað og eru orðaskiptin sett upp sem **segðapar** (e. *adjacency pair*) en með því er átt við að það sem A segir kalli á svar af ákveðinni gerð frá B, þ.e. tvær lotur í runu sem eru skilyrtar hvor af annarri (Sidnell 2010:63–66). Slíkt er einmitt einkennandi fyrir það að heilsast og kveðjast, þannig gerum við ráð fyrir því að þegar við heilsum einhverjum að hann taki undir kveðjuna. Hér er t.d. hægt að segja *sælir ætíð, sæll altíð, sæll ávallt, sæll og ljúfur, sigursæll* og aftan við má síðan skeyta viðeigandi ávarpsorðum, t.d. *ljúfur minn, góði vin, prestur góður, göfugi sýslumaður*, sem hafa það hlutverk að styrkja böndin á milli viðmælenda (Leech 1999). Þetta kallar á svar frá þeim sem heilsað er eins og *drottinn blessi þig, guð signi þig, velkominn mér, guðvelkominn* (sjá Mynd 1).

Mynd 1: Upphaf samtalshluta handritsins.

Þá spyr kaupmaður hinn aðkomna viðskiptavin að nafni og á hvaða ferð hann sé: *Hvert er nafn þitt, hvaðan komstu?* Í næsta lið hefst spjallið á undan hinu eiginlega erindi þar sem innt er almennra fregna, svo sem *er allt tíðindalaust, er nokkuð nýrra, er allt ósjúkt og mannheilt?* Þetta rímar vel við hefðbundinn gang þess hvernig þjónustusamtöl **hefst** (e. *openings*) þar sem formgerðin er ætíð svipuð og samanstendur af þremur eða fjórum svokölluðum **kjarnarunum** (e. *core sequences*)

(Sidnell 2010:200–209, Hutchby og Wooffitt 2008:152–153). Í annarri kjarnarunu á eftir upphafi, þar sem viðmælendur heilsast, kynna þeir sig (e. *identification + recognition*), sbr. *hvert er nafn þitt?* Þriðja kjarnarunan er síðan þegar skipst er á orðum sem á yfirborðinu virðast vera um líðan, sbr. *er allt ósjúkt og mannheilt?* (e. „*how-are-you*“ inquiries), en hefur þann tilgang að koma á gagnkvæmum kynnum og færa þátttakendur nær hvor öðrum (Félix-Brasdefer 2015:182–203).

Að undangengnum þessum inngangi geta loks viðskipti hafist og þá erum við komin að 5. lið sem hefur yfirskriftina *Spørger om hans ærinde, og om han vil handle noget*. Hér getur kaupmaður brugðið fyrir sig spurningum, svo sem *hvað ætlar þú að sýsla, ætlar þú að kaupslaga, viltu eiga kaup við mig?* Síðan, væntanlega eftir að viðskiptavinurinn hefur staðfest að hann sé kominn til að eiga við hann viðskipti, óskar kaupmaður eftir því að sjá vöruna í 6. lið sem ber heitið *Vil se með orðum eins og t.d. hvað hefur þú falt, hvað hefur þú á boðangi, hvar er þinn kaupeyrir?* eða *láttu mig skoða*. Viðskiptavinurinn telur þá upp vörur þar sem hann vill leggja inn: *prjónles, sokkar, vaðmál, sauðir* og kaupmaður spyr að bragði í 8. lið hvað viðskiptavinurinn vilji fá fyrir vöruna: *Segðu mér verðið eða hvað er að térna dýrt, hvað viltu hafa, hvers beiðist þú?* Næst er hinum verðandi kaupmanni kennt að fallast á það verð sem sett er upp og það má gera með því að segja t.d. *já, já; já vel* eða *gjarnan*.

Þegar hér er komið sögu birtist heillangur orðalisti fyrir mæli-einingar og mælitól, allt saman orð sem danskur kaupmaður þarf að kunna skil á, og má þar nefna sem dæmi *þumlingur, stika, mörk, kútur, áttungur, bismari* og *reiðsla*. Síðan eru töluorðin kynnt til sögunnar, bæði frumtölur og fleirfaldstölur, þ.e. töluorðin *einir, tvennir* o.s.frv., enda mikilvægt kaupmönnum að hafa þennan orðaforða á reiðum höndum til að meta og mæla vöru þá sem viðskiptavinurinn vill leggja inn.

Að þessu innskoti loknu er tekinn upp þráðurinn í samtalinu og komið er að 13. lið *Har ej bedre*. Nú hefur niðurstaða fengist um verð fyrir vöruna, hugsanlega eftir nokkurt þjark því að kaupmaðurinn segist ekki geta boðið hærra verð: *Ég hefi ekki annað til, ég get ei látið þig fá meir eða betra* og viðskiptavinurinn bregst við því í 14. lið og gengur að kaupunum: *Ég er vel ánægður, það er allt kviitt og klárt, það er búið, þá er vel*.

Þá er komið að því hvernig slá má botninn í samtalið. Kaupmaður byrjar á því að hann *Byder tilgift*, eins og liðurinn er kallaður, og það er hægt að orða t.d. á þennan hátt: *Viltu nokkuð í kaupbætur?* Síðan er

viðskiptavininum boðin brennivínsskál eða tóbakskorn, *viltu sopa þinn, viltu nokkuð í nefið?* sem og hann þiggur með t.d. orðunum *þökk fyrir, guðslaun, guðsást og góðar þakkir*. Þá er komið að því að kveðjast (17. og 18. liður) og er það væntanlega viðskiptavinurinn sem á fyrsta orðið samkvæmt orðanna hljóðan í þessu segðapari *altíð sæll, vertu í guðs friði* sem kaupmaður svarar í sömu mynt *farðu guði í vald, farðu vel, drottinn sé með þér* og þar með lýkur samtalinu.

Leiðina að því að slíta samtali má hæglega greina í þrjú þrep, þrjár runur sem hver um sig samanstendur af segðapari, skv. kenningum samtalsgreiningar um almenna formgerð á **niðurlagi samtals** (e. *closings*) (Schegloff 2007:181–194, Buck 2024). Fyrsta þrepið er að **bundinn er endir á umræðuefnið** (e. *topic closure*) og er það gjarnan gert með því að draga það saman í nokkrum orðum eða leggja mat á niðurstöður. Í talæfingunum sjáum við þetta í 13. lið, *Har ej bedre*, þar sem kaupmaðurinn kemur með lokatilboð sitt um verð fyrir vöruna sem viðskiptavinur samþykkir í 14. lið, *Er vel fornøjet*. Þá er komið að **aðdragandanum að samtalslokum** (e. *pre-closing*) þegar kaupmaður býður hestaskál að loknum góðum viðskiptum í 15. lið, *Byder tilgift*, sem viðskiptavinurinn þiggur með þökkum í 16. lið, *At takke*. Að því loknu er **lokakveðjan** (e. *closing sequences*) þegar þeir kveðjast með virktum í 17. og 18. lið, *Tager afsked* og *Den anden svarer*, og samtalinu lýkur með því að viðskiptavinurinn yfirgefur kaupmannsbúðina væntanlega ánægður eftir vel heppnaða kaupstaðarför. Það er sýnt á skýran hátt í handritinu með línu sem dregin er á undan því sem á eftir kemur sem er önnur útgáfa af síðari hluta samtalsins, frá og með 13. lið, náist ekki samningar um verð fyrir vöruna og verður greint frá því í næsta kafla.

4.3 Samningar nást ekki

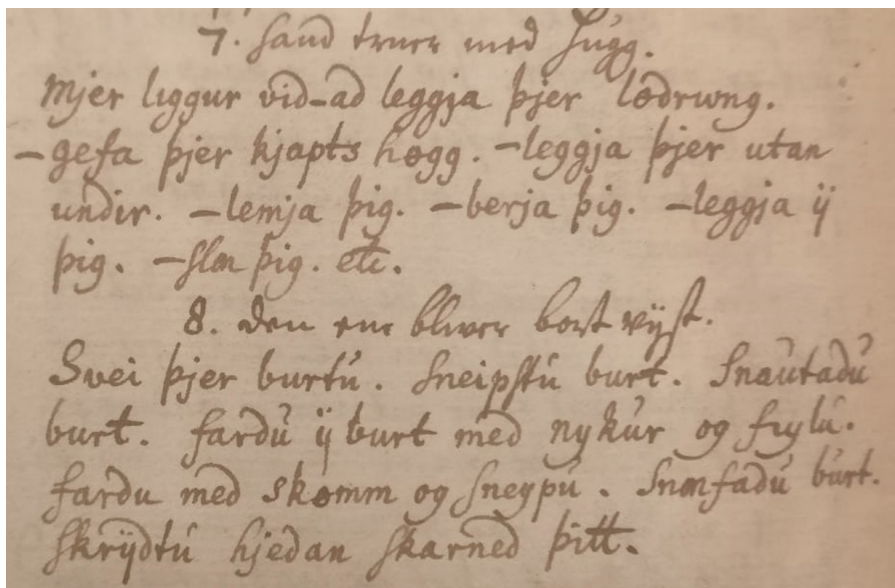
Greinilegt er af talæfingunum að ekki er á vísan að róa að viðskiptin gangi upp í kaupmannsbúðinni og því sé nauðsynlegt fyrir verðandi kaupmenn að vita til hvaða orða og ráða skuli þá grípa. Þessi hluti hefur yfirskriftina *Men kan de ikke forliges* og er í átta liðum þar sem viðskiptavinurinn er látinn fá það óþvegið og stóru orðin ekki spöruð því að hér er tvinnað saman skammaryrðum og hallmælum. Orðfærið virðist hafa farið fyrir brjóstið á Jóni Helgasyni (1926:137) sem nefnir í umfjöllun sinni um kennslukverið að það hefði sómt sér betur að velja öðruvísi samtál en bætir síðan við að það megi vel vera „að þetta sje sönn mynd af íslenzkum kaupskap þeirrar tíðar“.

Athyglisvert er að þennan hluta er ekki að finna í öðru handritanna sem geymir kennslukverið, Thott 483 8vo, svo hugsanlega hefur þeim ritara einnig blöskrað orðbragðið (sjá 1. kafla).

Hvað sem liður skoðunum manna á orðfærinu í þessari útgáfu af síðari hluta samtalsins þegar ekki næst samkomulag um verð má sannarlega segja að meginreglan í **kurteisislögmálinu** svokallaða (e. *politeness principle*) sé þverbrotin. Sú regla snýst m.a. um það að forðast skuli ásakanir þannig að viðmælandi fái „haldið andlitinu“ (e. *positive face*), þ.e. að sjálfsvirðingu hans sé ekki ógnað (Leech 1983).

Þetta byrjar á hófsömum nótum en stigmagnast eftir því sem á liður samskiptin. Fyrst höfum við viðbrögð kaupmanns við verðhugmynd viðskiptavinarins: *Þú setur of mikið upp á, það er rándýrt, þú ert svo kaupharður* sem er ekki á því að gefa sig og svarar að bragði *þú færð það ei ringara* og gefur jafnvel í, *öldungis af og frá, svei því, nei, nei*. Kaupmaður tilgreinir þá í 4. lið ástæðu þess að hann geti ekki fallist á það verð sem sett er upp: *Það er fordjarfað, það er ekki eigandi* og útlistar það svo nánar: *Það er illa tætt, það er illa unnið, lykkjufall á sokkunum, mislitt, röndótt, lakvegið*.

Næstu liðir hafa yfirskriftirnar *De knurrer* og *De skændes* og hér er samtalinu eiginlega lokið með einræðu kaupmanns sem fyrst ásakar viðskiptavininn *viltu narra mig, viltu hafa mig fyrir gikk?* og eys síðan svívirðingum og óbótaskömmum yfir hann og duga ekkert minna en ellefu samheiti skammaryrða hér til að velja á milli: *gikkurinn þinn, þú ert skáلكur, skelmir, þræll, þorpari, þrakkari, strákur, greyið þitt, hrakið þitt, skarnið þitt, skömmin þín*. Ekki er látið hér við sitja heldur hótad ofbeldi í næsta lið, 7. lið, sem ber heitið *Han truer med hug* þar sem má velja á milli tilbrigða: *Mér liggur við – að leggja þér löðrung, gefa þér kjaftshögg, leggja þér utan undir, lemja þig, berja þig, leggja í þig, slá þig* (sjá Mynd 2).

Mynd 2: Lok samtalsins.

Lokaliðurinn, sá áttundi, hefur yfirskriftina *Den ene bliver bortvist* og þar er viðskiptavinurinn gerður afturreka með stóryrðum: *Svei þér burtu, sneypstu burtu, snautaðu burt, farðu í burt með nykur⁴ og fylgu, farðu með skömm og sneypu, snáfaðu burt, skríddu hédan skarnið þitt.* Með þessum fúkyrðum lýkur þar með þessu viðskiptasamtali þar sem engin urðu kaupin án þess að hinum hefðbundnu aðferðum um niðurlag samtals sé beitt, eins og gerð var grein fyrir í 4.2.

5 Niðurlag

Hér hefur verið fjallað um lítið kennslukver, *Kort Undervijsnijng om de fornemste stycker, til at læse og tale det Islandske sprog rett*, skrifað á dönsku í Kaupmannahöfn um 1735 ætlað útlendingum sem vildu læra íslensku. Kverið skiptist í tvo jafnstóra hluta. Má kalla fyrri hlutann fræðilegan því að þar er að finna greinargerð um helstu atriði í framburði íslensku en þann síðari hagnýtan því að hann inniheldur dágott safn gagnlegra tilsvara á íslensku til nota í viðskiptum í kaupmannsbúð á Íslandi. Tilsvörin mynda eina heild, nokkurs konar

⁴ Orðið *nykur* merkir hér 'daunn, fnykur' (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:677).

samtal, allt frá því viðskiptavinur kemur inn í kaupmannsbúðina í þeim tilgangi að leggja inn vöru þar til viðskiptum er lokið.

Fyrst var stuttlega gerð grein fyrir markmiði höfundarins, Jóns Ólafssonar úr Grunnavík, og tildrögum þess að hann hófst handa við að setja saman kverið en meginumræðan laut að síðari hluta kversins, talæfingunum eins og listi tilsvarana í kaupmannsbúðinni var kallaður. Sú umfjöllun var tvíþætt. Annars vegar var rætt um hugsanlegar fyrirmyndir að umgjörð talæfinganna og hins vegar var uppbygging æfinganna, þ.e. sjálft samtalið í kaupmannsbúðinni skoðað og greint út frá aðferðafræði samtalsgreiningar.

Leiddar voru líkur að ýmsum fyrirmyndum sem Jón gæti hafa nýtt sér. Fyrst er þar að nefna 17. aldar basknesk-íslensku orðasöfnin sem hann þekkti vel til, enda hafði hann ritað þau upp, en þau eins og flest söfn orða og tilsvara á erlendum tungum þessa tíma snúast um kaup og sölu á varningi. Framsetning talæfinganna í nokkurs konar samtalsformi má e.t.v. tengja við hefðbundna og vel þekkta kennsluaðferð á miðöldum þar sem fróðleik var komið á framfæri í gegnum samtál meistara og lærlings. Önnur fyrirmynd Jóns, og kannski nærtækari, gæti hafa verið lítið kennslurit í frönsku sem kom út í Kaupmannahöfn árið 1660 og innihélt tilbúin samtöl og gagnlegar segðir eða frasa til nota við hinar ýmsu aðstæður í daglegu lífi þar sem einn kafli snerist um orðfæri í viðskiptum með vörur og varning.

Þrátt fyrir ýmsar takmarkanir á því að beita aðferðafræði samtalsgreiningar á ritaðan texta var það engu að síður talinn ávinningur af því að greina formgerð talæfinganna, þ.e. orðaskiptanna í kaupmannsbúðinni, í ljósi hefðbundinna mynstra þjónustusamtala og nota til þess hugtök úr samtalsgreiningu. Þar sem rödd viðskiptavinarins er oft fjarverandi og aðeins að finna lotur kaupmannsins er ekki alltaf unnt að greina samtalið í runur en engu að síður má vel sjá aðgreindar samskiptalegar heildir en slíkt einkennir samtöl með skýrum hlutverkum og markmiði eins og samskipti þessi í búðinni eru. Framsetning textans styður við þetta þar sem samskiptaheildirnar eru tölusettar í aðgreinanlega liði sem hver snýst um eitt þema, svo sem að heilsast, að inna tíðinda, að semja um verð og að lokum að slíta samtalinu og kveðjast. Sjónum var einkum beint að þeim orðaskiptum sem sýnd eru í upphafi samtalsins og niðurlagi þess og hver runa og lota í því ferli greind nánar í þau þrep sem rannsóknir á samtölum hafa leitt í ljós að einkennir samtalsbyrjun og samtalslok.

Talæfingarnar sýna ekki aðeins ganginn í vel heppnuðum viðskiptum heldur einnig til hvaða orða má grípa ef ekki nást samningar

um verð og kaupmanni finnst sem viðskiptavinurinn ætli að snúa á sig. Lítt fer þar fyrir almennri háttvísi í samskiptum þar sem kaupmaðurinn úthúðar viðskiptavininum með formælingum og skamm-aryrðum og rekur hann að lokum á dyr. Almenn lögmál um það hvernig slíta skuli samtali eru einnig virt að vettugi því að samtalinu er slitið án nokkurs aðdraganda að niðurlagi þess.

Heimildir

- Auður Hauksdóttir. 2007. Straumar og stefnur í tungumálakennslu. Í: Auður Hauksdóttir og Birna Arnbjörnsdóttir (ritstj.). *Mál málanna. Um nám og kennslu erlendra tungumála*, bls. 155–199. Reykjavík: Stofnun Vigdísar Finnbogadóttur í erlendum tungumálum.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bowles, Hugo. 2010. *Storytelling and Drama. Exploring Narrative Episode in Plays*. Amsterdam: John Benjamins.
- Broch, Ingvild og Ernst Håkon Jahr. 1984. *Russenorsk – et pidginspråk i Norge*. Oslo: Novus forlag.
- Buck, Isabella. 2024. Closing. Í: Alexandra Gubina, Elliott M. Hoey og Chase Wesley Raymond (ritstj.). *Encyclopedia of Terminology for Conversation Analysis and Interactional Linguistics*. International Society for Conversation Analysis (ISCA). <https://emcawiki.net/Closing>.
- Ericsson, Stina, Inga-Lill Grahm og Susanna Karlsson. 2023. Interaktionen växer fram. Í: Stina Ericsson, Inga-Lill Grahm og Susanna Karlsson (ritstj.). *Att analysera interaktion*, bls. 89–110. Lund: Studentlitteratur AB.
- Etxepare, Ricardo og Viola G. Miglio. 2015. The Newly-Discovered Fourth Basque-Icelandic Glossary. Í: Xabier Irujo og Viola G. Miglio (ritstj.). *Basque Whaling in Iceland in the XVII Century: Legal Organization, Cultural Exchange and Conflicts of the Basque Fisheries in the North Atlantic*, bls. 345–393. Santa Barbara: University of California, Barandiaran Chair of Basque Studies & Strandagaldur ses.
- Félix-Brasdefer, J. César. 2015. *The Language of Service Encounters. A Pragmatic-Discursive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139565431>.
- Góðvinir Grunnavíkur-Jóns. <https://grunnvikingur.is> (sótt í júní 2025).
- Guðrún Ása Grímsdóttir. 2001. Lærður Íslendingur á Turni. Af Jóni Ólafssyni Grunnvíkingi. *Gripla* XII:125–147.
- Haastrup, Niels. 1991. Dansk-latinske parlører i genremæssig og leksikografisk sammenhæng eller om dansk og latinsk kurant. Í: Marianne Alenius og Karsten Friis-Jensen (ritstj.). *Latin og nationalsprog i Norden efter reformationen*, bls. 251–268. København: Museum Tusculanums Forlag.

- Helgi Guðmundsson. 1979. Um þrjú basknesk-íslensk orðasöfn frá 17. öld. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 1:75–87.
- Herman, Vimala. 1998. Turn management in drama. Í: Jonathan Culpepper, Mick Short og Peter Vedonk (ritstj.). *Exploring the Language of Drama: From Text to Context*, bls. 19–33. London: Routledge.
- Hiärne, Urban. 1716. *Orthographia Svecana*. <https://www.digitale-bibliothek-mv.de/viewer/image/PPN1870983904/5/#topDocAnchor>.
- Hutchby, Ian og Robin Wooffitt. 2008. (2. útgáfa). *Conversation Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Ivanchenko, Andriy. 2007. An ‘interactive’ approach to interpreting overlapping dialogue in Caryl Churchill’s *Top Girls* (Act 1). *Language and Literature: International Journal of Stylistics* 16 (1):74–89.
- Jón Helgason. 1926. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit*. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Koivisto, Aino, Mikko T. Virtanen og Heidi Vepsäläinen. 2023. Applying conversation analysis to digital interaction. Í: Aino Koivisto, Mikko T. Virtanen og Heidi Vepsäläinen (ritstj.). *Conversation Analytic Perspectives to Digital Interaction: Practices, Resources, and Affordances*, bls. 7–40. Helsinki: Studia Fennica Linguistica, no. 22.
- Kristín Bjarnadóttir, Aðalsteinn Eyþórsson og Þorsteinn G. Indriðason. 1988–1989. Skrá um íslensk málfræðirit til 1925: Mart finna hundar sjer í holum. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 10–11:178–257.
- Lebsanft, Franz. 1999. A Late Medieval French Bargain Dialogue (Pathelin II), Or Further Remarks on the History of Dialogue Forms. Í: Andreas H. Jucker, Gerd Fritz og Franz Lebsanft (ritstj.). *Historical Dialogue Analysis*, bls. 269–292. Amsterdam: John Benjamins.
- Leech, Geoffrey. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Leech, Geoffrey. 1999. The Distribution and Function of Vocatives in American and British English Conversation. Í: Hilde Hasselgård og Signe Oksefjell (ritstj.). *Out of Corpora. Studies in Honour of Stig Johansson*, bls. 107–118. Amsterdam: Rodopi.
- Lindström, Jan. 2008. *Tur och ordning*. [Stokkhólmur:] Nordsteds Akademiska Förlag.
- Miglio, Viola Gulia. 2008. „Go shag a horse!“. The 17th–18th century Basque-Icelandic Glossaries Revisited. *Journal of the North Atlantic* 1:25–36.
- Páll Eggert Ólason. 1943. *Saga Íslendinga*. Sjötta bindi 1701–1770. Fyrri hluti. Reykjavík: Menntamálaráð og Þjóðvinafélag.
- Sacks, Harvey, Emanuel A. Schegloff og Gail Jefferson. 1974. A Simplest Systematics for the Organization of Turn-taking for Conversation. *Language* 50 (4):696–735.
- Schegloff, Emanuel A. 2007. *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis I*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sidnell, Jack. 2010. *Conversation Analysis. An Introduction*. New Jersey: Wiley-Blackwell.
- Sigurður Pétursson. 2004. Erlend tungumál á Íslandi á 16. og 17. öld. *Skírnir* 178 (2):291–317.
- Silja Aðalsteinsdóttir. 1996. Íslensk leikritun frá upplýsingu til fullveldis. Í: Halldór Guðmundsson (ritstj.). *Íslensk bókmenntasaga III*, bls. 589–649. Reykjavík: Mál og menning.
- Stefán Karlsson. 1982. Jón Ólafsson úr Grunnavík: Nogle islandske talemaader, som daglig forefalde i kiøb og sal. Í: *Höggvinhæla gerð Hallfræði Erni Eiríkssyni fimmtugum*, 28. desember 1982, bls. 77–80. Reykjavík.
- Stefán Ólafsson. 1948. *Ljóðmæli*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Sverrir Tómasson. 1992. Erlendur vísdómur og forn fræði. Í: Vésteinn Ólason (ritstj.). *Íslensk bókmenntasaga I*, bls. 517–571. Reykjavík: Mál og menning.
- Þóra Björk Hjartardóttir. 1994. Kennslukver í íslensku. Í: Friðrik Magnússon og Guðrún Kvaran (umsjón): *Hræringur úr ritum Grunnavíkur-Jóns*. Erindi flutt á málþingi um Jón Ólafsson úr Grunnavík laugardaginn 16. apríl 1994, bls. 51–57. Reykjavík: Orðmennt og Góðvinir Grunnavíkur-Jóns.

Viðauki

Nogle islandske talemåder, som daglig forefalder i køb og salg

1. En hilser

Sælir ætíð. Sæll altíð. Sæll ávallt. Sæll og ljúfur. Sigursæll. Heill og sæll. Komdu sæll og blessaður. Etc.

Góður minn. Ljúfur minn. Góði vin. Vinur sæll. Kunningi. Etc.

Maður minn. Prestur góður. Göfugi sýslumaður. Etc.

2. Den anden svarer

Guð blessi þig. Drottinn blessi þig (eller yður). Guð eigi þig. Guð signi þig. Etc. Velkominn mér. Guðvelkominn.

3. Og spærger om ham selv

Hvað heitir þú? Hvert er nafn þitt? Hvar áttu heima? Hvaðan komstu? Hvert ætlar þú? Etc.

4. Spærger om tidender

Hvað er tíðinda? Er allt tíðindalaust? Hvað er í fréttum? Hvað er frétt næmt? Er nokkuð nýrra? Er allt ósjúkt og mannheilt? Hvað er að fregna?

5. Spørger om hans ærinde, og om han vil handle noget

Hvað viltu? Við hvern viltu tala? Hvað ætlar þú að sýsla? Viltu selja nokkuð? Viltu kaupa nokkuð? Ætlar þú að kaupslaga? Viltu kaupa við mig? Viltu eiga kaup við mig?

6. Vil se

Hvað hefur þú til sölu? Hvað hefur þú falt? Hvað hefur þú á boðangi? Hvar er þinn varningur? Hvar er þinn kaupeyrir? Hvar er varan þín? Hvað hefur þú? Láttu mig skoða.

7. Varen

Prjónles. Sokkar. Vaðmál. Sauðir. Etc.

8. Spørger om prisen

Segðu mér verðið. Hvað kostar þetta? Hvað er að térna dýrt?

9. Spørger hvad han vil have

Hvað viltu fá? Hvað viltu hafa? Hvað viltu fyrir að térna? Um hvað biður þú? Hvers óskar þú? Hvers beiðist þú? Til hvers mælir þú?

10. Siger ja

Já, já. Já vel. Það skaltu fá. Gjarnan.

11. Vægt og mál

1. At måle med en alen

Kvarði. Pumlungur. Kvartel. Alin. Stika. Faðmur. Ítem að mæla, að stika, að þumlunga, að stika.

2. Med pottemål

Peli. Mörk. Pottur. Kútur, eller áttungur. Anker. Kvartel. Tunna. Etc. að mæla.

3. At veje

Mörk. Pund. Fjórðungur. Item bismari. Pundari. Metaskálir
eller met. Men kaldes over alt: reiðsla, vog, eller vigt. Item
að vega, að vigta.

12. At tælle

Einn, ein, eitt. Tveir, tvær, tvö. Þrír, þrjár, þrjú. Fjórir, fjórar,
fjögur.

Item tvennir, tvennar, tvenn; þrennir, þrennar, þrenn; fernir,
fernar, fern.

Fimm, sex, sjö, átta, níu, tíu. Ellefu, tólf, þrettán, fjórtán,
fimmtán, sextán, seytján, átján, nítján, tuttugu, þrjátíu,
fjörutíu, fimmtíu, sextíu, sjötíu, níutíu. Tíutíu (hundrað, smátt
hundrað), ellefutíu. Stórt hundrað. Þúsund.

13. Har ej bedre

Ég hefi ekki annað til. Ég hefi ekki betra. Ég get ei öðruvísi. Ég
get ei látið þig fá meir eða betra.

14. Er vel fornøjet

Ég er vel ánægður. Við erum þá sáttir. Við erum kaupsáttir.
Það er vel borgað. Það er allt kvitt og klárt. Það er búið. Þá er
vel. Mér líkar allvel.

15. Byder tilgift

Viltu nokkra tilgjöf? Viltu nokkuð í kaupbæti? Ég bæti þér
þessu við.

Item. Viltu þiggja brennivínsskál? Viltu sopa þinn? Viltu
nokkuð í nefið? Viltu fá upp í þig? Viltu nokkuð í pípu þína?
Etc.

16. At takke

Þökk fyrir. Ég þakka þér. Hafðu góðar þakkir. Guðslaun.
Laun af guði. Guðsást og góðar þakkir.

17. Tager afsked

Verið þér sælir. Altíð sæll. Vertu í guðsfriði.

18. Den anden svarer

Farðu guði í vald. Guð veri með þér. Farðu vel. Lif altíð vel. Drottinn sé með þér. Farðu í guðsfriði.

Men kan de ikke forliges

1. Er for dyrt

Það er of dýrt. Það kostar of mikið. Þú setur of mikið upp á. Ekki trúi ég því. Það er rándýrt. Þú ert svo kaupharður.

2. Nægter, at han får det ringere

Þú færð það ei fyrir minna. Þú færð það ei ringara.

3. Eller nægter ganske, at han får det

Ekki færð þú svo mikið fyrir það. Ekki get ég látið þig fá það fyrir það verð. Öldungis af og frá. Langt fjarri. Svei því. Nei, nei.

4. Årsagen, på den andens vare

Því það er skemmt. Það er fordjarfað. Það er ónýtt. Það er ekki eigandi. Ég vil ei eiga það upp á skenk (eller að gjöf).

Item. Það er illa tætt. Það er illa unnið. Illa þæft. Lykkjufall á sokkunum. Mislitt. Röndótt. Illa mælt. Lakvegið, óhreint, svikið. Etc.

5. De knurrer

Viltu narra mig? Ætlar þú að ganta mig? Viltu hafa mig fyrir gikk?

6. De skændes

Það lýgur þú. Ætlar þú að svívirða mig. Gikkurinn þinn.

Þú ert skáلكur. Skelmir. Þræll. Þorpari. Þrakkari. Strákur. Etc.

Item greyið þitt. Hrakið þitt. Skarnið þitt. Skömmin þín. Etc.

7. Han truer med hug

Mér liggur við – að leggja þér löðrung, gefa þér kjaftshögg, leggja þér utan undir, lemja þig, berja þig, leggja í þig, slá þig. Etc.

8. Den ene bliver bortvist

Svei þér burtu. Sneypstu burt. Snautaðu burt. Farðu í burt með nykur og fýlu. Farðu með skömm og sneypu. Snáfaðu burt. Skríddu héðan skarnið þitt.

Lykilorð

mál 18. aldar, þjónustusamtal, samtalsgreining, upphaf og niðurlag samtals

Keywords

18th century language, service encounter, conversation analysis, conversation openings and closings

Abstract

This article discusses the structure and organization of a service encounter in a merchant's shop in Iceland in the 18th century, as it appears in a small Icelandic language guide intended for foreigners, written around 1735. First, the motives for writing the book and possible models that the author, Jón Ólafsson from Grunnavík, drew on are discussed. The structure of the dialogue is then described in line with the theoretical framework of conversation analysis (CA), an approach that aims to analyze the principles behind turn-taking and sequence organization of a conversation. Particular focus is placed on the conversation openings and closing sequences.

Þóra Björk Hjartardóttir
Íslensku- og menningardeild
Háskóla Íslands
Arngrímögötu 7
IS-107 Reykjavík
thorah@hi.is

Aðalsteinn Hákonarson

Textafræði örnefnaskrár

Textafræðileg rannsókn og ný útgáfa á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms

1 Inngangur

Í þessari grein segir frá textafræðilegri rannsókn og nýrri útgáfu á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms.¹ Hin forna jörð Kasthvamms er í Laxárdal í Suður-Þingeyjarsýslu en Árhvammur er nýbýli stofnað á hálflendu hennar árið 1939. Athugun á textafræði örnefnaskráa er nýlunda, en hið sama verður ekki sagt um útgáfur á textum þeirra. Útgáfustarfið hefur þó ekki farið hátt og raunar er ekki venjan að kalla það sem um ræðir *útgáfur*. Við örnefnasafnið (nú í Stofnun Árna

¹ Samkvæmt *Íslenskri orðabók* merkir *gefa út* m.a. 'búa e-ð til prentunar, sjá um útgáfu e-s', sbr. notkunardæmið *fræðimaðurinn gaf út stafréttan texta sögunnar* (2007:298). Þótt birting, t.d. með prentun, sé þáttur í merkingunni er megináherslan gjarnan á starfið sem fram fer áður en prentvélarnar eru ræstar (sem dæmi má benda á umræður um heimildaútgáfur í safnriti Íslenska sögufingsins 2002 (2. *Íslenska sögufingið*, 2:114 o.áfr.)) og í samræmi við það er orðið *útgáfa* í þessari grein notað um það að búa texta til miðlunar óháð því hvort um sé að ræða formlega útgáfu. – Ég þakka ritstjórum og tveimur ónafngreindum ritrýnum fyrir gagnlegar athugasemdir og ábendingar og Katrínu Axelsdóttur fyrir góðan yfirllestur. Mér er einnig í huga þakklæti fyrir samvinnu við Hallgrím Pétursson frá Árhvammi (1934–2025), sem ég lærði mikið af, og fyrir samræður við Svavar Sigmundsson (1939–2026) í kjölfar þess að ég kynnti efni greinarinnar á 8. Ólafspingi Máls og sögu í október 2025.

Magnússonar í íslenskum fræðum en áður í Örnefnastofnun) hefur verið talað um að vélrita eða ganga frá handritum örnefnaskráa og að endurskoða, endursemda eða steypa saman örnefnaskrá. Markmiðið er að færa heimildirnar í aðgengilegt form og auðvelda miðlun þeirra, líkt og á við um heimildaútgáfur almennt. Munurinn er einkum sá að útgáfur örnefnaskráa hafa yfirleitt ekki verið prentaðar eða gefnar út á bók eða í tímariti. Miðlunin hefur farið fram á annan hátt. Lengst af gátu notendur lesið útgáfur örnefnaskráa í örnefnasafni eða fengið af þeim ljósrit eða stafræn afrit. Frá 2020 hafa flestar útgáfurnar verið aðgengilegar á vefnum *nafnið.is*. Auk útgáfnanna geymir örnefnasafn handritin sem þær byggjast á og því er safnið að þessu leyti tvískipt: annars vegar eru útgáfur örnefnaskráa (varðveittar í skjalasafni og aðgengilegar á vefnum) og hins vegar handrit ásamt útgáfum sem lagðar hafa verið til hliðar (varðveitt í skjalasafni).

Örnefnasafninu var komið á fót snemma á síðustu öld þegar Hið íslenska fornleifafélag ákvað að hefja skipulega söfnun örnefna. Á hálfri öld frá því um 1920 tókst að safna örnefnaskrá af flestum jörðum landsins og áttu þar í hlut fjölmargir örnefnasafnarmenn og ótal margir heimildarmenn. Árið 1970 tók til starfa Örnefnastofnun á Þjóðminjasafni þar sem örnefnaskrárnar voru varðveittar og stóð hún áfram fyrir öflugri söfnunarstarfi. Það var einnig um þetta leyti sem tekið var til við að skrifa upp, auka við og leiðrétta eldri örnefnaskrár með tilheyrandi ritstjórnar- og útgáfuvinnu. Safnið hefur verið varðveitt á Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum frá 2006.

Það er kunnara en frá þurfi að segja að útgáfa á heimild er ekki það sama og heimildin sjálf. Þess vegna er mikilvægt fyrir þá sem nota slíkar útgáfur að skilja eðli þeirra. Fram að þessu hefur ekki verið fjallað um örnefnaskrár sem textaútgáfur og því er óvíst að margir notendur átti sig til hlítar á því hvernig sambandi þeirra við frumgögnin er háttað. Að vísu má ætla að oft komi það ekki að sök því að margar útgáfur örnefnaskráa eru fremur einföld endurrit handrita. Textinn er gerður auðlæsilegri með vélritun (eða innslætti á tölvu nú í seinni tíð) og samræmingu stafsetningar og greinarmerkja. En auk einfaldra endurrita eru útgáfur þar sem meira er átt við textann. Til að mynda eru margar útgefnar örnefnaskrár þannig gerðar að eldri skrá hefur verið yfirfarin með nýjum heimildarmanni og gerðar efnislegar breytingar. Einnig er oft tveimur (og jafnvel fleiri) frumtextum steipt saman í eina nýja örnefnaskrá án þess að allur texti eldri skránnar sé tekinn upp í nýju útgáfuna.

Í þessari grein er örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms notuð

sem sýnidæmi til að varpa ljósi á ferlið að baki útgáfu örnefnaskráa en þær skipta þúsundum sem og á samband hennar við skjölin sem liggja til grundvallar. Útgáfusaga þessarar skrár er allflókin og gefur tilefni til að fjalla um margvísleg atriði sem ekki eru mörgum kunn en þó þess verð að notendur örnefnasafns geti kynnt sér þau. Frumgerðin var samin um 1960 og er handrit hennar nú týnt, en til er vélritað afrit sem að öllum líkindum var gert skömmu eftir ritun frumtextans. Snemma á síðasta ársfjórðungi 20. aldar var útbúið nýtt vélrit af skránni í örnefnasafni og þetta endurrit var lagt til grundvallar þegar skráin var endurskoðuð í ljósi nýrra heimilda árið 1998. Rannsóknin á örnefnaskránni leiðir í ljós að texti útgáfnanna stendur ekki alltaf í einföldu sambandi við eldri texta og að sums staðar er texti þeirra vafasamur eða beinlínis rangur.

Rannsóknina á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms gerði ég veturinn 2022–2023 til undirbúnings nýrrar útgáfu á skránni. Vinna við útgáfuna tók mið af aðferðum sem tíðkast hafa við örnefnasafn, eftir því sem næst verður komist. Þær eru ekki nema að litlu leyti skjalfestar (en sjá 2. kafla) og byggist skilningur á aðferðunum að miklu leyti á reynslu af lestri örnefnaskráa og samanburði þeirra við frumgögn. Sumt í vinnulaginu sem tíðkast hefur orkaði að mínu mati tvímælis og ég ákvað þess vegna að fara að nokkru leyti öðruvísi að við nýju útgáfuna.

Skipan efnis er þannig að í 2. kafla er rakin í stuttu máli saga skipulagðrar örnefnasöfnunar á Íslandi og fjallað um aðferðir við endurskoðun og endurritun örnefnaskráa og álitamál þar að lútandi. Í 3. kafla er nánar sagt frá örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms, höfundinum, ritunartíma og mismunandi útgáfum skrárinnar. Í 4. kafla er sagt frá völdum atriðum úr textafræðilegri rannsókn á skránni sem gerð var til undirbúnings nýrrar útgáfu hennar. Um þá útgáfu er síðar fjallað í 5. kafla. Í 6. kafla er loks farið yfir helstu niðurstöður.

2 Örnefnasöfnun: frumskráning og endurskoðun

Skipuleg söfnun örnefna, sem hófst á fyrri hluta 20. aldar, var þáttur í að varðveita menningarminjar „frá glötun á tímum stórfelldustu umbyltingar, sem orðið hefur í sögu íslenzks þjóðlífs og búsetu í landinu“ (Þórhallur Vilmundarson 1972:30). Þegar á 19. öld hafði

mikið unnist við söfnun heimilda um þjóðmenningu, sbr. söfn Jóns Árnasonar, Ólafs Davíðssonar og fleiri, og var söfnun örnefna rökrétt framhald af þessu (sjá Kristján Eldjárn 1944:35).

Örnefnasafninu sem Árnastofnun geymir nú var eins og fyrr var nefnt komið á fót af Hinu íslenzka fornleifafélagi. Fundargerð frá 1918 greinir frá samþykkt um að félagið skuli beita sér fyrir söfnun og skrásetningu örnefna um allt land og kosningu nefndar til að „íhuga málið“ (Ársfundur 1918). Árið 1920 tók Matthías Þórðarson þjóðminjavörður sæti í nefndinni (Aðalfundur 1920) og vann ötullega að skipulagningu örnefnasöfnunar lengi síðar eins og sjá má af bréfum hans sem varðveitt eru í örnefnasafni. Víða um land fengust menn til að skrá örnefni á ákveðnum svæðum og að minnsta kosti frá árinu 1934 naut fornleifafélagið styrks úr Sáttmálasjóði til örnefnasöfnunar (Aðalfundur 1934). Safnið ber þess merki að þetta hafi hleypt auknum krafti í söfnunina. Á vettvangi Ungmennafélags Íslands var snemma hvatt til örnefnasöfnunar og víða um land stóðu ungmennafélög fyrir söfnun í sínum héruðum (sjá t.d. Kristján Eldjárn 1944).

Um miðja 20. öld, um það leyti er Kristján Eldjárn varð þjóðminjavörður (1947), var orðið til veglegt örnefnasafn á Þjóðminjasafni og var reynt að fá einnig örnefnasöfn ungmennafélaga og önnur söfn á einkavegum til varðveislu þar (Kristján Eldjárn 1963:xxvi). Í safninu voru þó enn þá miklar eyður (sjá Kuhn 1951:5–6) og þegar Alþingi samþykkti fjárveitingu til örnefnasöfnunar árið 1952 var ákveðið að nýta hana til þess að fylla upp í eyðurnar (Kristján Eldjárn 1963:xxvi). Ari Gíslason var fenginn til verksins og vann hann að því í um 15 ár meðfram öðrum störfum, en raunar hafði Ari frá 1939 fengist við örnefnasöfnun í Borgarfjarðar- og Mýrasýslum (Ari Gíslason 1987). Þótt hann væri ekki sá eini sem safnaði örnefnum á þessum 15 árum átti söfnun Ara stærstan þátt í að við lok sjöunda áratugarins (þegar Örnefnastofnun Þjóðminjasafns var stofnuð) mátti segja að til væru skrár um „meginþorra jarða á landinu“ (Þórhallur Vilmundarson 1980:50–51).

Árið 1966 ákvað Þjóðminjasafn að hefja endurskoðun á örnefnaskránum: „Er ætlunin að bera sem flestar skrár undir heimildarmenn að nýju og fá frá þeim viðbætur og leiðréttingar eftir þörfum og staðfestingu á að rétt sé með farið í hvívetna“ (Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1966). Hafist var handa þegar sama ár og varð endurskoðun á örnefnaskrá mikilvægur þáttur í starfi við örnefnasafn næstu áratugi. Þórhallur Vilmundarson (1924–2013) útskýrði nauðsyn þessa í skýrslu um starfsemi á fyrsta áratug Örnefnastöfnunar Þjóðminjasafns sem

hann veitti forstöðu frá stofnun hennar árið 1969 (1980:51; sjá einnig 1972:29–30):

Skrárnar voru og mjög misjafnlega ítarlegar og því mikil þörf á endurskoðun þeirra, enda er örnefnaskráning þess eðlis að sjaldnast er fullskráð í fyrstu atrennu eða með því að tala við einn heimildarmann. Reynslan hefur og sýnt, að yfirleitt eykst örnefnafjöldinn töluvert við endurskoðun skráanna, í sumum tilvikum tvöfaldast hann eða meira, einnig er einatt unnt að staðsetja örnefnin nákvæmar en áður var gert, og oftast má margfalda aðrar upplýsingar um örnefnin.

Árið 1972 var gefið út ritið *Leiðbeiningar um örnefnaskráningu*, sem Þórhallur samdi, stutt en mjög yfirgripsmikið og ekki hef ég annars staðar fundið neitt skráð um aðferðafræði við útgáfu og ritstjórn á örnefnaskrárm. Til að mynda er fjallað um formlega framsetningu á skrárm, s.s. að æskilegt sé að vélrita þær, sýna kaflaskiptingu með greinaskilum og millifyrirsögnum og að tölusetja örnefnin. Nokkrum orðum er vikið að endurskoðun örnefnaskráa og segir að við hana skuli almennt fylgja sömu aðferð og við frumskráningu en mælt með að við fráganginn sé farin önnur tveggja leiða:

Ef örnefnaskrá sú, sem fyrir er, er sæmilega ýtarleg og greinar-góð, getur verið heppilegast að semja sérstakar viðbætur, leiðréttingar og athugasemdir við skrána [...]. Í öðrum tilvikum getur betur átt við að endursemja örnefnaskrána frá rótum og gera úr garði nýja örnefnalýsingu. Verður að meta það hverju sinni, hvor aðferðin sé hentugri. (Þórhallur Vilmundarson 1972:30)

Þetta eru skynsamlegar leiðbeiningar, svo langt sem þær ná. Í ljósi reynslunnar vekur þó sérstaklega síðari aðferðin upp spurningar. Þótt ekki sé það sagt berum orðum felur hún í reynd oft í sér að eldri skrá er lögð til hliðar og ekki lengur miðlað auk þess sem yfirleitt er ekki tilgreint hver sé heimildarmaður einstakra hluta nýrrar skrár. Þá er því við að bæta að algeng aðferð við frágang eftir endurskoðun á örnefnaskrárm er þannig að í stað þess að semja nýja skrá frá grunni er texti eldri skrár notaður óbreyttur eða því sem næst og leiðréttingar og viðbætur felldar inn í hann, venjulega án auðkenningar. Hugsanlegt virðist að þessi aðferð hafi með tímanum þróast sem einfaldara tilbrigði við það að semja nýja skrá frá grunni og myndi það skýra

hvers vegna hennar var ekki getið í leiðbeiningabæklingnum sem saminn var í upphafi starfsemi Örnefnastofnunar.

Við ofangreindar aðferðir er ýmislegt að athuga. Við samningu nýrrar skrár frá grunni var, að því er virðist, jafnan gætt að því að engin *örnefni* í fyrri gerðum féllu niður. Öðru máli gegndi um sjálfan textann. Þó má vera ljóst að *lýsing* örnefna í eldri gerð hefur sjálfstætt gildi. Sömuleiðis skiptir vitaskuld máli að geta heimfært upplýsingar í skrár til tiltekinna heimildarmanna, ekki síst ef endurskoðunin er gerð mörgum áratugum eftir að upprunalega skráin var samín. Þetta á til að mynda við um örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms þar sem frumgerð Gunnlaugs Gunnarssonar er frá um 1960 en endurskoðuð útgáfa 40 árum yngri. Að mínu mati hefði verið eðlilegt í ljósi alls þessa að miðla eldri skrár áfram óbreyttum.

Við þessar athugasemdir má bæta að fara þarf varlega við leiðréttingar á skrár. Ekki skal dregið í efa að heimildarmenn hafi stundum sagt óskýrt frá eða rangt verið haft eftir þeim en einnig getur verið að síðari heimildarmaður hafi aðra sýn eða skoðun á hlutunum en sá fyrri og jafnframt er mögulegt að hann hafi misskilið eldri textann. Ekki er við því að búast að skrásetjari á vegum örnefnasafns, sem venjulega er ekki staðkunnugur, geti ávallt greint þarna á milli.²

Auk þess að endurskoða örnefnaskrár hefur drjúgum tíma starfsmanna við örnefnasafn verið varið í að endurrita skrár og er flestum þeirra nú miðlað í slíkum endurritum fremur en frumritunum. Tilgangurinn hefur einkum verið að gera skrárnar aðgengilegri og samræma útlit þeirra eftir þeim viðmiðum sem lagt var upp með í fyrrnefndum leiðbeiningabæklingi. Þannig hafa handskrifaðar skrár yfirleitt verið vélritaðar, en einnig hafa frumrit í vélriti oft verið endurrituð. Í leiðinni hafa örnefni verið tölusett og útbúin stafrófsskrá, ef þetta vantaði í frumritið, og sömuleiðis hefur stafsetning verið samræmd eftir viðteknum reglum og greinarmerkjasetning gerð skýrari. Reglan virðist sú að því fleira sem er ábótavant um framsetningu í frumritum því meiri líkur eru á að þau hafi verið endurrituð. Sumir skrásetjarar skiluðu skýrum og snyrtilegum skrár og hefur þá ekki þótt ástæða til að endurrita frumritin, jafnvel þótt þau væru handskrifuð. Dæmi um vélritaðar örnefnaskrár sem ekki þóttu frambærilegar eru skrár Ara Gíslasonar. Þær skipta þúsundum og ljóst að endurritun þeirra hefur tekið nokkurn tíma.

² Í áðurnefndum leiðbeiningabæklingi er vikið að ágreiningi heimildarmanna og gefin fyrirmæli um hvernig skuli fara að í slíkum tilvikum (Þórhallur Vilmundarson 1972:8). Þarna virðist þó einkum átt við aðstæður þar sem (frum)skráð er eftir tveimur eða fleiri samtímis.

Yfirleitt liggur beint við hvernig leiðréttu skal innsláttarvillur og samræma stafsetningu og greinarmerki, en stundum leikur þó vafi á. Tölusetning örnefna er líka stundum álitamál líkt og þeir sem kunnugir eru örnefnaskrár ættu að kannast við. Er nafn sem kemur tvisvar fyrir í skrá sama örnefni eða tvö örnefni samnefnd? Er ósamsett orð eins og *dalur* örnefni eða samnafn? Þá má benda á að í stafrófsskrám eru öll nöfn í nefnifalli, en ekki í textanum. Ef þar kemur fyrir þolfallsmyndin *Lönguhlið* er víst að nefnifallið sé *Langahlið* eða er forliðurinn *Löngu-* einnig notaður í nefnifalli?

Líkt og fyrr segir er stærstum hluta örnefnasafns miðlað í annaðhvort einföldum endurritum eða endurskoðuðum gerðum. Í þessum kafla hefur verið reynt að varpa ljósi á hvernig þessar útgáfur hafa orðið til. Taka verður tillit til þess að vinnuaðferðum við örnefnasafn hefur aldrei verið nákvæmlega lýst og að örnefnaskrár hafa lítið eða ekkert verið rannsakaðar frá textafræðilegu sjónarhorni. Tilgangur umfjöllunar þessa kafla var tvíþættur. Í fyrsta lagi að leggja grunn að umræðu um rannsókn á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms sem fylgir í næstu köflum. Í öðru lagi að vekja athygli á því að ekki er ávallt unnt að reiða sig á að útgáfur á örnefnaskrár miðli að öllu leyti heimildum frumritanna. Bæði er að í textum sem lagðir hafa verið til hliðar geta verið gagnlegar upplýsingar og að erfitt er að treysta því að lagfæringar á skrár séu ávallt til bóta. Þá er einnig óhjákvæmilegt að mistök eigi sér stað í útgáfuvinnunni.

3 Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms

Í örnefnaskrár eru skráðar upplýsingar um örnefni á ákveðnu svæði, oftast jörð. Sumar skrár eru einberir örnefnalista en yfirleitt eru örnefnin felld inn í texta sem lýsir staðháttum og staðsetningu þeirra. Þá hefur oft verið leitast við að skrá hvað eina sem varpað gæti ljósi á örnefnin, örnefnasagnir, upplýsingar um búskaparhætti og margt fleira. Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms er í lengra lagi miðað við skrár almennt, hefur að geyma um 400 örnefni í elstu gerð. Hún er ágæt að skipulagi og hefst á inngangskafli þar sem landi jarðarinnar er lýst í megindráttum án þess að nefna nema helstu kennileiti á nafn. Í meginmáli er síðan ítarlegri lýsing og er að nokkru leyti fylgt þeirri reglu að skipta efninu niður með millifyrirsögnum sem afmarka tiltekin svæði. Nær eingöngu er um að ræða lýsingar á landslagi og afstöðu

örnefna, en örnefnaskýringar og aðrar upplýsingar eru af skornum skammti.

Hvammabæirnir svonefndu, Kasthvammur og Árhvammur, eru í austanverðum Laxárdal, í gamla Reykdælahreppi í Suður-Píngeyjarsýslu. Kasthvammur er forn jörð, nefnd í jarðakaupabréfum 1464 og 1467 (*DI* 5:420–421, 474–475), en Árhvammur nýbýli eins og fyrr segir. Eftir stofnun þess var túnnum, engjum, slægjum og landi til nýræktunar skipt samkvæmt skiptagerð, en að öðru leyti deila býlin landi. Sumarið 1956 var Ari Gíslason (1907–1995) örnefnasafnari þarna á ferð á vegum Þjóðminjasafns. Í skýrslu um starfsemi safnsins það ár segir: „[Ari] skrifaði undirbúningsbréf í 8 hreppa í Suður-Píngeyjarsýslu og ferðaðist síðan um sama svæði til skráningar, kom á 200 bæi.“ (Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1956:146). Í skýrslu um eigin örnefnasöfnun sem Ari sendi Örnefnastofnun árið 1987 kemur fram að hann hafi skilað til Þjóðminjasafns örnefnaskrár fyrir Suður-Píngeyjarsýslu á árunum 1959 og 1960 (Ari Gíslason 1987). Líkt og nánar verður greint frá síðar virðist ritun örnefnaskrár Kasthvamms og Árhvamms þó hafa dregist lítið eitt þannig að hún var ekki tilbúin þegar meginhluta skráa um sýsluna var skilað á fyrrgreindum árum. Víst er þó að hún var ekki rituð síðar en 1963.

Ari skráði oft beint eftir heimildarmönnum í minnisbækur og samdi síðan örnefnaskrá í kjölfarið. Minnisbækur úr söfnunarferðum Ara virðast flestar varðveittar í örnefnasafni.³ Í minnisbók með efni úr Reykdælahreppi er ekkert um Kasthvamm og Árhvamm og er skýringin örugglega sú að honum hafi verið lofað að hann fengi senda tilbúna skrá síðar. Ari skilaði þó ekki frumriti þeirrar skrár til Þjóðminjasafns heldur vélritaðri uppskrift. Þar er höfundar ekki getið á skýran hátt, en aftan við inngangskafla skrárinnar er ritað „Gunnlaugur Tr. Gunnarsson“ og hlýtur það að vera afrit af undirskrift höfundarins.

Skipulag skrárinnar og yfirbragð er ólíkt skrár sem Ari samdi, en auk þess eru í vélriti Ara afbakanir sem nærtækast er að skýra sem mislestur á frumriti. Til að mynda ritar hann „Reyrgil“ þar sem staðið hefur *Kýrgil* í frumritinu og „Markhólmaslakki“ í staðinn fyrir *Markhólmaþakki*. Hægt er að fara nokkru nærri um ritunartíma frumritsins. Í skránni eru nokkur ártöl, næst í tíma er 1945, og er hún því rituð eftir það. Samhengið bendir til þess að hún sé rituð allnokkrum árum eftir fyrrgreint ár:

³ Undantekning eru minnisbækur úr Mýra- og Borgarfjarðarsýslum sem eru geymdar í Héraðsskjalasafni Borgarfjarðar.

Nafargata (225) er heiman frá bæ suður hraunið og um Nafarbakkann að Nafarvaði. Þar er síðan 1945 ekið yfir ána á bílum og dráttarvélum með allan aðalflutning til og frá heimilunum. (AG:799)

Hallgrímur Pétursson frá Árhvammi (1934–2025), sem var heimildarmaður við gerð nýrrar útgáfu örnefnaskrárinnar (sjá nánar í 4. kafla), taldi alveg víst að örnefnaskráin hefði ekki verið til þegar hann flutti burtu 1953. Og raunar er næsta víst að skráin var samin í kjölfar heimsóknar Ara 1956. En þó lítur út fyrir að þegar Ari skilaði örnefnaskránni hreppsins til Þjóðminjasafns hafi skrá um Hvammbæina ekki verið þar á meðal. Þetta má ráða af því að í safninu liggur skjal sem á eru rituð heiti þriggja býla, Halldórsstaða, Árhvamms og Kasthvamms, og stendur fyrir neðan hvert og eitt: „Loforð og svik“.⁴ Skráin hefur því annaðhvort ekki verið tilbúin þegar Ari skilaði skránni Reykdælahrepps (líklega árið 1960) eða, ef hún var tilbúin, ekki verið komin í hendur honum. Ekki hefur drátturinn þó orðið miklu lengri því að af tilvitnuninni hér rétt á undan má ráða að skráin hafi verið rituð áður en brú var reist yfir Laxá, en það var árið 1963.⁵

Hér verður talið yfir vafa hafið⁶ að örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms hafi samið Gunnlaugur Tr(yggvi) Gunnarsson (1908–1986) bóndi í Kasthvammi, sonur Gunnars Tryggva Marteinssonar (1878–1925) sem hafði fengið ábúð þar 1907 (Kasthvammur var ríkisjörð).⁷ Frumrit Gunnlaugs er týnt en vélrit Ara er varðveitt í örnefnasafni.⁸ Í örnefnaskránni Ara og öðrum skjölum í örnefnasafni eru upplýsingar um að Ari hafi í mörgum tilvikum skrifað örnefnaskrár upp eftir handritum sem hann fékk send eða stuðst við heimildir sem honum

⁴ Í skjölum örnefnasafns má finna sambærileg dæmi frá Ara. Bóna nokkurn á Vestfjörðum segir hann vera „einn þeirra manna er lofar öllu fögru og svikur svo allt. Hefur teymt mig á asnaeyrum með lygi og svikum.“ Sá sem um ræðir sendi Ara á endanum skrá og þá ritaði Ari: „Var það greinilegt loksins, þegar það kom.“

⁵ Svo því sé til haga haldið þá barst einnig á endanum greinargóð skrá um Halldórsstaði.

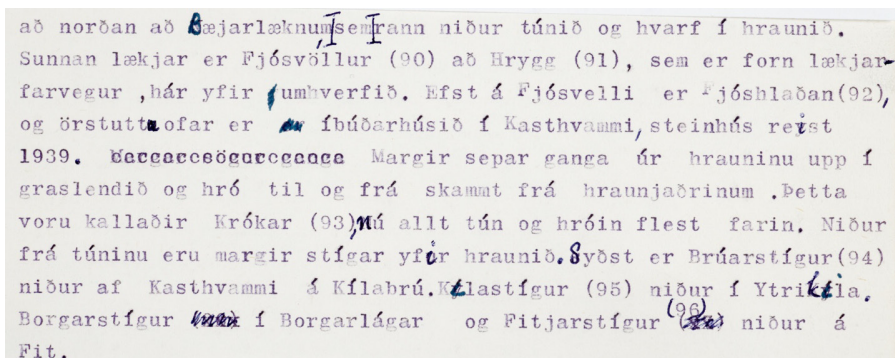
⁶ Líkt og greint verður frá síðar lék vafi á þessu þegar örnefnaskráin var endurskoðuð 1998 (sjá kafla 4.4).

⁷ Fram að því (frá 1878) bjó þar Sigtryggur Kristjánsson (1850–1936), en hann flutti þá til Vesturheims. Sonur hans Benedikt Sigtryggsson (1881–1969) dvaldi um mánaðartíma á Halldórsstöðum í Laxárdal vorið 1949 og að sögn Hallgríms Péturssonar frá Árhvammi (í samtali) lærðu menn þá af honum nokkur eldri örnefni á Kasthvammsjörðinni.

⁸ Einkaskjalasafn Gunnlaugs er geymt í Héraðsskjalasafni Þingeyinga, en samkvæmt upplýsingum frá safninu er handritið ekki þar.

bárust bréflega. Því miður virðast handrit þessi og bréf í fæstum tilvikum varðveitt.

Sýnishorn af vélriti Ara er sýnt á *Mynd 1* og líkt og þar sést hafa verið gerðar á því leiðréttingar með penna. Ég hef ekki rannsakað þær ítarlega en sennilega eru flestar frá því eftir að Ari skilaði vélritinu til örnefnasafns en sumar þó gerðar af Ara sjálfum.⁹ Jafnvel þótt horft sé fram hjá leiðréttingunum ber sýnidæmið frágangi vélritsins ekki gott vitni. Þó er þetta dæmigert fyrir vélrit Ara og sýnir að hann hefur ekki hirt um að hreinrita skrár sínar. Sökum þessa hafa flestar örnefnaskrár Ara verið endurritaðar enda mun ekki hafa þótt gott að miðla vélritum hans til notenda örnefnasafns.

að norðan að Bæjarlæknum sem hann niður túnið og hvarf í hraunið. Sunnan lækjar er Fjósstöllur (90) að Brygg (91), sem er forn lækjarfarvegur, hár yfir umhverfið. Efst á Fjósveili er Fjóshlaðan (92), og örstuttu ofar er íbúðarhúsið í Kasthvammi, steinhús reist 1939. Margir separ ganga úr hrauninu upp í graslendið og hró til og frá skammt frá hraunjaðrinum. Þetta voru kallaðir Krókar (93) nú allt tún og hróin flest farin. Niður frá túninu eru margir stígar yfir hraunið. Þyðst er Brúarstígur (94) niður af Kasthvammi á Kílabrú. Kílastígur (95) niður í Ytrikla. Borgarstígur í Borgarlágar og Fitjarstígur (96) niður á Fit.

Mynd 1. Efnisgrein úr vélriti Ara Gíslasonar (AG:796). Ljósmynd: Sigurður Stefán Jónsson.

Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms var endurrituð á Örnefnastofnun einhvern tíma á árunum 1977–1981¹⁰ og í kjölfarið var vélrit Ara lagt til hliðar¹¹ en endurritið notað til miðlunar næstu áratug-

⁹ Leiðréttingar sem mig grunar að séu verk Ara sjálfs eru gerðar með breiðum penna (t.d. upphafsstafurinn í „Bæjarlæknum“ í efstu línu á *Mynd 1* og fleiri leiðréttingar á *Mynd 4* í kafla 4.3.3). Í umræðum eftir fyrirlestur um efni þessarar greinar á Ólafspingi í október 2025 sagði Svavar Sigmundsson (1939–2026) að líklega væru margar leiðréttingarnar eftir hann sjálfan, frá þeim tíma (1966–1969) er hann starfaði á Þjóðminjasafni við endurskoðun á örnefnaskránum (sbr. Skýrslur um Þjóðminjasafn 1966, 1967, 1968 og 1969). Það vekur athygli að texti eina eintaksins af örnefnaskránni sé leiðréttur á þennan hátt en samkvæmt Svavari voru vélrit Ara sem slík á þeim tíma ekki talin mikils virði.

¹⁰ Endurritið var samlesið af starfsmanni sem starfaði við Örnefnastofnun Þjóðminjasafns á þessum árum samkvæmt skýrslum um starfsemi hennar (sjá Þórhall Vilmundarson 1980, 1983).

¹¹ Þetta orðalag hefur í örnefnasafni verið notað um að færa örnefnaskrár í geymslu eftir að ný útgáfa hefur verið útbúin (sbr. það sem segir í inngangi hér að framan um tvískiptingu örnefnasafns).

ina eða þangað til endurskoðuð útgáfa var gerð árið 1998. Við undirbúning hennar skráði Bergsteinn Gunnarsson (1918–1999), bóndi í Kasthvammi og bróðir Gunnlaugs, athugasemdir á ljósrit af endurritinu og einnig voru skráðar eftir honum athugasemdir á annað ljósrit sem spannar þó ekki alla skrána. Í kjölfarið var ný skrá gerð með þeim hætti að athugasemdir Bergsteins voru felldar inn í texta endurritsins án þess að auðkennt væri hvað væri upphaflegt og hvað viðbætur. Í útgáfunni frá 1998 eru og fleiri breytingar (einnig óauðkenndar) sem ekki eru skráðar í ljósritin en nærtækast er að byggist á upplýsingum frá Bergsteini.

Þegar þessi útgáfa var tilbúin var eldra endurritið lagt til hliðar og hætt að miðla því til notenda. Eina eintak þess sem nú er varðveitt í örnefnasafni Árnastofnunar er fyrrnefnt ljósrit með athugasemdum Bergsteins. Þegar endurskoðunin fór fram 1998 var annað eintak til í safninu, en það var afhent Þjóðskjalasafni til varðveislu ásamt stóru safni afrita árið 1999. Í *Töflu 1* er yfirlit yfir textana sem hér hefur verið rætt um. Þeir eru allir varðveittir í örnefnasafni nema auðvitað frumritið.

Handrit Gunnlaugs Tr. Gunnarssonar.	Frumrit. Ritað 1956–1963. Líklega handskrifað. Nú týnt.
Vélrit Ara Gíslasonar.	Vélritað eftir frumriti. Skilað til Þjóðminjasafns 1960 eða síðar. Margar leiðréttingar gerðar með penna (með ekki færri en þremur höndum).
Endurrit.	Endurrit eftir vélriti Ara gert einhvern tíma á árunum 1977–1981 á Örnefnastofnun. Í því eru margar leiðréttingar gerðar með penna af Bergsteini Gunnarssyni. Upphaflegt vélrit er ekki í örnefnasafni, einungis ljósrit af því.
Athugasemdir skráðar af Bergsteini.	Ritaðar með penna á ljósritið af endurritinu frá 1977–1981.
Athugasemdir skráðar eftir Bergsteini.	Ritaðar með penna á ljósrit af hluta endurritsins frá 1977–1981.
Sennilegar viðbætur frá Bergsteini.	Viðbætur í texta endurskoðaðrar útgáfu frá 1998 sem ekki eru skráðar annars staðar.
Endurskoðuð útgáfa.	Endurritið (frá 1977–1981) skrifað upp á tölvu með leiðréttingum og viðbótum Bergsteins. Gert á Örnefnastofnun 1998.

Tafla 1. Yfirlit yfir texta sem liggja örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms til grundvallar.

4 Úr rannsókn á texta örnefnaskrár Kasthvamms og Árhvamms

4.1 Inngangur

Líkt og komið hefur fram var ráðist í gerð nýrrar útgáfu örnefnaskrár Kasthvamms og Árhvamms árið 2022. Ástæða þess var að Hallgrímur Pétursson frá Árhvammi leitaði þá til Árnastofnunar vegna þess að hann taldi unnt að færa ýmislegt í skránni til betri vegar, en hann hafði í hyggju að birta örnefnaskrána í væntanlegu riti um búskaparsögu Árhvamms (Hallgrímur Pétursson 2024). Hallgrímur var sonur Péturs Jónssonar (1900–1970) sem stofnaði Árhvamm 1939, en hafði búið ásamt konu og börnum á hálflendu Kasthvamms frá 1928. Hallgrímur lést í ágúst 2025.

Pegar við frumathugun á erindi Hallgríms beindist athyglin að mismunandi útgáfum örnefnaskrárinnar því að eintakið sem hann hafði undir höndum var afrit endurritsins frá 1977–1981. Hallgrímur fékk síðan útgáfuna frá 1998 til yfirlestrar og fjölgaði þá athugasemdunum. Þegar ég kannaði endurritið frá 1977–1981 blöstu við mér athugasemdir Bergsteins Gunnarssonar, sem skráðar eru á eina afrit örnefnasafns af endurritinu, og þá var vélrit Ara Gíslasonar ekki langt undan. Snemma varð einnig ljóst að margt af því sem athugavert var í útgáfunni frá 1998 var eins konar uppsafnaður vandi vegna mistaka í fyrri gerðum og var þess vegna ekki hjá því komist að bera allt efnið saman.

Í upphafi skal endinn skoða og var nauðsynlegt að ákveða snemma hvernig skyldi ganga frá endurskoðun örnefnaskrárinnar. Eins og kom fram í 2. kafla var sú stefna mörkuð í *Leiðbeiningum um örnefnaskráningu* eftir Þórhall Vilmundarson (1972) að við endurskoðun á örnefnaskrárm skyldi annaðhvort semja nýja skrá frá grunni eða skrá athugasemdir og viðbætur í sérstaka skrá. Í þessu tilviki var þess ekki kostur að endursemja skrána frá grunni og ekki var heldur fýsilegt að láta útgáfuna frá 1998 standa óbreytta því að við blasti að skrá athugasemda við hana yrði bæði löng og flókin. Úr varð að farin var þriðja leið, sem var í raun algeng aðferð við örnefnasafn, að fella athugasemdir og breytingar inn í eldri gerð. Ekki var getið um þessa aðferð í fyrrnefndum leiðbeiningum en hún hefur þó oft verið notuð eins og rætt var í 2. kafla. Þar var einnig bent á vandkvæði við það hvernig þessi aðferð hefur venjulega verið útfærð og vildi ég reyna að bæta úr því.

Greinargerð um nýja útgáfu örnefnaskrárinnar er að finna í 5. kafla hér á eftir. Viðamesti þátturinn í undirbúningi hennar var textarannsókn, ítarlegur samanburður fyrri útgáfna og skráðra athugasemda Bergsteins Gunnarssonar (sjá yfirlit hér rétt á eftir). Markmiðið var tvíþætt: (1) Að gera grundvallartexta fyrir nýju útgáfuna sem byggðist á vélriti Ara Gíslasonar (elsta varðveitta textanum) en með breytingum þar sem talið var unnt að endurgera texta frumrits Gunnlaugs. (2) Greining á leiðréttingum og öðrum breytingum á texta örnefnaskrárinnar í yngri útgáfum hennar í því augnamiði að meta hverjar ættu erindi í nýju útgáfuna.

Hér á eftir er sýnd skammstöfun handrita og texta sem vísað verður til í umræðunni hér á eftir, að undanskildu glataða frumritinu (sjá nánar í *Töflu 1* í 3. kafla). Sjálf skjölin eru geymd í öskjum í örnefnasafni, sbr. safnmörk í sviga.¹²

AG: Vélrit Ara Gíslasonar (ÖRN Ab 6608)

ÖS1: Fyrri endurrit frá 1977–1981 gert á Örnefnastofnun (ÖRN Ab 6608)

ÖS2: Endurskoðuð útgáfa frá 1998 gerð á Örnefnastofnun (ÖRN Aa 6608 (og *nafnið.is*))

BG1: Athugasemdir sem Bergsteinn Gunnarsson skráði á ÖS1 (= ÖS1)

BG2: Athugasemdir skráðar eftir Bergsteini Gunnarssyni á ÖS1 (= ÖS1)

BG3: Viðbætur í ÖS2 sem taldar eru skráðar eftir Bergsteini Gunnarssyni (= ÖS2)

Atriði sem fjallað verður um í þessum kafla eru af margvíslegu tagi en gagnlegt virðist að greina þau í tvo meginflokka. Annars vegar er um að ræða sennileg mistök við endurritun eða það sem í handritarannsóknum er stundum kallað skrifaravillur. Eins og komið hefur fram eru varðveittir textar örnefnaskrárinnar vélritaðir, að undanskildum athugasemdum Bergsteins Gunnarssonar. Vélrit Ara (AG) er þó sennilega skrifað upp eftir handskrifuðu frumriti og því viðbúið að þar leynist villur vegna mislestrar, sjá kafla 4.2. Vegna frágangs AG (sjá *Mynd 1* í 3. kafla) þarf ekki að koma á óvart að í

¹² Rannsóknin studdist einnig við munnlegar heimildir frá Hallgrími Péturssyni því að sums staðar byggðist túlkun texta á upplýsingum frá honum. Í nýrri útgáfu örnefnaskrárinnar er gerð grein fyrir þeim upplýsingum sem komu frá Hallgrími, en ekki var útbúin sérstök skrá yfir þær.

endurriti þess (ÖS1) séu einnig villur. Í AG eru innsláttarvillur tíðar: orð eru rangt stafsett, kommur og punkta vantar, bil á milli orða vantar ýmist eða þau eru of breið, setning há- og lágstafa er ekki rétt. Sums staðar hefur Ari gert leiðréttingar með því að vélrita X yfir bókstafi eða orð og vera kann að sumar leiðréttingar með penna séu einnig hans verk. Vélritið lítur út eins og uppkast sem bíður hreinritunar. Af þessum sökum hefur ekki verið vandalaust að útbúa ÖS1 á sínum tíma, sjá kafla 4.3.

Í annan flokk má setja álitamál er varða meðvitaðar breytingar á texta, atriði er lúta að ritstjórn útgefanda á athugasemdum heimildarmanns, bæði mati á því hvort þær eigi rétt á sér sem og samþættingu þeirra við eldri textann. Um slíkt er einkum að ræða í tilviki síðari útgáfu Örnefnastofnunar frá 1998 (ÖS2), sjá kafla 4.4. Ekki er viðbúið að finna þar skrifaravillur, enda er ÖS2 rituð eftir ÖS1, vönduðu og skýru vélriti, en lengi er von á einum (sjá kafla 4.4.3).

4.2 Vélrit Ara Gíslasonar

Þetta elsta varðveitta handrit örnefnaskrárinnar, sem er líklega frá 1960 eða skömmu síðar, telur 17 blöð og er baksíðan ávallt auð. Það er tölusett, fremsta blaðsíða er númer 790 og hin aftasta 806. Örnefnalýsingin er á blaðsíðum 790–803 en stafrófsskrá á síðum 803–806. Örnefnum eru að venju gefin hlaupandi númer, hið aftasta er númer 396. Blaðsíðutölin skýrast af því að Ari tók saman heildarskrá fyrir hverja sýslu. Henni fylgdu eitt efnisyfirlit með hreppaskrá og fleiri efnisyfirlit með bæjaskrá fyrir hreppana. Yfirlitin hafa ekki öll varðveist og er hvorki til yfirlit yfir Suður-Þingeyjarsýslu né Reykdælahrepp.

Víða hafa leiðréttingar verið færðar beint í AG með penna. Þær hafa ekki verið athugaðar í þaula, en eru ljóslega ekki allar með sömu hendi og hægt er að greina að minnsta kosti tvo ólíka penna í meginmálinu og þann þriðja í stafrófsskránni. Þegar AG var endurritað við örnefnasafnið á árunum 1977–1981 virðist þessum leiðréttingum að mestu leyti hafa verið fylgt.¹³ Sums staðar verður trauðla greint hvað vélritað var í upphafi og er það bagalegt þar sem ekki er til afrit af vélritinu án leiðréttinganna.

¹³ Líklegast er að flestar leiðréttingarnar séu eftir Svavar Sigmundsson (sjá nmgr. 8 hér að framan), en í Skýrslu um Þjóðminjasafnið 1966 segir að á síðari hluta þess árs hafi Svavar m.a. farið „yfir [örnefna]skrár úr Suður-Þingeyjarsýslu, Borgarfjarðarsýslu og Mýrasýslu og [búið] undir endurskoðun bæ fyrir bæ ...“ (bls. 133).

AG er uppskrift hins glataða frumrits sem líklega var handskrifað. Markmið Ara Gíslasonar hefur verið að endurgera textann án efnislegra breytinga og má því gera ráð fyrir að ætluð frávik frá upphaflegum texta séu yfirleitt skrifaravillur en ekki meðvitaðar breytingar. Hér á eftir verða sýnd dæmi um líklega mistúlkun á stafsetningu (4.2.1) sem og greinarmerkjum, bæði varðandi mörk málsgreina (4.2.2) og efnisgreina (4.2.3). Loks eru fáein dæmi um líklegar viðbætur við frumtextann sem vitaskuld teljast til meðvitaðra breytinga (4.2.4).

4.2.1 Stafsetning

Í 3. kafla voru nefnd dæmi um misritanir í AG sem nærtækt er að skýra þannig að Ari hafi ekki skilið frumritið rétt. Önnur dæmi eru „450“ fyrir 950 (AG:796), „Stórhólsgrund“ fyrir *Steinholtsgrund* (AG:798) og „Hellisvík“ fyrir *Hellisvík* (AG:799). Í ljósi þessa má telja víst að eftirfarandi dæmi, þar sem Ari hefur skrifað spurningarmerki, skýrist þannig að Ari hafi ekki getað lesið frumritið: „norðaustan við ??hró“ (AG:795) og „þá er Breiðimór (41) hringlaga vatni ? syðst í Syðrikílum“ (AG:794). Bergsteinn Gunnarsson benti á að þarna hlyti að vera átt við vatnið *Breiðu* í Syðrikílum sem einmitt er hringlaga (BG1:9).

4.2.2 Mörk málsgreina

Oft er erfitt að greina hvort punktar í AG eru vélritaðir eða settir með penna. Í slíkum tilvikum eru punktar hafðir innan hornklofa í tilvitnunum hér á eftir.¹⁴ Í vélritinu eru vísbendingar um að Ari hafi ekki alltaf áttað sig á mörkum setninga í frumritinu. Á einum stað er ritað: „Lönguhlíðarvíðrar (358) svæði vaxið stórgerðum gulvíði[.] Frá Lönguhlíð að Lækjamýri (359) sem er stór og marflöt“ (AG:802). Í ljósi staðhátta er greinilegt að það sem kemur á eftir punktinum er lýsing á staðsetningu Lönguhlíðarvíðra. Vera kann að *f* í orðinu *frá* í frumritinu hafi líkst hástaf og Ari skrifað hann þannig án þess að gæta að samhenginu. Mér tókst ekki að ráða hvort punkturinn í AG væri vélritaður eða settur með penna. Í uppskriftinni af AG er málsgreinin slitin í tvennt (ÖS1:21).

¹⁴ Gera skal ráð fyrir að setning stafa og greinarmerkja, þ.m.t. bila, í beinum tilvitnunum í AG sé eins og í handritinu. Hér er ekki bent sérstaklega á villur með „[svo]“.

Á sömu síðu í AG er annað dæmi af svipuðu tagi:

Lönguhlíðardrag er grunnur vatnsfarvegur niður í grjót[.]
A/austan undir Lönguhlíð er Lönguhlíðarás lágur að austan,
en brattur að vestan. (AG:802)

Langahlið er nafn á ási, vel þekktu kennileiti sem kemur fyrir í landamerkjalýsingu. Austan hennar er enginn ás sem lýsingin á *Lönguhlíðarási* gæti átt við. Hallgrímur Pétursson taldi víst að liðurinn *austan undir Lönguhlíð* ætti við það sem kemur á undan, enda væri lýsingin á Lönguhlíðardragi annars endaslepp. Dragið liggur einmitt meðfram Lönguhlíð austanverðri. Vestan við hana er annar vatnsfarvegur sem lýst er á hliðstæðan hátt: „Lönguhlíðargróf [er] vatnsgrafningur vestan undir Lönguhlíð“ (AG:802). Í orðinu *austan* er bæði hástafur og lágstafur, annar vélritaður ofan í hinn, sem bendir til að Ari hafi verið óviss um lesturinn. Ekki er ljóst hvort punkturinn á eftir *grjót* var í vélritinu upphaflega. Í endurritinu er liðurinn *austan undir Lönguhlíð* látinn fylgja því sem kemur á eftir:

Lönguhlíðardrag (354) er grunnur vatnsfarvegur, niður í grjót. Austan undir Lönguhlíð (355) er Lönguhlíðarás (356), lágur að austan, en brattur að vestan. (ÖS1:21)

Í athugasemdum skráðum eftir Bergsteini Gunnarssyni er málið skýrt þannig að sjálfur ásin, sem annars er alltaf nefndur *Langahlið* í skránni, sé *Lönguhlíðarás*, en hin eiginlega *Langahlið* sé brattinn vestan í ásnunum (BG2:21). Þetta skýrir þó ekki textann því að þar er *Langahlið* austan en ekki vestan við *Lönguhlíðarás*. Auk þess er ásin nefndur nokkrum sinnum í skránni og ávallt nafninu *Langahlið* sem einnig er í landamerkjaskrár eins og áður segir. Hallgrímur Pétursson hafði aldrei heyrt talað um *Lönguhlíðarás* og ef til vill Bergsteinn ekki heldur. Vera kann að ofangreint hafi einfaldlega verið tilraun hans til þess að skýra heitið *Lönguhlíðarás* sem blasti við, svart á hvítu, í skránni. Og þá hefur legið nærri að reyna að skýra málið út frá merkingu samnafnanna *hlið* og *ás*.¹⁵

Hér er talið að heitið „Lönguhlíðarás“ sé mislestur Ara og að í frumritinu hafi staðið *Langahlið*¹⁶ er ás, lágur að austan en brattur að vestan.

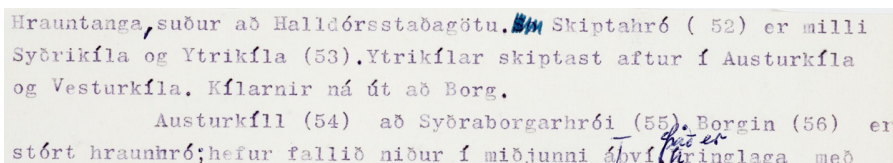
¹⁵ Að vísu virðist Bergsteinn hafa verið óhræddur við að strika út örnefni sem hann þekkti ekki, sjá hér á eftir í 4.4.1.

¹⁶ Ekki er útilokað að Gunnlaugur Gunnarsson hafi ritað *Lönguhlið* í nefnifalli því að algengt er að aukafallsmyndir lýsingarorðsliða í örnefnum færist yfir í nefnifallið (t.d. heitir bær í Nesjasveit *Stórulág*). Gegn því mælir þó að á tveimur stöðum í AG

Einmitt þannig er *Lönguhlíð* lýst í inngangskafla örnefnaskrárinnar: „[...] þá langur ás Langahlíð, lágur að austan, brattur að vestan[.]“ (AG:792).

4.2.3 Mörk efnisgreina

Lítum næst á dæmi í AG þar sem skipting í efnisgreinar orkar tvímælis, sjá *Mynd 2*.

Hrauntanga, suður að Halldórsstaðagötu. ~~Hm~~ Skiptahró (52) er milli Syðrikíla og Ytrikíla (53). Ytrikílar skiptast aftur í Austurkíla og Vesturkíla. Kílarnir ná út að Borg.

Austurkíll (54) að Syðraborgarhró (55). Borgin (56) er stórt hraunhró; hefur fallið niður í miðjunni á því ^{Þetta er} hringlaga með

Mynd 2. Skipti á milli efnisgreina á blaðsíðu 795 í vélriti Ara Gíslasonar. Ljósmynd: Sigurður Stefán Jónsson.

Borgin er mikilvægt kennileiti við ána neðan Hvammabæjanna og fjallar efnisgreinin sem byrjar á myndinni um hana og örnefni kennd við hana. Út frá samhengi textans og staðháttum er jafnframt nærtækast að telja að *Austurkíll* sé sama og *Austurkílar* sem minnst er á í efnisgreininni á undan. Óvíst er hvort í handriti Gunnlaugs hafi hér verið skipt á milli efnisgreina, en ljóst virðist að betur hefði farið á því að láta nýja efnisgrein hefjast með *Borginni*.

Það sem einu nafni nefnast *Kílar* er stórt lægðarsvæði, grasi vaxið votlendi, að mestu umlukið hrauni, sjá *Mynd 3* hér á eftir. *Skiptahró*¹⁷ myndar náttúruleg mörk á milli ytri og syðri hluta Kíllanna og á Kasthvammur engi í Ytrikílum en Árhvammur í Syðrikílum. Eftir Kílunum rennur lækur og er venja að tala um *Austur-* og *Vesturkíla* hvora sínum megin við hann. Eins og segir í textanum ná Kílar út að stóru hraunhró, áður nefndri *Borg*. Suðaustan við hana er annað minna hró, nálægt læknum (kílnum), og myndar það ytri mörk *Austurkíla*. Þetta er *Syðra-Borgarhró* sem nefnt er í textanum á *Mynd 2* og merkt inn á *Mynd 3* hér fyrir neðan. Í textanum hlýtur að vera átt við að eins og *Kílar* nái út að *Borg* þá nái *Austurkílar* út að *Syðra-Borgarhró*.

kemur fyrir nefnifallsmyndin *Langahlíð* (bls. 791–792).

¹⁷ Samkvæmt *Íslenskri orðabók* (2007:437) er *hró* 'lítill þurr blettur eða hólmi, sem herra rís, í blautri mýri; smáhæð eða holt'.

Mynd 3. Loftmynd úr myndþekju í kortasjá Náttúrufræðistofnunar (Kortasjá). 1. Ytrikílar. 2. Syðrikílar. 3. Skiptahró. 4. Austurkílar. 5. Vesturkílar. 6. Borg. 7. Syðra-Borgarhró. Höfundur merkti nöfnin á myndina, sum eftir fyrirsögn Hallgríms Péturssonar og sum eftir staðsetningu í örnefnasjá Náttúrufræðistofnunar (Örnefnasjá).

Samkvæmt þessu er eintölumyndin *Austurkill* í AG óvænt. Vera kann að í handriti Gunnlaugs Gunnarssonar hafi nafnið *Austurkílar* verið skammstafað, enda er nafnið nefnt rétt á undan. Ónafngreindur ritrýnir bendir réttilega á að þess séu dæmi að vísað sé til sama staðar ýmist í eintölu eða fleirtölu, jafnvel af sama fólki. Almennir virðast þó þau engi sem hér um ræðir hafa verið nefnd með fleirtölunni *Kílar* (sbr. *Syðri-* og *Ytrikílar* og *Austur-* og *Vesturkílar*).¹⁸

4.2.4 Mögulegar viðbætur

Á stöku stað í AG virðast á ferð viðbætur Ara sjálfs. Sennilegt dæmi þar um er í umfjöllun um örnefni í Laxá. Á nokkrum stöðum í skránni

¹⁸ Í örnefnasjá Náttúrufræðistofnunar hefur *Austurkill* verið merkt inn sem nafn á hinum eiginlega kíl, þ.e. ánni sem rennur eftir engjunum og þau draga nafn sitt af (Örnefnasjá). Hallgrímur Pétursson kannaðist ekki við það heiti á kílnum, taldi að hann hétu einfaldlega *Kill*.

eru eins konar kaflafyrirsagnir. Þær eru þó yfirleitt ekki sér um línu heldur kemur meginmálið í beinu framhaldi. Kaflinn um Laxá hefst svo:

Þá er það Laxá (234) hólmar vöð og einstakir áarhlutar.
Halldórsstaðavað (235) vantar hér og er því ekki staðsett
meðöðrum nöfnum í ánni. Markhólmi (236) er grasigróinn
ogþýfður. (AG:799)

Síðan er örnefnum lýst í landfræðilegri röð frá syðri mörkum jarðarinnar, sbr. nafnið *Markhólma*, og út eftir. Það sem segir um *Halldórsstaðavað* beint á eftir fyrirsögninni er líklega innskot Ara sem kann að hafa kynnst vaðinu af eigin raun þegar hann fór þarna um 1956. Hann hefur hins vegar ekki sjálfur kunnað skil á afstöðu vaðsins til annarra nafna í Laxá og því ekki getað bætt því inn á réttum stað.

Annað dæmi um líklega viðbót er aftasta efnisgrein megintextans í AG. Hún hljóðar svo:

Gleymst hefur YtraKröflugilsgren (393) og Syðrakraöflugilsgren (394). Syðst við Þverárgil eða austast er Þverárgilsdrag (395). Einnig gleymdist nr. á Syðribakka (396) sjá 44a.

Óvíst er hvaðan Ari frétti um grenin tvö og Þverárgilsdrag. Vera kann að Gunnlaugur hafi sent Ara með handriti sínu fylgibréf þar sem nefnd voru örnefni sem gleymdust. Vert er að gefa því gaum að viðliðurinn *-gren* kemur hvergi annars staðar fyrir í skránni heldur er þar ávallt ritað *-greni*. Sú mynd er ráðandi í örnefnum í Þingeyjar- og Múlasýslum og austast í Austur-Skaftafellssýslu. Í stafrófsskránni í AG hafa grenjanöfn einnig ávallt viðliðinn *-gren*, enda má gera ráð fyrir að Ari hafi samið hana.

4.3 Endurritun á Örnefnastofnun

Einhvern tíma á árunum 1977 til 1981 var AG endurritað á Örnefnastofnun. Upp frá því var örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms miðlað í endurritinu (ÖS1) en AG lagt til hliðar. Eina heila eintakið af ÖS1 í örnefnasafni er ljósrit sem Bergsteinn skrifaði athugasemdir á (BG1). Það er 27 blöð með auðri baksíðu og er stafrófsskrá á blaðsíðum 23–27. Síðasta örnefnið í lýsingunni hefur númerið 395. Örnefnin í skránni eru þó fleiri því að hér og þar hefur verið bætt við nöfnum sem hafa fengið sömu tölu og undanfarandi nafn að viðbættu *a*, t.d. *Litlumýrarlækur* 29a.

Endurritunin hefur verið gerð í þeim tilgangi að koma textanum í aðgengilegt og skýrt form. Þetta hefur ekki verið vandkvæðalaust sökum hins slæma frágangs á AG. Flest dæmin sem fjallað er um í næstu undirköflum eru af því tagi sem kalla má skrifaravillur. Mest áberandi eru vandkvæði við greinarmerkjasetningu (sjá 4.3.2 hér á eftir), en auk þess hefur skrifari á einum stað hlaupið yfir línu (sjá 4.3.3 hér á eftir). Í næsta undirkafla verður sjónum þó fyrst beint að nokkrum athyglisverðum stafsetningardæmum.

4.3.1 Stafsetning

Í AG er efnisgrein sem hefst svo:

Markhólmaslakki (220) frá merkjum að smáforvaða. Markhólmastígur (221) niður á bakkann Hellisvík (222) bugur inn í hraunið sunnan við Nafarhellir (223) manngengur framan til, og 20–25 stórgripir geta staðið í honum Nafarbakki (224) frá hellinum og út að túngarði við ána. (AG:799)

Eins og komið hefur fram á fyrsta nafnið að vera *Markhólmabakki* og bugurinn inn í hraunið heitir í raun *Hellisvík*. Í ÖS1 stendur líka *Markhólmaslakki* og *Hellisvík* (ÖS1:16) enda ekki von að skrifari geti hafa séð að þarna séu rangnefni á ferð. Einni nafnmynd hefur skrifari ÖS1 þó breytt, „Nafarhellir“ verður „Nafarhelli“ (ÖS1:16). Allt eins víst er þó að *Nafarhellir* hafi verið raunveruleg þolfallsmynd í máli Gunnlaugs Gunnarssonar og vafasamt að breyta því til samræmis við staðlað mál.

Líkt og fyrr segir hefði verið til of mikils mælst að skrifari ÖS1 leiðrétti rítháttinn *Hellisvík*. En nokkru fyrr í forritinu voru tvö önnur dæmi um sömu villu hjá Ara: „Vík“ og „Rauðhólavík“ (AG:797) fyrir *Vík* og *Rauðhólavík*. Tveimur línur þar fyrir neðan stendur svo „Viksstígur niður í vikið“. Það sýnir að í fyrrnefndum nöfnum er um að ræða *vík* en ekki *vík* og er bagalegt að hvorki Ari né skrifari ÖS1 hafi veitt þessu eftirtekt. Bergsteinn Gunnarsson kom vitaskuld auga á þessar villur (BG1:13).

Annað dæmi um misritun hjá Ara sem kannski hefði mátt búast við að yrði leiðrétt við uppskrift er myndin „Kloda“ (AG:797) sem tekin er upp óbreytt í ÖS1 þrátt fyrir að samhengið taki af allan vafa um hið rétta:

Klofaklettur (139) er há klofin hraunþústa norðan við Álftanef. Álftanefsstígur (140) er niður að á nefið og Klofastígur (141) er niður í nefið hjá Kloda. (ÖS1:13)

Bókstafirnir F og D eru nágrannar á ritvélum og lyklaborðum.

4.3.2 Greinarmerki

Óljós greinarmerki í AG draga dilk á eftir sér í endurriti Örnefnastofnunar (ÖS1). Í kafla 4.2.3 var getið um svonefnda *Borg*, hraunhæð við ytri mörk Kílanna (Ytrikíla), sjá *Mynd 3*. Í AG er henni lýst svo:

Borgin (56) er stórt hraunhró, hefur fallið niður í miðjunni á því Hringlaga með nær lóðréttum veggjum, umaxlarháum, var til skamms tíma notað sem fjárrétt og hlaðinn af dilkur, rúmaði öll um 400 fjár[.] (AG:795)

Hér er ekki alveg skýrt að það er í raun niðurfallið innan í hróinu sem er hringlaga með lóðréttum veggjum. Í ÖS1 hefur textinn verið leiðréttur þannig að girt er fyrir réttan skilning:

Borgin (56) er stórt hraunhró, hefur fallið niður í miðjunni á því. Það er hringlaga með nær lóðréttum veggjum um axlarháum [...]. (ÖS1:9)

Í næsta dæmi hefur ætlunin verið að færa setningu greinarmerkja til betri vegar. Henni er svo sannarlega ábótavant, en þó eru vísbendingar í vélritinu sem ritari hefur virt að vettugi og er útkoman svo í endurritinu:

Milli hrauns og brekku eru viðarmóar og graslendi og bakkar meðfram ánni að túngirðingu, þar sem nú eru túnin. Suður frá bæjunum voru áður grundir og viðarmóar. (ÖS1:6)

Hallgrímur Pétursson gerði athugasemd við þessa lýsingu og taldi hana ekki geta staðist. Í vélriti Ara er atviksorðið *þar* ritað með stórum staf (AG:793) og ekki er komma á undan því. Orðið *suður* er ekki vélritað með stórum staf hjá Ara, en hástafur hefur verið skrifaður með penna. Reyndar er ekki ljóst hvort í vélriti Ara var upphaflega lágstafur eða hvort fremsta stafinn vantaði. Með því að breyta textanum í þá veru sem þessar vísbendingar vélritsins benda til varð útkoman þannig að Hallgrímur taldi hana koma vel heim og saman við staðhætti:

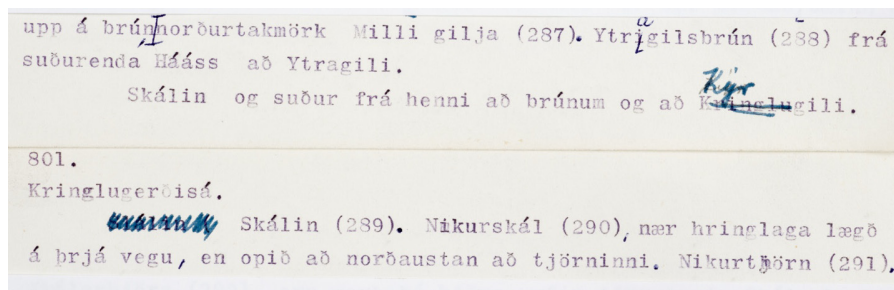
Milli hrauns og brekku eru viðarmóar og graslendi og bakkar meðfram ánni að túngirðingu. Þar sem nú eru túnin suður frá bæjunum voru áður grundir og viðarmóar.

4.3.3 Texti fellur niður

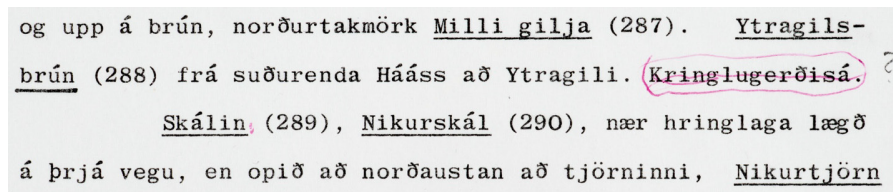
Eins og sjá má af samanburði texta á *Mynd 4* og *Mynd 5* hér á eftir féll niður heil lína úr vélriti Ara þegar það var afritað í ÖS1. Slík skrifaramistök eru vel þekkt og oft er orsökina sú að tvær nálægar línur hefjast á sama orði og skrifari afritar einungis þá síðari. Þetta er þó ekki skýringin á mistökunum í ÖS1 heldur var ástæðan fremur sú að um var að ræða staka línu neðst á blaðsíðu beint á eftir greinaskilum. Línan er jafnframt upphaf á millifyrirsögn sem hljóðar svo: „Skálin og suður frá henni að brúnum og að Kýrgili.¹⁹ Kringlugerðisá.“ Orðið „Kringlugerðisá“ lendir efst á bls. 801 í AG, næst á undan greinaskilum, en það sem á undan kemur er í neðstu línu á bls. 800 (sjá *Mynd 4*).

Líkt og áður segir hefjast nýir undirkaflar í örnefnaskránni stundum á svona afmörkun svæðis; einnig á frösum á borð við *suður fyrir aftur* (AG:794), *föllum nú suður að Forvaða* (AG:795) og *aftur heim að garði* (AG:796). Venjulega fylgir lýsingin strax á eftir í sömu línu en í þessu tilviki er skipt á milli lína þar sem fyrirsögnin endar efst á bls. 801 í AG og í ÖS1 er hlaupið yfir neðstu línu á bls. 800 og undanfarandi efnisgrein látin enda á orðinu *Kringlugerðisá* (ÖS1:18) eins og sést á *Mynd 5*. Að vonum hefur Bergsteinn ekki skilið hvers vegna Kringlugerðisá er nefnd þar og strikar hana út. Afleiðingin er sú að í endurskoðuðu útgáfunni frá 1998 er ekkert eftir af fyrirsögninni (ÖS2:13).

¹⁹ Í AG var upphaflega ritað „Kringlugili“ en það síðan leiðrétt í „Kýrgili“ í sjálfu vélritinu, sjá *Mynd 4*. Þessi leiðrétting er gerð með öðrum penna en þeim sem líklegt er að Svavar Sigmundsson hafi notað (sjá nmgr. 9 og 13). Líklega eru leiðréttingarnar í efstu línu á *Mynd 4* gerðar af Svavari en hinar af Ara Gíslasyni.

Mynd 4. Neðstu línur á bls. 800 og efstu línur á bls. 801 í AG. Ljósmynd: Sigurður Stefán Jónsson.

Mynd 5. Nokkrar línur af blaðsíðu 18 í ÖS1. Bergsteinn Gunnarsson ritaði athugasemdir í þetta skjal (BG1). Ljósmynd: Sigurður Stefán Jónsson.

Fyrirsögnin sem á endanum féll niður afmarkar svæðið sem lýst er í næstu þremur efnisgreinum á bls. 801 í AG (bls. 18–20 í ÖS1). Um er að ræða svonefnda *Skál* og nágrenni hennar og svæðið þar suður frá neðan við austari brúinir Kasthvatnsfjalls, austur að Kringlugerðisá og suður að Kýrgili.

4.4 Endurskoðuð útgáfa Örnefnastofnunar

Árið 1998 fékk örnefnasafn athugasemdir og viðbætur við örnefnaskrá Kasthvatns og Árhvatns frá Bergsteini Gunnarssyni, bónda í Kasthvatni. Eins og fram hefur komið skráði Bergsteinn athugasemdir (BG1) á ljósrít af ÖS1 auk þess sem athugasemdir voru skráðar eftir honum (BG2) á annað ljósrít af hluta af ÖS1 (ÖS1:16–17 og 19–22). Frá þessu efni var gengið með þeim hætti að það var felld inn í texta ÖS1. Í endurskoðuðu útgáfunni (ÖS2) eru jafnframt breytingar sem hljóta að byggjast á upplýsingum frá Bergsteini en eru ekki skráðar í fyrrnefnd ljósrít (BG3).

Útgáfan frá 1998 var unnin á tölvu og er 21 blaðsíða. Lýsingin nær yfir 16 síður og á næstu síðu á eftir hefst stafrófsskrá. Í örnefnaskránni

eru 389 tölusett örnefni, nokkuð færri en í fyrri útgáfum. Eins og komið hefur fram eru efnislegar breytingar frá ÖS1 ekki auðkenndar í ÖS2 og eftir tilkomu síðarnefndu útgáfunnar var sú fyrri lögð til hliðar og sett í geymslu með AG. Í neðanmálsgrein við formála að ÖS2 stendur:

Ari Gíslason getur ekki heimilda, en nafn Gunnlaugs Tr. Gunnarssonar kemur fram í skránni og kann að vera að hún sé frá honum komin, öll eða að hluta. (ÖS2:1)

Þetta sýnir að í örnefnasafni hafði ekki verið skráð að Gunnlaugur væri höfundur skrárinnar og bendir einnig til þess að Bergsteini hafi ekki verið kunnugt um þátt bróður síns í verkinu. Þetta styður þá ætlun að Gunnlaugur hafi ritað skrána sérstaklega fyrir Ara og sent honum eina eintakið.

Í ljósi þess hvernig ÖS2 er til komin er ekki að búast við að finna í henni mörg dæmi um eiginlegar skrifaravillur. Þó geta mistök af því tagi átt sér stað þótt forritið sé skýr vélritaður texti (sjá dæmi í 4.4.3 hér á eftir). Álitamálin í ÖS2 snúa helst að ritstjórn á upplýsingum frá Bergsteini og þau sem bent verður á hér á eftir lúta einkum að tvennu. Annars vegar því að *allar* leiðréttingar Bergsteins virðast hafa verið teknar upp í nýju útgáfuna, en hvergi hefur verið talið að upphaflegur texti gæti staðið áfram óbreyttur (sjá 4.4.1 hér á eftir). Hins vegar því að þegar vinna þarf úr athugasemd sem skráð er á spássíu eða á milli lína er ekki ávallt ljóst hvernig skuli samþætta hana við megingtextann (sjá 4.4.2 hér á eftir).

4.4.1 Nýtt betra?

Útgefendur örnefnaskráa eru ekki að jafnaði kunnugir staðhátum á jörðum sem skrárnar fjalla um og kunna þess vegna að eiga erfitt með að leggja mat á leiðréttingar sem snúa að staðfræði. En margar breytingar í ÖS2 frá fyrri texta lúta fremur að stíl en innihaldi. Sumar má rökstyðja þannig að textinn verði skýrari en ekki á það alltaf við. Sem dæmi segir í AG um helli nokkurn: „[...] og kemur þar fram vatn um meter frá botni hellisins“ (AG:797). Þetta er óbreytt í ÖS1 en Bergsteinn stríkar út „botni“ og skrifar í staðinn „innri enda“ (BG1:12) sem tekið er upp í nýju útgáfuna (ÖS2:8).

Annar flokkur leiðréttinga lýtur að breytingum sem orðið hafa á landslagi eða byggingum á þeim tíma sem liðinn var frá því að örnefnaskráin var samin. Hér eru sýnd fáein af mörgum dæmum:

Þá koma grundir misbreiðar og ná út að merkjum og voru engi. (ÖS2:2; „eru“ AG:791, ÖS1:3)

Miðhúsin stöðu á norðurbarmi Syðragils (7) [...]. (ÖS2:5; „standa“ AG:793, ÖS1:7)

Gamligarður (24) var fornt garðlag [...]. (ÖS2:6; „er“ AG:794, ÖS1:8)

Hér virðist á ferð sú hugmynd að örnefnaskrá skuli lýsa *núverandi* staðháttum og þarfnist uppfærslu eftir því sem þeir breytast. Betur fer á því að örnefnaskrá lýsi tilteknu svæði á ákveðnum tíma. Sjálfsagt er að skrá upplýsingar um breytingar á landi eða byggingum, en ekki að þurrka út eldri upplýsingar. Þetta eru því gagnlegar athugasemdir en úrvinnslan er vafasöm (sjá annað dæmi í 4.4.2 hér á eftir). Vera kann að svona breytingar hefðu síður verið gerðar ef ljóst hefði verið hver höfundur upphaflegu skrárinnar var.

Næsta dæmi sýnir hve óheppilegar breytingar af því tagi sem hér um ræðir geta verið:

Suður úr Fitjarkíl voru Fitjarstampar (79), fjórir hringlaga stampar. Búið er að fylla þá. (ÖS2:7)

Lesandi veit ekki hvort stamparnir²⁰ höfðu verið fylltir þegar upphaflega skráin var samín. Í AG stendur: „Suður úr Fitjakíl Fitjarstampar (76) Fjórir hringlaga stampar“ (bls. 795). Það bendir til þess að þeir hafi verið fylltir síðar.

Hér í lok þessa kafla skulu nefnd tvö dæmi til viðbótar um vafasamar leiðréttingar sem ritstjóri hefði mátt staldra við.

Bergsteinn stríkar út tvö örnefni úr ÖS1 (BG1:22) sem þess vegna eru ekki tekin upp í ÖS2. Um er að ræða nöfnin *Jökullág* og *Kringlugerðisfossa*. Að Bergsteinn hafi ekki þekkt nöfnin ógildir vitaskuld ekki vitnisburð Gunnlaugs. Hallgrímur Pétursson frá Árhvammi þekkti vel nafnið *Jökullág*. Í öðru tilviki hefur Bergsteinn stríkað út orðin *austur á hús* sem rituð eru innan gæsalappa á eftir nafninu *Beitarhúsataettur* (BG1:21, sbr. AG:802). Þetta þýðir vafalítið að talað hafi verið um að fara „austur á hús“ þegar farið var á þennan stað.²¹

²⁰ Samkvæmt *Íslenskri orðabók* (2007:966) eru *stampar* (yfirleitt í fleirtölu) staðbundið orð sem merkir ‘lægð eða bolli í landslagi, pyttur’.

²¹ Á öðrum stað í AG stendur *upp á Stall* innan gæsalappa (bls. 799) og tjáði Hallgrímur Pétursson mér að það vísaði í hefðbundið orðfæri: Tveir hjallar heita báðir *Stallur* og var greint á milli með því að tala um að fara *upp á Stall* eða *suður á Stall*.

Annaðhvort hefur Bergsteinn ekki kannast við að svona væri tekið til orða eða ekki skilið hvað þarna var átt við.

Það sem hér var rætt sýnir þörf á ritsstjórn við endurskoðun örnefnaskráa. Útgefandi getur ýmislegt lagt til málanna þótt hann þekki ekki til á svæði.

4.4.2 Úrvinnsla athugasemda

Áður hefur verið minnst á kaflaskiptingar í örnefnaskránni. Í kafla 4.3.3 var sýnt að kaflafyrirsögn hefði fallið niður á leið frá AG um ÖS1 til ÖS2. Þar var um að ræða aðra af þremur fyrirsögnum sem afmarka undirkafla er lýsa ysta hluta jarðarinnar á heiðinni ofan Laxárdalsbrúna (AG:800–802):

- a) Þá er það svæðið af vesturbrún á austurbrún að Ytragili og Kýrgili.
- b) Skálin og suður frá henni að brúnum og að Kýrgili. Kringlugerðisá.
- c) Austan við Kringlugerðisá og norðan Lækja og Kröflugils.

Við gerð ÖS2 féll fyrsta fyrirsögnin einnig niður. Bergsteinn Gunnarsson skrifaði ekki athugasemd við fyrirsögnina í BG1 sem líklega var fyrsta yfirferð hans. Í BG2, sem eru athugasemdir skráðar eftir Bergsteini við hluta af texta ÖS1, er eftirfarandi skráð á spássíu við fyrstu fyrirsögnina: „[...] frá Geitafellshnjúk að norðan, frá Laxárdalsbrúnum að heiðarbrún sunnan Nykurskálar“ (BG2:17). Í ÖS2 (bls. 12) kemur þessi texti alveg í stað upphaflegrar fyrirsagnar, en það er bagalegt því að þar með falla niður upplýsingar um syðri mörk svæðisins sem markast af Ytragili og Kýrgili. Viðbót Bergsteins skýrir ytri mörkin og lýsir nánar hvað átt er við með vestur- og austurbrún, en vafasamt er að hann hafi viljað fella niður syðri afmörkunina.

Fleiri dæmi eru um að ekki hafi verið gætt nógu vel að samhengi örnefnaskrárinnar við úrvinnslu á athugasemdum Bergsteins. Í ÖS1 er eftirfarandi setning: „Kröflugilsás (353) milli Ytra- og Syðra-Kröflugils (354)“ (bls. 21; eins í AG:802). Við þennan stað hefur verið skráð eftir Bergsteini orðið „draga“ aftan við síðasta orðið (BG2:21) og er útkoman í ÖS1: „**Kröflugilsás** (352) aðskilur Ytra- og **Syðra-Kröflugilsdrag** (353)“ (bls. 15). Athugasemd Bergsteins lýtur að staðsetningu *Kröflugilsáss* sem sé ekki á milli *Kröflugilja* heldur *Kröflugilsdraga*. En breytingin í ÖS2 hafði í för með sér að örnefnið *Syðra-Kröflugil* var fellt

niður því að þess var einungis getið í þessari setningu; *Ytra-Kröflugil* hafði verið nefnt fyrr.²² Hallgrímur Pétursson (í samtali) taldi reyndar alveg víst að upphaflega lýsingin væri rétt.

Annað dæmi um vafasama úrvinnslu athugasemda varðar örnefnið *Tappir*. Þetta er staður í Laxá en í kaflanum um hana eru nöfnin talin í landfræðilegri röð frá syðri mörkum jarðarinnar og út eftir. Gunnlaugur Tr. Gunnarsson virðist hafa gleymt að nefna *Tappir* þar sem við átti og er þeim lýst aftast í Laxárkaflanum, á eftir nyrstu örnefnum í ánni við ytri mörk jarðarinnar. Lýsingin var svona í ÖS1:

Tappir (262) fjórar grastappir fram af Fitinni, yzt frá
Kletthólmakílsós að Fitjarkílsós. (ÖS1:17)

Þarna kemur fram hvar Tappir eru, en Bergsteinn stríkar þessa lýsingu út (BG1:17) og síðan er skráð eftir honum viðbótin „tvær nú“ (BG2:17). Í ÖS2 er útkoman: „**Tappir** (260), nú tvær grastappir“ (bls. 12). Ekki er nefnt að tappirnar hafi áður verið fjórar og ekkert er eftir sem bendir á staðsetningu þeirra. Ókunnur lesandi dregur tæplega aðra ályktun en að þær séu við ytri landamerkin að Presthvammi, nokkrum kílómetrum frá réttri staðsetningu.²³

4.4.3 Lítil skrifaravilla dregur dilk á eftir sér

Eins og getið var um í 4.1 leiddi rannsókn á ÖS2 einkum í ljós vafaatriði er lutu að ritstjórn textans. Hér verður þó bent á eitt dæmi um skrifaravillu sem við fyrstu sýn er smávægileg en reynist draga dilk á eftir sér. Ritað er „Kringlugerðisá“ fyrir „Kringlugerðisás“.

Í örnefnaskránni er lýsing á gamalli þjóðleið, svohljóðandi í ÖS1:

Hinn forni vegur milli Húsavíkur og Mývatns lá yfir Kringlugerðisás, um tún á Kringlugerði, suðaustur yfir Selás,
Selásmýri [...]. (ÖS1:21; sbr. AG:802)

Í ÖS2 er samsvarandi texti svohljóðandi:

Hinn forni vegur milli Húsavíkur og Mývatns lá yfir
Kringlugerðisá, þar nefnt Mývetningavað, um Kringlugerði,
suðaustur yfir Selás, Selásmýri [...]. (ÖS2:14)

²² Í neðanmálgrein er þó tilgreint hvernig textinn var í fyrri útgáfu (ÖS2:15).

²³ *Fitin* er tún, áður óslétt graslendi, meðfram Laxá. *Kletthólmakílsós* og *Fitjarkílsós* eru við *utanverða* Fitina en samkvæmt Hallgrími Péturssyni eru *Tappir* út af *sunnanverðri* Fitinni, nálægt svonefndum *Kílarós*. Þetta misræmi kann að vera ástæða þess að Bergsteinn stríkaði lýsinguna út.

Heitið *Mývetningavað* er viðbót frá Bergsteini Gunnarssyni, ritað innan sviga á spássíu í BG1 (bls. 21), án þess að tilgreint sé nákvæmlega hvar það á heima í textanum. Þó má vera ljóst að um er að ræða vað yfir Kringlugerðisá og vera kann að það hafi komið fram í samtali við Bergstein. Í öllu falli hefur þótt rétt að bæta nafninu inn þar sem minnst er á Kringlugerðisá eins og gert er hér að ofan. Gallinn er þó að þarna átti ekki að standa „Kringlugerðisá“ heldur „Kringlugerðisás“. Nýja lýsingin stangast á við staðhætti því að leiðin liggur fyrst yfir Kringlugerðisás, síðan um Kringlugerði og þaðan yfir vaðið á Kringlugerðisá.

4.5 Niðurlag

Í þessum kafla hafa verið skoðuð nokkur dæmi um skrifaravillur og önnur vafaatriði sem ítarlegur samanburður á fyrri útgáfum örnefnaskrárinnar leiddi í ljós. Eins og nefnt var í inngangi kaflans var megintilgangur rannsóknarinnar annars vegar að útbúa grundvallar-texta sem ný útgáfa yrði byggð á og hins vegar að greina breytingar sem gerðar hafa verið á texta örnefnaskrárinnar á milli útgáfnanna. Einnig tel ég að þessi greinargerð um rannsóknina ásamt völdum dæmum sýni fram á gagnsemi þess að fást við textafræði örnefnaskráa, einkum þegar um er að ræða skrár með flókna útgáfusögu. Það er von mín að þessi umfjöllun auki skilning á eðli útgáfna á örnefnaskrá og varpi ljósi á fjölbreytileg alítamál í sambandi við þær. Með hliðsjón af því var gerð tilraun til lauslegrar flokkunar dæma eftir því hvort um var að ræða skrifaravillur (í viðum skilningi) eða það sem kalla mætti ritstjórnarleg alítamál.

5 Ný útgáfa örnefnaskrárinnar

Hér á undan hefur þegar verið rætt nokkuð um aðdraganda þess að ráðist var í gerð nýrrar útgáfu á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms haustið 2022. Hallgrímur Pétursson frá Árhvammi hafði þá samband við Árnastofnun og vildi koma á framfæri athugasemdum við skrána. Eins og áður var nefnt kom ekki til álita að Hallgrímur semdi nýja skrá frá grunni né heldur að athugasemdir hans yrðu skráðar í sérstakt skjal sem yrði viðauki við útgáfuna frá 1998 (ÖS2). Eftir stóð þá sá kostur, sem rík hefð var fyrir við örnefnasafn, að fella leiðréttingar og athugasemdir inn í fyrri gerð örnefnaskrárinnar. Ekki

þótti hins vegar tækt að nýja útgáfan byggðist á síðustu útgáfu frá 1998 því að komið hafði í ljós að á henni voru ýmsir hnökrar vegna mistaka í fyrri útgáfum auk þess sem vitnisburður Bergsteins Gunnarssonar var ekki auðkenndur frá upphaflegum texta. Ég taldi nauðsynlegt að í nýrri útgáfu yrði unnt að greina uppruna tiltekinna upplýsinga. Því var óhjákvæmilegt að nota nýjar aðferðir við útgáfuna.

Í sem stystu máli var aðferðin við nýju útgáfuna þessi: Til grundvallar var lagður texti vélrits Ara Gíslasonar, elsti varðveitti textinn, og færðar inn í hann leiðréttingar og viðbætur í samræmi við athugasemdir Bergsteins og Hallgríms, eftir því sem við þótti eiga. Þegar um efnislegar breytingar var að ræða voru þær skráðar í sérstaka breytingaskrá. Þessi aðferð reyndist að því leyti farsæl að hún krafðist nákvæms samanburðar vélrits Ara við síðari útgáfur og fundust þá fleiri atriði í textanum sem færð höfðu verið úr lagi í síðari útgáfunum en þau sem sést höfðu í fyrstu skoðun eftir athugasemdir Hallgríms.

Enda þótt texti AG væri lagður til grundvallar voru gerðar á honum efnislegar breytingar á nokkrum stöðum þar sem talið var unnt að endurgera upphaflegan texta Gunnlaugs Tr. Gunnarssonar sem hafði afbakast í uppskrift Ara. Þar að auki er stafsetning og greinarmerkjasetning samræmd í grundvallartextanum eins og venja er í útgáfum á örnefnaskrá. Við þennan þátt vinnunnar var að miklu leyti stuðst við endurritið frá 1977–1981 (ÖS1) sem hafði eins og fyrr sagði einkum þann tilgang að samræma þessa þætti. Yfirleitt var farið eftir þeim breytingum sem þar voru gerðar enda er ÖS1 vel gerð útgáfa þótt finna megi mistök (sjá kafla 4.3). Auk breytinga á stafsetningu og greinarmerkjum var í ÖS1 víða skotið inn smáorðum, oftast samtengingum og tengisögnum, til þess að gera textann læsilegri. Í nýju útgáfunni hefur verið reynt að takmarka slíkar breytingar við staði þar sem setningar væru annars ótækar og ekki var talin ástæða til að auðkenna þær sérstaklega nema í stöku tilvikum og þá með hornklofum.

Þegar nýr grunntexti byggður á AG var tilbúinn stóð eftir frágangur á athugasemdum Bergsteins Gunnarssonar (BG1–3) og Hallgríms Péturssonar. Líkt og sýnd voru dæmi um í síðasta kafla voru athugasemdir Bergsteins ekki ávallt til bóta og lagði ég sem ritstjóri mat á þær. Flestar leiðréttingar, sem ekki voru teknar upp í nýju útgáfuna, snerust um stíl textans, en efnislegar breytingar voru teknar upp nema þegar eitthvað sérstakt mælti gegn þeim. Sumar athugasemdir voru skráðar neðanmáls, einkum þær sem fjölluðu um breytingar á staðháttum og byggingum eftir að Gunnlaugur samdi skrána. Aðrar

voru felldar inn í megingtextann en skráðar í fyrrgreinda breytingaskrá sem ætlað var að fylgja örnefnaskránni. Almennt má segja að sömu viðmið hafi verið notuð við ritstjórn á leiðréttingum og viðbótum frá Hallgrími Péturssyni.

Nýja útgáfan telur 32 síður (án breytingaskrár) og hefst stafrófs-skráin á bls. 22. Fremst er stuttur inngangur um útgáfuna og hefst örnefnalýsingin sjálf á bls. 3. Örnefnum eru gefin hlaupandi númer eins og venja er og hefur aftasta örnefnið númerið 428. Þar að auki er 21 örnefni sem getið er um neðanmáls. Þau fá sama númer og örnefnið sem nefnt er næst á undan í megingtexta að viðbættum bókstaf. Í stafrófsskránni eru því alls 449 tölusett örnefni. Þá eru í skránni 68 neðanmálsgreinar, mun fleiri en tíðkast hefur í örnefnaskrá. Upplýsingum sem þar koma fram fylgja upphafsstafir Bergsteins (BG) eða Hallgríms (HP) þar sem það á við.

Utgáfunni fylgir sérstök breytingaskrá sem er nýjung í útgáfum á örnefnaskrá. Þar er gerð grein fyrir *efnislegum* breytingum á texta þeim sem útbúinn hafði verið á grundvelli vélrits Ara Gíslasonar. Ekki er hins vegar gerð grein fyrir breytingum sem lúta að samræmingu stafsetningar og greinarmerkja. Á fáeinum stöðum er í nýju útgáfunni skotið inn smáorðum til að bæta textann líkt og áður sagði. Innskotin eru stöku sinnum auðkennd með hornklofum en aldrei tilgreind í breytingaskrá. Í megingtexta örnefnaskrárinnar eru línur tölusettar í þeim tilgangi að auðvelt sé að vísa nákvæmlega á blaðsíður og línur úr breytingaskránni. Í skránni er fyrst vísun til blaðsíðu og línu; næst er tilfærður hluti textans sem er breyttur eða er hrein viðbót; þar á eftir fer skáletruð skammstöfun heimildarmanns, BG(1–3) eða HP,²⁴ og hægri hornklofi (]); þá kemur ýmist texti vélrits Ara ásamt blaðsíðutilvísun eða tóamengismerki (ø) ef um er að ræða hreina viðbót. Alls telur skráin 123 atriði og hér fyrir neðan eru sýndar fimm breytingar af bls. 9 í nýju útgáfunni.

9:2–3 Brú þessi er einnig nefnd Syðri-Kílabrú, sbr. Ytri-Kílabrú hér á eftir HP] ø

9:5 Ytrikílar og Syðrikílar skiptast aftur hvorir um sig HP] Ytrikílar skiptast aftur (AG:795)

9:6 Austurkílar HP] Austurkíll (AG:795)

9:6–7 Kíll er lækurinn sem rennur í gegnum kíllana allt frá Halldórsstaðalág HP] ø

9:12 móinn og fellur út að BG1] kíll sem fellur út á (AG:795)

²⁴ Á einum stað er leiðrétt í samræmi við vitnisburð landamerkjabréfs.

Í elstu gerð örnefnaskrárinnar var oft látið nægja að vísa til staða með samnafni og ritað t.d. „út að vatni“ eða „niður að mýri“. Sumar athugasemdir Bergsteins eru breytingar á samnafni í sérnafn með því að skeyta framan á það forlið örnefnisins. Ákveðið var að taka slíkar breytingar upp í nýju útgáfuna, enda virðast þær almennt til bóta þótt yfirleitt megi ráða af samhenginu að um sé að ræða t.d. *Kringluvatn* eða *Pollamýri*. Stundum hefur samnafnið upphaflega greini, en óþarft virðist að halda greini eftir að búið er að bæta framan á nafnið ákvæðislið og var kosið að fella hann niður í slíkum tilvikum. Slíkar breytingar eru ekki skráðar í breytingaskrá nema í einu tilviki þar sem útkoman er nýtt örnefni, *Birningsstaðafloi*; í vélriti Ara „Flóinn“. Til dæmis er í eftirfarandi málsgrein ritað „Kringluvatni“ í nýju útgáfunni þar sem í AG var „vatninu“ (bls. 801) og í ÖS2 var „Kringluvatninu“ (bls. 13).

Óstangi, þar sem Kringlugerðisá fellur úr Kringluvatni og sveigir vestur, [...]. (ÖKÁ:18)

Ný útgáfa örnefnaskrár Kasthvamms og Árhvamms (ÖKÁ) var birt á vefnum *nafnið.is* í maí 2023. Þá var breytingaskráin sem sagt er frá að framan ekki fullgerð en lokið var við hana samhliða ritun þessarar greinar í ágúst 2025. Henni var þá bætt aftan við örnefnaskrána (ÖKÁ) á *nafnið.is*. Með örnefnaskránni var einnig birt ljósrit af landamerkjaskrá ásamt afritum Hallgríms Péturssonar af tveimur skjölum sem ekki höfðu áður birst opinberlega: a) Skiptagerð Kasthvamms og Árhvamms frá 27. september 1940; afrit af vottuðu endurriti frá 1959. b) Grenjaskrá Péturs Jónssonar (1900–1970) um Kasthvammsheiði ásamt viðbót um nýtt greni sem fannst árið 2020.

6 Niðurlag

Eitt markmið með þessari grein er að vekja á því athygli að örnefnaskrár í örnefnasafni Árnastofnunar (áður örnefnasafni Örnefnastofnunar) eru yfirleitt textaútgáfur. Af því leiðir að þegar slíkar skrár eru tilfærðar sem heimildir má venjulega gera ráð fyrir að byggt sé á textaútgáfum fremur en frumritum örnefnaskráa. Greinin var unnin upp úr efnivið sem varð til við gerð endurskoðaðrar útgáfu á örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms sem ég lauk að mestu við veturinn 2022–2023. Í ljósi nokkurra ára

reynslu af starfi umsjónarmanns örnefnasafns taldi ég ekki unnt að fylgja að öllu leyti aðferðum sem fram að því höfðu tíðkast við endurskoðun örnefnaskráa. Úr varð að gerðar voru tilraunir með ákveðnar nýjungar í þeim tilgangi að bæta úr göllum á hefðbundnu aðferðunum. Aðfinnslur mínar við margar endurskoðaðar örnefnaskrár lutu einkum að tvennu: Annars vegar að í þær vantaði oft efni úr eldri skrá og hins vegar að ekki væri auðkennt í þeim hvað ætti rætur að rekja til ólíkra heimildarmanna.²⁵

Líkt og fram hefur komið er afar lítið til á prenti um útgáfustarf við örnefnasafn en í greininni var reynt að skýra lauslega frá tilurð starfsins og rekja það litla sem þó hefur verið skráð um útgáfuaðferðirnar. Að auki hefur hér verið rakin margslungin útgáfusaga örnefnaskrár Kasthvamms og Árhvamms með það fyrir augum að gott sýnidæmi gæti varpað ljósi á hvers eðlis útgáfur á örnefnaskrá og geta verið og sömuleiðis á ýmis álitamál og vandamál sem þeim eru tengd. Þessi örnefnaskrá er að grunni til höfundarverk ákveðins manns, Gunnlaugs Tr. Gunnarssonar, bónda í Kasthvammi, samin um 1960. Frumrit hans var skrifað upp skömmu síðar og lá sú uppskrift til grundvallar þegar skráin var næst endurrituð um tveimur áratugum síðar, enda frumritið líklega þá þegar týnt. Að öðrum 20 árum liðnum, eða hér um bil, var skráin síðan endurskoðuð á grundvelli yngra endurritsins og gerðar á henni margvíslegar efnislegar breytingar. Rannsóknin leiddi í ljós að í tengslum við sérhvert þessara skrefa má finna dæmi um vafasamar breytingar á textanum.

Textaútgáfur örnefnaskráa eru afurð útgáfustarfs sem fór fram við örnefnasafn frá lokum sjöunda áratugarins og fram á þessa öld og fólst í því að færa heimildir úr mörg þúsund handritum af ýmsum gerðum í aðgengilegar textaútgáfur. Án þessa mikilvæga starfs væri miðlun safnsins í skötulíki miðað við það sem raunin er í dag (sjá *nafnið.is*). Auk þessa varð á sama tíma mikið ágengt við söfnun nýrra heimilda því að nýjar, endurskoðaðar og endursamdar örnefnaskrár skipta einnig þúsundum. Víst er að ekki hefði tekist að áorka jafnmiklu og raun ber vitni nema með því að huga að skynsamlegu jafnvægi á milli nákvæmni í vinnubrögðum og vinnuhraða. Í því sambandi er rétt að árétta að fyrri útgáfur örnefnaskrár Kasthvamms og Árhvamms, sem hér hefur verið fjallað um (endurrit Örnefnastofnunar frá 1977–1981 og endurskoðuð útgáfa Örnefnastofnunar frá 1998), eru í heild vel

²⁵ Þetta sýnir þörf á því að sem flest handrit í örnefnasafni verði ljósmynduð til að auðvelda miðlun þeirra við hlið útgefna örnefnaskráa, svo sem á vefnum *nafnið.is*.

úr garði gerðar enda þótt í þessari grein hafi aðallega verið bent á hnökra á þeim.²⁶

Heimildir

2. *Íslenska sögubíngið 30. maí – 1. júní 2002. Ráðstefnurit 1–2. 2002.* Erla Hulda Halldórsdóttir (ritstj.). Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Sagnfræðingafélag Íslands, Sögufélag.
- Aðalfundur 1920 = Skýrsla I. Aðalfundur hins íslenska Fornleifafélags 1920. Í: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1920*, bls. 39–40. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Aðalfundur 1934 = Skýrslur III. Aðalfundur 1934. Í: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1933–1936*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1936.
- AG = Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms í vélriti Ara Gíslasonar. ÖRN ab 6608. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Ari Gíslason. 1987. Skýrsla um örnefnasöfnun Ara Gíslasonar (óútgefin). Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Ársfundur 1918 = Skýrsla I. Ársfundur hins íslenska Fornleifafélags 1918. Í: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1918*, bls. 36. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- BG = Athugasemdir Bergsteins Gunnarssonar við ÖS1. ÖRN ab 6608 og aa 6608. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- DI = *Diplomatarium Islandicum – Íslenskt fornbréfasafn 1–16*. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1857–1972.
- Hallgrímur Pétursson. 2024. *Árhvammur. Brot af búskaparsögu 1939–2016*. 2. endurskoðuð útgáfa. Kópavogur.
- Íslensk orðabók*. 2007. 4. útg. Möður Árnason (ritstj.). Reykjavík: Edda.
- Kortasjá*. <https://kortasja.lmi.is/>. Náttúrufræðistofnun (sótt í mars 2026).
- Kristján Eldjárn. 1944. Örnefnaskráning U. M. F. *Skinfaxi* 35(1):34–39.
- Kristján Eldjárn. 1963. *Hundrað ár í Þjóðminjasafni*. Reykjavík: Menningarsjóður.
- Kuhn, Hans. 1951. Vestfirzki örnefni. Í: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1949–1950*, bls. 5–40. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Nafnið.is*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (sótt í mars 2026).

²⁶ Við ritun þessarar greinar tveimur árum eftir birtingu nýju útgáfunnar hafa komið í ljós dæmi í henni sem betur hefðu mátt fara. Til að mynda hafa á tveimur stöðum verið teknar upp í megintexta útgáfunnar leiðréttingar Bergsteins Gunnarssonar á tölu nafnmynda, *Húsabrekka* og *Garðsendapollar* (í stað *Húsabrekku* og *Garðsendapollur* í AG), án þess að getið sé um hinar myndirnar. Einnig er nafnið *Klif* fellt niður í útgáfunni þótt það komi tvisvar fyrir í elstu gerðinni (AG). Á öðrum staðnum leiðrétti Bergsteinninn í *Klifbrekka*, á hinum í *Klifsklappir*, og var í báðum tilvikum farið eftir athugasemdum hans. Eðlilegt hefði verið að geta nafnmyndanna *Húsabrekku*, *Garðsendapollur* og *Klif* í örnefnaskránni. Bót í máli er að nöfnin eru öll í meðfylgjandi breytingaskrá.

- Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1956. Í: Kristján Eldjárn (ritstj.). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1956–1957*, bls. 145–148. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1966. Í: Kristján Eldjárn (ritstj.). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1967*, bls. 125–140. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1967. Í: Kristján Eldjárn (ritstj.). *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1968*, bls. 112–134. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1968. Í: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1969*, bls. 140–164. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Skýrsla um Þjóðminjasafnið 1969. Í: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1970*, bls. 127–146. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja.
- Þórhallur Vilmundarson. 1972. *Leiðbeiningar um örnefnaskráningu*. Reykjavík: Örnefnastofnun Þjóðminjasafns.
- Þórhallur Vilmundarson. 1980. Frá Örnefnastofnun: Yfirlit yfir starfsemi Örnefnastofnunar Þjóðminjasafns 1969–1978. *Grímnir* 1:50–54.
- Þórhallur Vilmundarson. 1983. Frá Örnefnastofnun: Yfirlit yfir starfsemi Örnefnastofnunar Þjóðminjasafns 1979–1981. *Grímnir* 2:48–50.
- ÖKÁ = Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms í endurútgáfu 2023. Breytingaskrá bætt við 2025. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/38927/pdf> (sótt í ágúst 2025).
- Örnefnasjá. <https://ornefnasja.lmi.is/>. Náttúrufræðistofnun (sótt í mars 2026).
- ÖS1 = Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms í endurriti frá 1977–1981. ÖRN Ab 6608. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- ÖS2 = Örnefnaskrá Kasthvamms og Árhvamms í endurskoðaðri útgáfu frá 1998. ÖRN Aa 6608. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nafnid.is/ornefnaskra/20310/pdf> (sótt í ágúst 2025).
- Örnefnasafn. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

örnefni, örnefnasöfnun, örnefnaskrár, textaútgáfur, textafræði

Keywords

place names, place-name collection, place-name registers, text editions, philology

Abstract

Place-name collectors working with informants, or the informants themselves, are the authors of place-name registers in the Icelandic Place-Name Collection. The original manuscripts are not made available to users. Instead, users see copies in which the

original text has undergone changes to a greater or lesser extent, often involving the standardisation of spelling and punctuation, but also, in many cases, substantive revisions. This article discusses, for the first time, the editorial work involved in preparing these copies. It provides an overview of the history of the Place-Name Collection and critically examines the editorial work carried out in connection with it. A detailed philological study of editions of the place-name register of Kasthvammur and Árhvammur, a double farm in Laxárdalur in Suður-Þingeyjarsýsla, provides insight into this editorial work. The study was undertaken in preparation for a new revised edition of the register, whose original manuscript is lost. Earlier editions of the register were meticulously collated, and the study also addressed traditional philological questions such as the date of writing and authorship of the register. The article also includes an account of the new edition of the place-name register of Kasthvammur and Árhvammur.

Aðalsteinn Hákonarson

rannsóknaraðjunkt

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum

Eddu, Arngrímsgötu 5, IS-107

adalsteinn.hakonarson@arnastofnun.is

Ari Páll Kristinsson

Þættir úr sögu íslenskrar málfarsráðgjafar

1 Inngangur

Í greininni er gefið ágrípskennt yfirlit um fáeina þætti úr sögu íslenskrar málfarsráðgjafar. Hér er nánar tiltekið átt við gjaldfrjálsa ráðgjöf sem öllum almenningi hefur staðið til boða að nýta sér. Sú brota-kernda saga sem hér er sögð takmarkast við ákveðið sjónarhorn og snýr að opinberum aðilum sem veitt hafa málfarsráðgjafarþjónustu. Hér er einnig vikið að vexti og uppbyggingu rafrænna gagnasafna sem nýta má við miðlun fróðleiks og leiðbeininga um mál og málnotkun til almennings. Slík gagnasöfn í frjálsum aðgangi virðast að mörgu leyti – en aldrei fyllilega – geta leyst af hólmi hefðbundnari form málfarsráðgjafar sem falist hafa í beinum samskiptum við einstaka fyrirspyrjendur.

Greinin fylgir nokkurn veginn beinni tímaröð frá stofnun Ríkisútvarpsins 1930 og fram á þessa öld. Fjallað er í kafla 2 um leiðbeinandi starf á vegum Ríkisútvarpsins í málarsefnum gagnvart almenningi, um nýyrðastarf Orðabókarnefndar og upphafsár Orðabókar Háskólans, enda sótti fólk ráðgjöf og leiðbeiningar til þeirra sem þar störfuðu.

Í kafla 3 segir frá tilkomu Íslenskrar málnefndar og þeim tímamótum þegar málfarsráðgjöf var beinlínis skilgreind meðal meginverkefna hjá opinberri stofnun. Þá er stuttlega greint frá útgáfu gagnasafna á árunum kringum aldamótin sem ætla má að hafi að einhverju leyti mætt þörfum fyrirspyrjenda. Í kafla 4 er að finna yfirlit um áætlað umfang málfarsfyrirspurna til Orðabókar Háskólans og Íslenskrar málstöðvar samkvæmt tiltækum heimildum. Að endingu er í kafla 5 vikið að gjörbreyttum aðstæðum í dag miðað við það sem var fyrir þremur áratugum eða svo.

2 Útvarpið og Orðabókin fyrstu áratuginna

Segja má að eftir að Ríkisútvarpinu hafði verið komið á fót 1930 hafi það að nokkru leyti sinnt því leiðbeinandi hlutverki í málfræfnum sem stofnunum á borð við málnefndir eða akademíur er annars gjarna fengið eða þær taka að sér (sjá skýringar og rök hvað þetta varðar hjá Ara Páli Kristinssyni 2012). Menntun og uppfræðsla almennings var vissulega meðal skilgreindra hlutverka Ríkisútvarpsins allt frá stofnun þess 1930 (Gunnar Stefánsson 1997:41–95). Hlustendur leit-uðu til umsjónarmanna ákveðinna þátta í dagskránni með sín álita-mál og spurningar um mál og málnotkun. Kennarar og fræðimenn voru fengnir til að halda útvarpserindi og m.a. var útvarpað sérstök-um kennslupáttum um íslenska málfræði, beygingar og setninga-gerð, ásamt málfarsleiðbeiningum ýmiss konar (Kjartan G. Ottós-son 1990:124; Gunnar Stefánsson 1997:69, 113). Hlustendur sendu bréf til útvarpsins með spurningum um vandaða málnotkun og stundum til að kvarta yfir málfari sem viðkomandi hefði heyrt eða rekist á. Hlustendur bentu líka stundum á eða stungu upp á ein-hverju málfræðitengdu efni sem óskað var eftir að tekið yrði fyrir í þáttunum. Nafn Björns Guðfinnssonar er nátengt þessari starfsemi á fjórða áratugnum. Hann byrjaði að kenna íslensku í Ríkisútvarpinu 1935 og stofnunin gaf raunar út kennslubækur hans í málfræði og setningafræði á árunum 1935 til 1938. Björn varð einn áhrifamesti íslenskukennari í landinu og hafði vafalaust töluvert kennivald í mál-fræði og málvöndun (sbr. Ara Pál Kristinsson 2019:134–137; Kjartan G. Ottósson 1990:124). Árið 1939 hófu útvarpsþættirnir *Spurningar og svör um íslenzkt mál* göngu sína. Sjálft nafnið ber með sér það ráðgjafar-, fræðslu- og leiðbeiningarhlutverk sem þáttunum hefur verið ætlað. Þátturinn *Daglegt mál* leysti þessa þáttaröð af hólmi

árið 1953. Hann varð vinsæll og hélt velli áratugum saman (Gunnar Stefánsson 1997:367). Hlustendur báru upp spurningar, komu með eigin athugasemdir og sjónarmið, og þáttarstjórnendur gerðu sitt besta til að fræða og leiðbeina um málfræði og málnotkun, hvað teldist rétt og hvað rangt, vandað eða óvandað (Gunnar Stefánsson 1997:366–369). Þannig stóð Ríkisútvarpið í raun og veru fyrir opinberri og gjaldfrjálsri málfarsráðgjafarþjónustu.

Um miðjan fimmta áratuginn, nánar tiltekið 29. september 1944, samþykkti háskólaráð Háskóla Íslands að hefja markvissa orðtöku úr ritum samkvæmt leiðsögn kennara í íslenskum fræðum. Þetta var upphafið að Orðabók Háskólans sem hafði „það lokamarkmið að gefa út stóra sögulega orðabók um íslensku“ (Ásta Svavarsdóttir 2024:185). Við bættist snemma á sjötta áratugnum að menntamálaráðherra fól Orðabókarnefnd Háskólans, sem fór með yfirstjórn Orðabókar Háskólans, að annast og skipuleggja nýyrðastarfsemi á vegum menntamálaráðuneytisins. Verkefnið fólst einkum í samræmingu, myndun og útgáfu „nýyrða“ (þ.e. iðorða) í tæknimáli og ýmsum sérgreinum, t.d. á sviði landbúnaðar, sjómennsku og flugs (Halldór Halldórsson 1993:16–23). Á sjötta áratugnum og framan af þeim sjöunda leituðu embættismenn og almenningur gjarna eftir málfarsráðgjöf hjá þeim málfræðingum sem unnu að verkefnum Orðabókarnefndar. Enda þótt spurningar um orðaforða og orðmyndun væru algengastar bar fólk einnig önnur málfarsleg álitamál af ýmsu tagi undir starfsmennina (Kjartan G. Ottósson 1990:129).

3 Íslensk málnefnd og málstöð

Með tímanum komust Orðabókarnefndin og menntamálaráðuneytið að þeirri niðurstöðu að þörf væri fyrir sérstaka stofnun sem sæi um og helgaði sig málfarsráðgjöf fyrir almenning og opinberar stofnanir (Halldór Halldórsson 1993:28–36). Íslensk málnefnd var sett á fót 1964. Henni var ætlað að halda áfram nýyrðastarfi því sem Orðabókarnefndin hafði haft yfirumsjón með ásamt því að veita almenna málfarsráðgjöf og leiðbeiningar í málfarsefnum (Halldór Halldórsson 1993:36–43). Þar með hafði málfarsráðgjafarþjónusta verið beinlínis skilgreind sem ákveðið meginviðfangsefni hjá tiltekinni opinberri stofnun. Halldór Halldórsson lét af formennsku í Íslenskri málnefnd í árslok 1965. Formaður nefndarinnar frá 1966 fram til 1977 var Jakob Benediktsson sem jafnframt var forstöðumaður Orðabókar Háskólans.

Það kom eins og af sjálfu sér að málfarsráðgjafarstarf Íslenskrar málnefndar varð á því tímabili í reynd samtvinnnað starfi innan Orðabókarinnar. Að því er fram kemur hjá Kjartani G. Ottóssyni (1990:130) laut ráðgjafarstarfið á áttunda áratugnum einkum að spurningum varðandi ný orð en að hluta til að álitamálum um vandað eða rétt málfar. Árið 1978 tók Baldur Jónsson, þá lektor við Háskóla Íslands, við formennsku í Íslenskri málnefnd. Honum lánaðist að tryggja fjárveitingar til að ráða starfsfólk og finna húsnaði fyrir eigin skrifstofu málnefndarinnar. Fyrstu lögin um Íslenska málnefnd voru sett 1984 og tóku gildi 1. janúar 1985. Skrifstofa málnefndarinnar nefndist Íslensk málstöð.

Íslensk málstöð sinnti almennri málfarsráðgjöf í síma og bréflega, ásamt íðorðastarfi og stuðningi við orðanefndir í sérgreinum. Talsvert var um að mynduð hefðu verið fleiri en eitt íslenskt íðorð innan mismunandi greina um það sem virtist vera eitt og sama hugtakið. Var því talin þörf á auknu samræmi innan íslenska íðorðafordans. Skref í þá átt væri að safna íðorðasöfnum mismunandi sérgreina saman á einn stað, á rafrænu formi. Eftir undirbúning sem hófst þegar árið 1979 varð hugmyndin að veruleika með opnun Orðabanka Íslenskrar málstöðvar í nóvember 1997 (sem síðar varð Íðorðabankinn eða Íðorðabanki Árnastofnunar). Þetta voru jafnframt viss þáttaskil í málfarsráðgjöf, a.m.k. hjá Íslenskri málstöð, vegna þess að umtalsverður hluti erinda sem þangað bárust frá almenningi, stofnunum og sérfræðingum á níunda og tíunda áratug síðustu aldar hafði lotið að myndun nýrra orða og ekki síst að íðorðum. Nú mátti vænta þess að spurningum sem almenningur beindi til Íslenskrar málstöðvar og Orðabókar Háskólans um einstök hugtök og heiti færi fækkandi. Reyndin varð sú, a.m.k. hjá Íslenskri málstöð, að fyrirspurnir urðu óvenjumargar fyrsta árið eftir opnun orðabankans sem má e.t.v. skýra með því að íðorðastarfsemin hafði þá notið sérstakrar athygli meðal ákveðinna hópa í samfélaginu.

Frá því á tíunda áratug síðustu aldar skrásetti starfsfólk Íslenskrar málstöðvar upplýsingar um fjölda símtala og (tölvu)bréfa (sbr. *Mynd 1* og umfjöllun í kafla 4) en jafnframt var leitast við að halda utan um innihald þeirra erinda sem bárust og hvernig úr þeim var leyst. Ekki stóð til að birta beinlínis spurningar einstakra málnotenda heldur var markmið skráningarinnar fyrst og fremst að safna efniviði í því skyni að greina hvaða atriði það væru sem ætla mætti að almenningur hefði helst áhuga á eða þörf fyrir að fá upplýsingar og fræðslu um. Úrvinnsla spurninga og svara lagði grunn að upphaflegu innihaldi

Málfarsbankans sem komst í gagnið á vefnum 2002. Þar má slá inn eitthvert leitarorð eða efnisatriði og fá upp svar eða skýringar sem að því lúta ef það er á annað borð að finna í gagnasafninu. Málfarsbankinn geymir leiðbeinandi greinar, yfirleitt stuttar, um mál og málnotkun. Frá upphafi var útgangspunkturinn að svarið miðaðist við málfar sem telja mætti til vandaðs ritmáls í hefðbundnum skilningi (sbr. umfjöllun um hugtakið *gott mál* hjá Ara Páli Kristinssyni 2011). Þannig var leitast við að mæta væntingum notenda þar sem fyrirsurnirnar höfðu alla jafna snúist fyrst og fremst um slík málsnið. Gera má ráð fyrir að tilkoma Málfarsbankans hafi dregið úr þörf fólks fyrir að hafa beint samband við málfarsráðgjafa. Vísbendingu um það mætti lesa úr *Mynd 1* þar sem línurnar lengst til hægri eru láréttar en rísa ekki milli ára.

Árið 2006 kom út viðamikil leiðbeinandi orðabók, *Stafsetningar-orðabókin* (síðar *Íslensk stafsetningarorðabók*), sem unnið hafði verið að á Íslenskri málstöð í umboði Íslenskrar málnefndar. Auk upplýsinga um rithátt orða geymir hún ýmsar ábendingar um beygingu og notkun orða og ítarlegar ritreglur voru birtar í fyrstu útgáfu. Ritið fékk töluverða útbreiðslu og stuðlaði ugglaust að því að almenningur, kennarar, blaðamenn, ritstjórar og fleiri leituðu þangað um ýmis atriði, einkum af einfaldara taginu, og áttu þá síður erindi við málfarsráðgjafa. Þessi orðabók var fljótlega eftir útgáfu einnig birt á netinu.

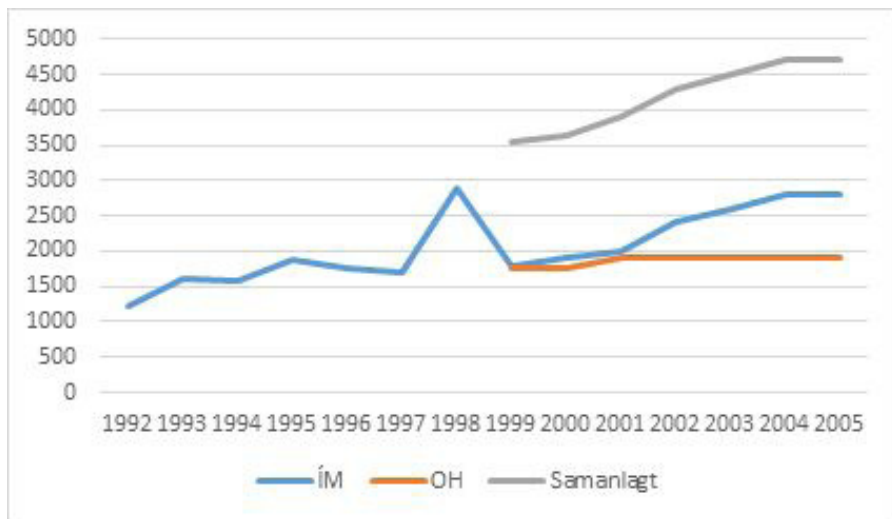
4 Áætlað umfang málfarsráðgjafar fyrir almenning um síðustu aldamót

Eins og fram hefur komið hafði starfsfólk Orðabókar Háskólans veitt almenningi málfarsráðgjöf meðfram öðrum störfum frá því um miðja síðustu öld og sú hefð rofnaði aldrei þótt þörfin fyrir hana hefði minnkað eftir að Íslensk málstöð tók til starfa. Í starfsskýrslum Orðabókar Háskólans um árin 1995–2005 er málfarsráðgjöf sérstaklega tilgreind (*Orðabók Háskólans 1995–2005. Starfsskýrslur*). Í skýrslum árunna 1995–1997 kemur fram að spurningar berist daglega og að efni þeirra snúist annars vegar um málnotkun almennt, beygingar, merkingu og notkun orða og hins vegar um uppruna tiltekinna orða og eldri heimildir. Starfsskýrslur árunna 1999–2005 geyma nánari tölulegar upplýsingar. Þar segir um 1999 og 2000 að Orðabók Háskólans hafi sinnt milli 1700

og 1800 fyrirspurnum árlega. Í ársskýrslum tímabilið 2001 til 2005 segir um hvert ár að fyrirspurnirnar hafi verið milli 1800 og 2000 talsins. Sjá línu hægra megin á *Mynd 1*.

Frá því á árinu 1991 skráðu málfræðingar á Íslenskri málstöð ráðgjafarstarf sitt, bæði upplýsingar um fjölda símtala og (tölvu) bréfa mánaðarlega/árlega, og jafnframt var leitast við að halda utan um innihald erinda sem bárust og hvernig úr þeim var leyst. Fyrirspurnirnar voru 1230 talsins árið 1992 og fjölgaði hægt og bitandi ár frá ári en þó með lítils háttar sveiflum, og árin 2004 og 2005 voru þær rétt um 2800 talsins hvort ár (*Íslensk málstöð 1985–2006. Ársskýrslur*). Þróunina 1992–2005 má lesa úr *Mynd 1*.

Samanlagður fjöldi skráðra málfarsfyrirspurna árlega hjá Orðabók Háskólans og Íslenskri málstöð á tímabilinu 1999–2005 sést í efstu línunni hægra megin á *Mynd 1*. Undir lok tímabilsins, árin 2004–2005, svöruðu þessar tvær stofnanir samanlagt u.þ.b. 4700 fyrirspurnum árlega.

Mynd 1. Árlegur fjöldi málfarsfyrirspurna hjá Íslenskri málstöð 1992–2005 (blá lína), Orðabók Háskólans 1999–2005 (appelsínugul lína) og samanlagt árin 1999–2005 (grá lína).

Í september 2006 sameinuðust Orðabók Háskólans og Íslensk málstöð ásamt fleiri stofnunum í Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Starfi hinna eldri stofnana var í stórum dráttum haldið áfram innan hinnar nýju stofnunar þar sem málræktarsvið (íslenskusvið

frá hausti 2023) annaðist málfarsráðgjöf fyrir almenning í síma og tölvupósti. Árlegan fjölda málfarsfyrirspurna á málræktarsviði má finna í ársskýrslum Arnastofnunar frá árinu 2007 og fram til ársins 2014. Gögnin sýna umtalsverða fækkun frá fyrri árum. Þannig var talan orðin nokkuð stöðug í kringum 1500 fyrirspurnir árlega á tímabilinu 2009–2014 (*Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2007–2014. Ársskýrslur*).

5 Gjörbreytt staða og nýjar áskoranir

Undanfarna áratugi hefur aðgengilegum rafrænum gagnasöfnum um íslenskt mál og málnotkun ekki aðeins fjölgað til muna heldur eru þau bæði miklu fjölbreyttari og efnismeiri en nokkru sinni. Stigin hafa verið risaskref við söfnun og uppbyggingu efniviðar sem nýta má eða hefur þegar nýst við gerð máltæknilausna handa almenningi og nægir í því sambandi að vísa til *Íslenska málbankans* sem er vottuð CLARIN-þjónustumiðstöð. Á sínum tíma höfðu verið stigin mikilvæg skref t.a.m. með rafrænum aðgangi að *Ritmálssafni Orðabókar Háskólans*, *Orðabanka Íslenskrar málstöðvar* og vefgáttinni *Snöru* tiltölulega snemma í þessari þróun. Málfarsbankanum 2002 og Stafsetningarorðabókinni 2006 var síðan sérstaklega ætlað að sinna vísandi hlutverki og má einnig ætla að tilkoma þeirra hafi þegar fyrir tveimur áratugum farið að hafa einhver áhrif á eftirspurn eftir hefðbundinni málfarsráðgjöf fyrir almenning. Landslagið breyttist enn til muna með tilkomu *Beygingarlýsingar íslensks nútímamáls* á netinu og síðar *Íslenskrar nútímamálsorðabókar*, *Íslensks orðanets*, *Risamálheildarinnar* o.s.frv. Vefgáttin *Málið* var opnuð í nóvember 2016 og voru þar í upphafi sjö gagnasöfn (eru 21 talsins árið 2026). Í athugun sem gerð var meðal notenda Málsins í október og nóvember 2018 voru þeir beðnir að raða gagnasöfnunum sjö innbyrðis. Beygingarlýsing íslensks nútímamáls var í fyrsta sæti og Stafsetningarorðabókin í öðru (Ari Páll Kristinsson, Halldóra Jónsdóttir og Steinpór Steingrímsson 2018). Niðurstöðurnar ríma við það hvaða efnissvið helst var spurt um í málfarsráðgjöf hjá Íslenskri málstöð á árunum kringum aldamótin en þar voru beygingar einmitt efst á blaði og spurningar um rithátt næstalgengastar.

Í raun og veru má segja að sú eftirspurn sem var á síðustu öld fyrir bein málfarsráðgjafarsamskipti hafi snarminnkað í því formi sem tíðkaðist, þ.e. í samtölum eða bréfaskiptum með útskýringum

og svörum við tilteknum spurningum. Stigin hafa verið stór skref í þróun málrýna fyrir íslensku sem geta reynst fólki ómetanleg hjálp við textaskrif með villuleit og leiðréttingum, jafnvel með aðstoð við mat á málsniði og málnotkun við hæfi. Eftir sem áður er þörf fyrir aðgang að sérfræðiráðgjöf um mál og málnotkun þegar afar sértækar spurningar vakna sem jafnvel varða persónuleg og viðkvæm mál. Sem dæmi um slíkt má nefna áletrun á legstein, orðalag í boðskorti eða orðaval í viðkvæmum opinberum skjölum. Enda þótt árlegur fjöldi beinna erinda til málfarsráðgjafa í síma eða tölvupósti sé hverfandi miðað við fyrri áratugi mun þörfin fyrir slíka þjónustu tæplega hverfa með öllu.

Á undanförunum árum hafa orðið gífurlegar breytingar í samfélaginu og á ytri aðstæðum íslensks máls. Íslenska er alls ekki endilega fyrsta mál í samskiptum á heimilum og vinnustöðum líkt og var meginreglan sem ganga mátti almennt út frá fyrir aldarþriðjung. Ekki er heldur sjálfgefið að fólk með íslensku sem fyrsta mál noti hana eða geti notað hana við allar aðstæður á vinnustöðum, í skólum eða frístundastarfi. Hinum breyttu aðstæðum í dag fylgja aftur á móti nýjar áskoranir bæði fyrir málnotendur almennt og fyrir áherslur og aðferðir þeirra sem taka saman leiðbeiningar um mál og málnotkun af einhverju tagi. Yngstu kynslóð íslenskra málnotenda, hvort heldur íslenska er fyrsta mál þeirra eða ekki, geta hentað aðrar áherslur og aðrar samskiptaleiðir en þær sem mótast hafa fyrst og fremst með þá málnotendur í huga sem hafa íslensku sem fyrsta mál og miðast hafa við tækni sem í dag er tömust miðaldra og eldra fólki. En hvað sem líður hinum hröðu samfélagsbreytingum virðist fólk almennt vera enn sem fyrr vel meðvitað um að það skipti einhverju máli hvernig málinu er beitt við mismunandi aðstæður. Þá bendir allt til þess að almennur stuðningur sé við það markmið að íslenska verði áfram nothæf og notuð á sem flestum sviðum. Sá almannavilji hefur á síðustu árum að nokkru endurspeglast í pólitískum áherslum og fjárveitingum í þágu íslenskrar máltækni og gagnasafna.

Heimildir

- Ari Páll Kristinsson. 2011. Gott mál. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 79–87. Reykjavík: JPV útgaða.
- Ari Páll Kristinsson. 2012. Language management agencies counteracting perceived threats to tradition. *Language Policy* 11(4):343–356.

- Ari Páll Kristinsson. 2019. Um greiningu á málstöðlun og málstefnu. Haugen, Ammon og Spolsky í íslensku samhengi. *Orð og tunga* 21:129–151.
- Ari Páll Kristinsson, Halldóra Jónsdóttir og Steinþór Steingrímsson. 2018. *Málið.is tveggja ára*. Fyrirlestur. Málstofa Árnastofnunar 30. nóvember 2018.
- Ásta Svavarsdóttir. 2024. Ritmálssafn Orðabókar Háskólans. Samtíð og saga. *Orð og tunga* 26:185–210.
- Gunnar Stefánsson. 1997. *Útvarp Reykjavík: Saga Ríkisútvarpsins 1930–1960*. Reykjavík: Sögufélag.
- Halldór Halldórsson. 1993. Tildrög málnefndar og stofnun. Í: *Íslensk málnefnd 1964–1989. Afmælisrit*, bls. 13–43. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Íslensk málstöð 1985–2006. *Ársskýrslur*. Reykjavík: Íslensk málstöð.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun: Sögulegt yfirlit*. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Orðabók Háskólans 1995–2005. *Starfsskýrslur*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 2007–2014. *Ársskýrslur*. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

málfarsráðgjöf, málfar, saga málfarsráðgjafar, málstefna

Keywords

language consulting, language planning, language policy

Abstract

This article provides a brief overview of the history of public language advisory services in Iceland, focusing on free guidance offered by public institutions. It traces developments from the establishment of the national broadcaster in 1930 through the creation of official language bodies and the formal recognition of language counseling as a public responsibility. The article also examines the development of digital language resources, which increasingly meet the public's need for linguistic guidance, although they have not entirely replaced traditional one-to-one advisory services. Finally, it considers the volume of language enquiries over time and the profound changes in language advice brought about by digital technology during the past three decades.

Ari Páll Kristinsson
rannsóknarprófessor
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
ari.pall.kristinsson@arnastofnun.is

Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir
og Ágústa Þorbergsdóttir

Viðhorf almennings til nýyrða – niðurstöður könnunar

1 Inngangur

Nýyrðavefur Árnastofnunar var opnaður 16. nóvember 2018. Frá upphafi hafa notendur tekið virkan þátt í starfsemi hans með því að senda inn nýyrði. Í 27. hefti Orðs og tungu fjölluðum við um athugun á orðum sem hafa borist á Nýyrðavefinn, einkum með tilliti til orðmyndunar (Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir 2025). Í framhaldi af þeirri athugun vaknaði áhugi á að kanna hvernig almenningur skilur hugtakið *nýyrði*, hvaða orð teljast nýyrði í huga fólks og hvaða viðhorf það hefur til þeirra. Það var því ákveðið að gera könnun meðal almennings þar sem jafnframt var spurt um notkun á Nýyrðavefnum.

Könnunin var gerð í mars 2026 og aðallega dreift á samfélagsmiðlum. Markmiðið var ekki að draga upp heildarmynd af viðhorfum alls almennings til nýyrða- eða hreintungustefnu heldur fremur að kanna viðhorf fólks sem hefur áhuga á nýyrðum og er líklegt til að nýta sér Nýyrðavefinn. Af þeim sökum var könnuninni dreift á samfélagsmiðlum en ekki byggt á úrtaki, til dæmis úr Þjóðskrá. Í könnuninni voru bæði fjölvalsspurningar og opnir svarmöguleikar þar sem þátttakendur svöruðu með eigin orðum og skýrðu afstöðu sína. Niðurstöðurnar varpa ljósi á það hvað einkennir nýyrði í huga almennings og geta jafnframt nýst við áframhaldandi þróun Nýyrðavefs Árnastofnunar.

2 Um hugtakið *nýyrði*

Í stofnskrá Lærdómslistafélagsins frá 1780 er fyrst mörkuð skýr stefna hér á landi um að forðast óþörf erlend orð og mynda ný orð úr innlendum orðstofnum. Þótt orðið *nýyrði* sé þar ekki notað er í fyrsta sinn sett þar fram opinber stefna um þá orðmyndun sem síðar varð kennd við íslenska nýyrðastefnu. Í 6. grein stofnskrárinnar stendur (stafsetning samræmd):

Því má og í stað útlendra orða smíða ný orð, samsett af öðrum norrænum, er vel útskýri náttúru hlutar þess, er þau þýða eigu; skulu þar við vel athugast reglur þær, er tungu þessi fylgja og brúkaðar eru í smíði góðra, gamalla orða; skal og gefast ljós útskýring og þýðing slíkra orða, svo að þau verði almenningi auðskilin.¹

Nýyrðastefnan er því eldri en orðið *nýyrði*. Elsta dæmið um það á prenti er frá árinu 1894 í greininni *Nýyrði* sem birtist í tveimur hlutum í *Fjallkonunni* 4. og 10. janúar það ár (*tímarit.is*). Höfundur hennar, ónafngreindur „Þingeyingur“, skýrir frá því í neðanmálsgrein að hann hafi búið orðið *nýyrði* til af því að honum hugnaðist það betur en orðið *nýgervíngur*, sem hafði verið notað í sömu merkingu, og skýrir frá því hvernig það er myndað. „Þingeyingur“ leggur áherslu á mikilvægi þess að íslensk nýyrði séu gerð úr innlendum efnivið og telur það mikilvægara í íslensku en í öðrum „norðurálfumálum“ sem hann segir byggð á öðrum eldri dauðum tungumálum:

Öðru máli er að gegna með íslenzkuna; hún er, ef svo mætti að orði kveða, bygð á og sprottin upp af sjálfri sér, fornmálinu; hún verður því að taka hjá sjálfri sér efnið í öll sín nýyrði. Að öðrum kosti má svo fara, ef of mikið er að gert, að þau „eyðileggi einkennileik íslenzkrar tungu“, eins og hr. [Einar Benediktsson] segir.

Merking orðsins *nýyrði* hefur jafnframt tekið breytingum. Lengst af var það ekki aðeins notað um nýmynduð orð almennt heldur einnig um sérhæfðan orðaforða, það sem nú er nefnt **íðorð**. Þetta endurspeglast meðal annars í útgáfu menntamálaráðuneytisins á orðasöfnunum *Nýyrði I–IV* og *Tækniorðasafni* á árunum 1953–1959. Þau höfðu að geyma sérhæfðan orðaforða á ýmsum fræðasviðum og voru liður í

¹ Sjá hjá Baldri Jónssyni 1987:21.

markvissri viðleitni til að sporna við því að erlend orð festu rætur í málinu. Þótt þar væri fyrst og fremst um að ræða orð sem nú kallast *íðorð* var heitið nýyrði enn notað um slíkan orðaforða. Það var ekki fyrr en á níunda áratug 20. aldar sem markviss greinarmunur var gerður á nýyrðum og íðorðum og síðarnefnda orðið fór að festast í sessi (Ágústa Þorbergsdóttir 2011:333–339, Sigrún Helgadóttir 2010:56–59).

Ari Páll Kristinsson (2017:154–158) bendir á að orðið *nýyrði* hafi í íslensku fyrst og fremst verið notað um orð sem mynduð eru úr innlendum orðum frekar en erlendum. Að því leyti er íslenska hugtakið frábrugðið erlenda hugtakinu *neologism(e)* þar sem uppruni orðhluta virðist ekki skipta jafnmiklu máli.

Þessi áhersla á innlenda orðstofna hefur einnig mótað viðhorf til tökuorða. Þótt mörg tökuorð séu útbreidd í daglegu máli eru þau oft ekki viðurkennd sem hluti af íslensku máli og málnotendur forðast að nota þau í formlegu máli. Rannsóknir hafa jafnframt sýnt að málnotendur meta texta með tökuorðum neikvæðar en sambærilega texta án þeirra (Ari Páll Kristinsson og Hilmarsson-Dunn, 2015).

Óljóst er hversu lengi orð teljast nýyrði og hvaða skilyrði þau þurfa að uppfylla til að falla undir það hugtak. Þetta álitamál er ekki bundið við íslensku heldur hafa fræðimenn víða þurft að skilgreina hugtakið nýyrði fyrir hverja rannsókn og hafa skilgreiningar því verið mismunandi. Oreški (2021) fjallar um ólíkar skilgreiningar fræðimanna og þörfina á að búa til skilgreiningu á hugtakinu sem allir geta verið sammála um.

Almenningur virðist einnig nota orðið með ólíkum hætti og stundum um orðalag sem þykir óvenjulegt fremur en nýmyndað. Innsendingar á Nýyrðavef gefa líka ákveðna hugmynd um það hvað almenningur telur til nýyrða. Þar er mikið um orðaleiki og gamansamar innsendingar sem aðrir notendur eru mishrífir af. Nær engin tökuorð eru send inn en þar sem notendur segjast sjálfir hafa búið til flest orðin kann það að skýra hvers vegna þau eru svo fátíð meðal innsendinga.

Þessi breytilegi skilningur á hugtakinu *nýyrði* var kveikjan að rannsókninni sem hér er kynnt. Þar sem Nýyrðavefurinn byggist á tillögum almennings er mikilvægt að átta sig á því hvernig notendur skilja hugtakið *nýyrði* og hvaða orð þeir telja falla undir það. Markmiðið er að öðlast betri skilning á væntingum markhóps Nýyrðavefsins og kortleggja þarfir hans.

3 Könnun

Könnunin, sem var rafræn, var gerð í mars 2026 og henni dreift á samfélagsmiðlum. Svör fengust frá 256 þátttakendum. Könnunin skiptist í fjóra hluta og eru niðurstöður hér kynntar í sömu röð og spurningarnar komu fyrir í könnuninni.

Fyrsti hlutinn fjallaði um viðhorf til nýyrða og nýyrðastefnu og þar voru þátttakendur beðnir um að svara því hversu sammála þeir væru sex mismunandi fullyrðingum um efnið. Í öðrum hluta var sjónum beint að skilningi þátttakenda á hugtakinu *nýyrði* og þeir meðal annars spurðir hvað þeim dytti helst í hug í tengslum við nýyrði og hvort þeir ættu sér uppáhaldsnýyrði. Í þriðja hluta voru þátttakendur beðnir um að meta 31 orð og segja hvort þeir teldu þessi orð vera nýyrði eða ekki. Fjórdi hlutinn beindist að Nýyrðavef Arnastofnunar. Þar voru þátttakendur spurðir hvort þeir þekktu vefinn, hvort þeir hefðu sent inn orð og hvers konar upplýsingar þeir myndu helst vilja finna um nýyrði á slíkri vefsíðu.

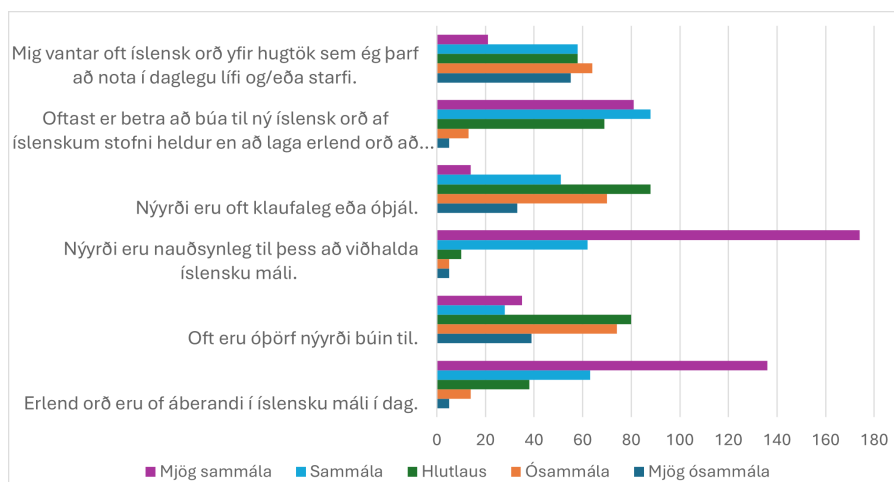
Í lokin var beðið um bakgrunnsupplýsingar um þátttakendur. Þar voru þrír aldurshópar, þ.e. yngri en 30, 30 til 50 ára og eldri en 50 ára. Flestir þátttakendur voru úr elsta hópnum, 161 (62,9%), en 75 þátttakendur (29,3%) 30 til 50 ára og 20 (7,8%) undir þrítugu. Konur voru 151 (59%), karlar 101 (39,5%), kvár 3 (1,2%) og einn vildi ekki svara. 250 þátttakendur (97,7%) sögðust eiga íslensku að móðurmáli og sex ekki (2,3%).

3.1 Viðhorf til nýyrða og nýyrðastefnu

Í fyrsta hluta könnunarinnar voru þátttakendur beðnir um að svara því hversu sammála eða ósammála þeir væru sex fullyrðingum er varða nýyrði.

- Mig vantar oft íslensk orð yfir hugtök sem ég þarf að nota í daglegu lífi og/eða starfi.
- Oftast er betra að búa til ný íslensk orð af íslenskum stofni heldur en að laga erlend orð að málinu.
- Nýyrði eru oft klaufaleg eða óþjál.
- Nýyrði eru nauðsynleg til þess að viðhalda íslensku máli.
- Oft eru óþörf nýyrði búin til.
- Erlend orð eru of áberandi í íslensku máli í dag.

Spurningunum má skipta í þrjá flokka. Sú fyrsta varðar persónulega þörf þátttakenda fyrir ný íslensk orð yfir hugtök, næstu tvær spurningar snúa að formi nýyrða og þrjár síðustu spurningarnar að þörf fyrir ný orð í íslensku. Svör þátttakenda eru sýnd á Mynd 1.

Mynd 1: Viðhorf þátttakenda til nýyrða og nýyrðastefnu.

Svör við spurningunni um það hvort þátttakendur vantaði oft íslensk orð yfir hugtök sem þeir þyrftu að nota í daglegu lífi og/eða starfi dreifðust nokkuð jafnt en fæstir sögðust alfarið sammála þessari fullyrðingu. Svörin má túlka þannig að flestir kannist við dæmi um þetta en þó virðast þátttakendur ekki telja skort á íslenskum orðum hafa áhrif á þeirra daglega líf.

Næsta spurning snýr að viðhorfum fólks til þess hvort eigi að búa til orð af íslenskum stofni frekar en að aðlaga tökuorð. Flestir voru sammála því að betra væri að búa til ný íslensk orð af íslenskum stofni en að laga erlend orð að málinu og mjög fáir eru ósammála þeirri fullyrðingu.

Þriðja spurningin snýr að því hvort þátttakendum finnist nýyrði klaufalega mynduð eða óþjál í notkun. Sú hugmynd að nýyrði séu „klaufaleg“, „asnaleg“ eða „óþjál“ í notkun kemur oft fram í almenningi umræðu (sjá t.d. Ágústu Þorbergsdóttur 2020). Þessar hugmyndir eru ekki nýjar; alla 20. öldina má sjá þessa umræðu sem snýst um það hversu vel tekst upp með nýyrði, hversu mikil þörf er á að búa til nýyrði eða hvort betra væri að taka upp erlend tökuorð og um „snillinga“ sem búa til vel heppnuð nýyrði. Svörin við þessari spurn-

ingu eru nokkuð dreifð og flestir þátttakendur velja hlutlausan svarmöguleika.

Aftur á móti virðast nær allir þátttakendur telja nýyrði nauðsynleg til þess að viðhalda íslensku máli og flestir þeirra telja erlend orð of áberandi í dag. Svör við spurningu um það hvort óþörf nýyrði séu oft búin til eru dreifðari en fleiri eru ósammála heldur en sammála.

Þó að þátttakendur segist flestir ekki finna fyrir því að þá vanti orð til að nota í daglegu lífi og starfi eru þeir nær allir sammála um að nýyrði séu nauðsynleg til þess að viðhalda tungumálinu og að erlend orð séu of áberandi í íslensku. Þótt flestir þeirra telji sig ekki oft vanta orð dagsdaglega virðast þeir engu að síður líta svo á að íslenskt mál þurfi á nýyrðum að halda og að þau ættu frekar að vera mynduð af innlendum stofni en erlendum orðum.

3.2 Hugmyndir um nýyrði

Í öðrum hluta könnunarinnar voru fjórar opnar spurningar um nýyrði þar sem þátttakendur svöruðu með eigin orðum. Ekki var skylda að svara þessum spurningum en langflestir þátttakendur gerðu það þó. Markmiðið var að fá þá til þess að lýsa þeim orðum sem þeir tengdu helst við nýyrði áður en þeir væru beðnir um að meta ákveðin orð í næsta hluta könnunarinnar.

Spurningarnar voru:

- Hvað dettur þér fyrst í hug þegar þú heyrir minnst á nýyrði?
- Átt þú þér uppáhaldsnýyrði?
- Hefur þú búið til nýyrði?
- Getur þú nefnt dæmi um hugtak sem þér finnst vanta íslenskt orð yfir?

Svör við fyrstu spurningunni eru fjölbreytt. Margir nefna tiltekin orð eða þjóðskáldið Jónas Hallgrímsson. Þó að flest svörin gefi til kynna jákvæð viðhorf til nýyrða koma líka fram neikvæðari hugmyndir eins og sjá má í dæmum úr svörum 1–9.

1. Jónas Hallgrímsson og fjölmörg vel heppnuð nýyrði sem hafa fest sig í sessi í málinu, flest gömul en líka einhver ný.
2. Hugvitsemi nýyrðasmiða.

3. Sérstaða íslenskunnar.
4. **Sjálfrennireið.**
5. Mér dettur í hug **sími** og **tölva**. Orð sem eru oft nefnd sem góð dæmi um nýyrði.
6. Að eflaust hefði verið skýrara og betra að koma því til skila án þess að rembast við að smíða stök orð.
7. Óþjált og oft á tíðum óskiljanlegt.
8. Þau geta oft verið klaufaleg og fyrirferðarmikil, sem er dauðadómur.
9. Hvaða orðskrípi verður það nú.

Umræða um nýyrði er ekki alltaf jákvæð, t.d. er ekki óalgengt að sjá á samfélagsmiðlum gagnrýni á málfar með athugasemdum á borð við: *Er þetta enn eitt „nýyrðið“?* Þetta viðhorf til nýyrða er ekki nýtt og auðvelt að finna dæmi í eldri greinum á *tímarit.is* um að ný orð séu gagnrýnd eða talað um að þau séu klaufaleg eða illa gerð, t.d. Þorsteinn Gíslason í *Sunnanfara* 1897:

Og ekkert gæti farið ver með íslenskuna heldur en það, ef hver klaufi gerðist nýyrðasmiður. Vil jeg af tvennu illu heldur sjá erlendu orðin en ljóta íslenska vanskapninga.

Það er því ekki sama hvernig nýyrði eru gerð og ekki þykja allir jafn lagnir nýyrðasmiðir. Aðeins einn nýyrðasmiður er nafngreindur sérstaklega. Jónas Hallgrímsson, skáld og náttúrufræðingur, var uppi á 19. öld (16. nóvember 1807 til 26. maí 1845). Nýyrði Jónasar Hallgrímssonar hafa verið viðfangsefni ýmissa fræðimanna, t.d. Jakobs Benediktssonar, Svavars Sigmundssonar og Guðrúnar Kvaran. Árið 2022 kom síðan út bókin *Á sporbaug* (Anna Sigríður Þráinsdóttir og Elín Elísabet Einarsdóttir 2022) um nýyrði Jónasar sem ætluð er almennum lesendum.

Þegar þátttakendur voru beðnir um að nefna sitt uppáhaldsnýyrði var orðið *tölva* nefnt langoftast, alls 27 sinnum. Þar á eftir koma orðin *sími* (tíu sinnum), *þyrla* (sex sinnum) og *stálp* (fimm sinnum). Hundrað mismunandi orð koma fram í svörunum en sumir nefna fleiri en eitt orð. Orðin eru nokkuð fjölbreytt og misgömul en ekkert þeirra er tökuorð. Svörin gefa vísbendingu um það hvers konar orð þátttakendur telja til nýyrða og um leið hvaða orð þykja góð eða sérstaklega eftirminnileg.

Þriðja opna spurningin var: *Hefur þú búið til nýyrði?* Alls 88 þátttakendur segjast hafa gert það og þar af nefna 42 tiltekin orð sem þeir segjast hafa búið til. Hins vegar segjast 111 ekki hafa búið til nýyrði. Alls 27 þátttakendur gefa svar sem er ekki afgerandi já eða nei heldur „man ekki“ eða „ekki svo ég muni“ eða „held ekki“, „örugglega“, „kannski“, „kannski óvart“ og „hef reynt“ og 30 þátttakendur svara ekki spurningunni. Athygli vekur að nokkuð stór hluti þátttakenda segist hafa búið til nýyrði og sumir nefna sérstaklega orð sem þeir segjast hafa búið til. Hér þarf að hafa í huga að sennilega var fólk sem er sérstaklega áhugasamt um nýyrði líklegra til þess að taka þátt í könnuninni.

Þegar þátttakendur voru síðar spurðir hvort þeir gætu nefnt dæmi um hugtak sem vantaði íslenskt orð yfir komu þó nokkuð mörg mismunandi orð fyrir í svörum en einnig ábendingar um ákveðin svið samfélagsins þar sem þátttakendum þótti orðaskortur sérlega áberandi, sérstaklega ýmis fræðasvið og orð tengd tölvum og tækni.

Þátttakendur nefndu mörg erlend hugtök sem þeir töldu vanta íslensk orð yfir. Þetta voru meðal annars ensk orð sem algeng eru í talmáli í íslensku. Oft eru þetta orð yfir ný fyrirbæri eða tækninýjungar eða orð sem lýsa tilfinningum eða óáþreifanlegum fyrirbærum, nýjum hugmyndum eða sem varpa nýju ljósi á hlutina. Dæmi um ný tæki er *airfryer* en ýmsar tillögur hafa komið fram á Nýyrðavef og víðar, t.d. *loftsteikingarpottur*, *loftsteikir*, *loftofn* og *skúffuofn* en ekkert eitt orð hefur náð meiri útbreiðslu en enska orðið *airfryer*.

Sum erlendu orðanna eiga sér íslensk jafnheiti en önnur ekki. Jafnvel þegar til er íslensk samsvörun er hún ekki alltaf fullkomlega jafngild þar sem orðin geta haft ólíkan merkingarblæ. Mörg slík orð eru algeng í talmáli en þykja ekki fullgild íslensk orð og flestir kannast við afsökunarorð á borð við *svo að ég leyfi mér að sletta* sem stundum fylgja slíkum orðum í formlegum aðstæðum (Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir og Ágústa Þorbergsdóttir 2025). Í vönduðu íslensku máli þykir hins vegar oft æskilegra að nota íslensk orð en erlend. Því reynir fólk að finna íslensk jafnheiti eða mynda ný orð úr íslenskum orðhlutum. Það þarf því ekki endilega að vera svo að fólk reki sig á það dagsdaglega að ekki séu til nauðsynleg orð á íslensku heldur hefur enskur orðaforði orðið æ fyrirferðarmeiri í málnotkun margra. Með ensku berast ný hugtök og merkingarblæbrigði sem málnotendur vilja tjá á íslensku, ekki síst í formlegu máli.

Hér hefur komið fram að þegar þátttakendur voru spurðir um nýyrði datt flestum í hug hin klassísku dæmi sem oftast eru nefnd um

vel heppnuð nýyrði eins og *tölva* og *sími* auk Jónasar Hallgrímssonar sem margir tengja við íslenska nýyrðasmíð. Jafnframt komu fram svör sem endurspegla þá skoðun að nýyrði séu ekki alltaf vel heppnuð.

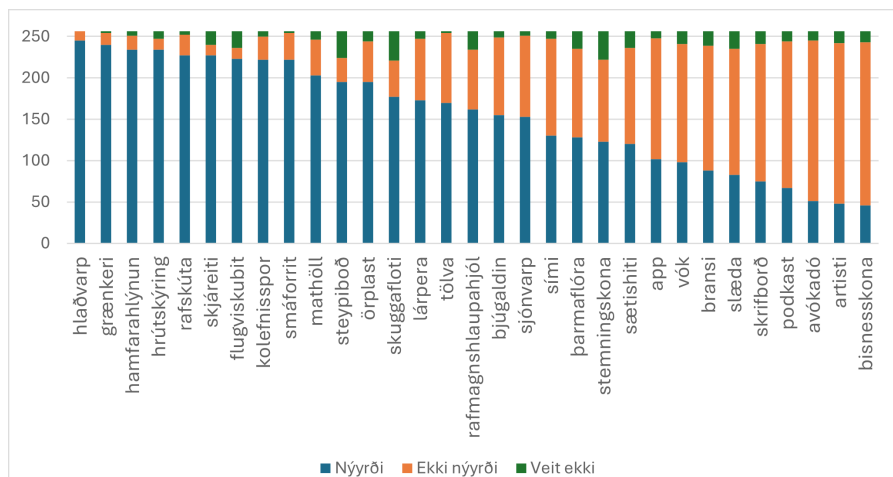
Uppáhaldsnýyrði þátttakenda voru fjölbreytt en orðið *tölva* var oftast nefnt og þar á eftir *sími*, *þyrta* og *stálp*. Þessi orð eru stutt og vel þekkt, þrjú fyrstu eru nokkuð gömul en oft nefnd sem dæmi um vel heppnuð nýyrði en orðið *stálp* er yngra og hefur vakið athygli á síðustu árum. Þátttakendur segjast margir hafa búið til nýyrði sjálfir eins og nefnt var að framan og telja oft þörf á nýjum íslenskum orðum fyrir ýmis hugtök sem nýyrði hafa þó verið búin til fyrir áður.

3.3 Hvaða orð eru nýyrði?

Þriðji hluti könnunarinnar snerist um að kanna hvaða orð þátttakendur teldu vera nýyrði. Svör þátttakenda eru sýnd á *Mynd* 2. Orðin á listanum eru misgömul en leitast var við að velja orð sem líklegt væri að sem flestir þátttakendur þekktu. Orðin voru valin með nokkra mismunandi þætti í huga. Samanburður á tökuorðum og orðum mynduðum úr innlendum orðhlutum var einn af þeim. Því voru höfð með nokkur mismunandi orðapör til að bera saman. Það eru orðin *podkast* og *hlaðvarp*, *app* og *smáforrit*, *avókadó* og *lárpera*, *rafskúta* og *rafmagnshlaupahjól*. Annar þáttur var aldur orða og því voru líka höfð með gömul þekkt nýyrði, t.d. orðið *bjúgaldin* sem flestir ættu að kannast við sem úrelt eða „misheppnað“ orð yfir banana en líka orðið *sjónvarp* sem flestir ættu að hafa hugmynd um hversu gamalt gæti verið en er sjaldan fjallað um í tengslum við nýyrðasmíð. Að auki voru höfð með ýmis ný orð sem vakið hafa athygli í samfélaginu, t.d. orð sem hafa verið valin orð ársins eða verið fjallað um í tengslum við það (*hamfarahlýnun*, *hrútskýring*, *skuggafloti* o.fl.), orð sem oft eru send inn samheiti fyrir á Nýyrðavefinn (*steypiboð*, *sætishiti*) og nokkur misgömul tökuorð (*bransi*, *vók*). Sum orð falla undir fleiri en einn þátt og einnig var haft í huga að hafa með samsett orð sem mætti líta á sem gagnsæjar samsetningar og sem hafa líklega fyrst komið fram sem augnablikssamsetningar (*rafmagnshlaupahjól*, *stemningskona* o.fl.). Orðið *skrifborð* var haft með sem gamalt samsett orð sem ólíklegt þótti að litið væri á sem nýyrði.

Orðin voru sett fram í stafrófsröð. Fyrir hvert þeirra var hægt að velja einn af þremur svarmöguleikum: *nýyrði*, *ekki nýyrði* og *veit ekki*. Jafnframt gátu þátttakendur bætt við athugasemdum til þess að skýra val sitt nánar. Margir nýttu þann möguleika og voru athuga-

semdir þeirra hafðar til hliðsjónar við greiningu niðurstaðna. Athugasemdirnar snúa nær alltaf að því hvaða orð fólk telur ekki vera nýyrði. Þær varpa því fremur ljósi á hvaða viðmið fólk notar til að útiloka orð sem nýyrði en hvað einkennir orð sem teljast nýyrði.

Mynd 2: Mat þátttakenda á því hvort orð væru nýyrði eða ekki.

Á Mynd 2 hefur orðunum verið raðað eftir því hversu margir þátttakendur mátu þau sem nýyrði. Hér eru orðin greind út frá þessum niðurstöðum og athugasemdum þátttakenda.

Fyrst ber að nefna þau 13 orð sem flestir töldu vera nýyrði. Það eru orðin *hlaðvarp*, *grænkeri*, *hamfarahlýnun*, *hrútskýring*, *rafskúta*, *skjáreiti*, *flugviskubit*, *smáforrit*, *kolefnisspor*, *mathóll*, *örplast*, *steypiboð* og *skuggafloti*. Öll þessi orð eru tiltölulega ung. Þau hafa verið mynduð á þessari öld og lýsa nýjum uppfinningum, hugmyndum eða nýju sjónarhorni eða hugsunarhætti. Þessi orð eru jafnframt þau sem fæstir þátttakendur merktu við sem „ekki nýyrði“. Þótt svipaður fjöldi teldi *skuggaflota* og *lárperu* vera nýyrði völdu fleiri svarmöguleikann „veit ekki“ um *skuggaflota* og „ekki nýyrði“ um *lárperu*. Orðið *skuggafloti* var áberandi í fréttum árið 2025 og fjallað um það í tengslum við val á orði ársins (Ágústa Þorbergsdóttir o.fl. 2025) en hugsanlegt er að sumir þátttakendur þekki það þó ekki og velji því möguleikann „veit ekki“?² Ekkert er minnst á *skuggaflota* í athugasemdum þátttakenda.

Þessi 13 orð eru sjaldan nefnd í athugasemdum en þó eru t.d. orðin

² Þau þrjú orð sem flestir merktu „veit ekki“ voru *skuggafloti* (13,7%), *stemningskona* (13,2%) og *steypiboð* (12,5%).

skjáreiti og *steypiboð* kölluð orðaleikir í einni athugasemd (dæmi 10) og sömuleiðis eru orðin *skjáreiti* og *flugviskubit* nefnd í athugasemd þar sem þátttakandi virðist ekki þekkja eða skilja orðin (dæmi 11). Orðið *hlaðvarp* er það orð sem flestir töldu vera nýyrði. Í athugasemd kom meðal annars fram að það væri „lýsandi“, öfugt við orðið *podkast* (dæmi 11). Tvö hundruð fjörutíu og fimm þátttakendur telja *hlaðvarp* vera nýyrði en ellefu telja það ekki. Vinsældir hlaðvarpa hafa aukist hratt á síðustu árum en orðið kemur fyrst fyrir árið 2006 og er þá sett fram sem íslenskun á enska orðinu *podcast*. Orðið *podcast/podkast* er líka notað sem tökuorð í íslensku og virðast orðin notuð sitt á hvað, oft út frá málsniði.

Orðið *rafskúta* vekur nokkra athygli. Í einni athugasemd (dæmi 12) er bent á að það „vísi til enska orðsins“, væntanlega er átt við „electric scooter“. Þrátt fyrir það virðast þátttakendur almennt frekar telja orðið *rafskúta* sem nýyrði en orðið *rafmagnshlaupahjól*. Þessi niðurstaða bendir þó ekki endilega til þess að þátttakendum þyki *rafskúta* vera betur heppnað orð. Matið á orðinu *rafskútu* er frábrugðið mati á orðum í listanum sem eru ótvíræð tökuorð. Þar kann að skipta máli að orðið *rafskúta* vísar einnig til *seglskútu*. Í dæmum 10–14 eru allar athugasemdir þar sem minnst er á umrædd 13 orð og langflestir virðast sammála um að séu nýyrði. Hér eru feitletruð þau orð sem koma fyrir í könnuninni.

10. Orðaleikir á borð við **skjáreiti** og **steypiboð** geta varla kallast nýyrði, þó ný séu.
11. **Skjáreiti** og **flugviskubit**??? **Hlaðvarp** lýsandi en ekki **podkast**!
12. Sum orðin sem gætu talist nýyrði af sumum hafna ég út frá fagurfræðilegum ástæðum (**rafskúta** vísar bara til enska orðsins).
13. Samsett orð eins og **parmaflóra** og **örplast** finnst mér ekki endilega vera nýyrði en kannski er það ekki rétt hjá mér.
14. Tel bara til nýyrða orð sem hafa komið inn á síðustu árum og eru ekki sjálfgefin eins og **mathöll** eða **rafmagnshlaupahjól**.

Á eftir þessum 13 orðum koma nokkur eldri orð sem voru mynduð frá í kringum aldamótin 1900 og fram á áttunda áratug 20. aldar. Þetta eru orðin *sími* (1896), *bjúgaldin* (1926), *sjónvarp* (1934), *tölva* (1965) og

lárpera (1979). Dæmi 15–19 eru sýnishorn af athugasemdum sem vísa til aldurs þessara orða.

15. Ekki alltaf gott að ákvarða hvað eru eiginleg nýyrði, t.d. þegar gömul orð fá nýja merkingu sbr. „**sími**“.
16. Mörg orðin VORU nýyrði en hafa fyrir löngu fengið sinn sess. **Tölva** er gamalt nýyrði og er hluti af málinu.
17. Mér finnst orð eins og t.d. **tölva**, **lárpera**, **bjúgaldin** og **sími** ekki teljast til nýyrða þar sem þau hafa verið í málinu í áratugi, síðan ég var barn og áður. Þó að **bjúgaldin** hafi verið til lengi þá hefur það ekki náð fótfestu.
18. Nýyrði frá hvaða tímabili? (Ég tel ekki nýyrði sem ég tel mig þekkja frá uppeldinu.)
19. Ég veit ekki hvar draga skal tímamörkin. **Sími** og **sjónvarp** voru t.d. einhvern tímann nýyrði.

Þessi orð eru oft nefnd í umræðu um nýyrði, sérstaklega *tölva* og *sími* en líka ávaxtaheiti eins og *lárpera* og *bjúgaldin*, t.d. var orðið *tölva* oftast nefnt sem uppáhaldsnýyrði í fyrri hluta könnunarinnar. Í athugasemdum þátttakenda kemur fram að margir telji þessi orð til gamalla nýyrða eða að þau hafi eitt sinn verið nýyrði en séu það ekki lengur. Þó að ólíklegt sé að þátttakendur þekki nákvæman aldur allra þessara orða geta þeir líklega áætlað gróflega aldur þeirra.

Ef niðurstöður fyrir *lárperu*, *avókadó* og *bjúgaldin* eru bornar saman sést að ekki er mikill munur á matinu á *lárperu* og *bjúgaldini* en síðarnefnda orðið er þekkt sem „misheppnað nýyrði“ fyrir *banana*. Nýyrði sem ekki ná fótfestu í samfélaginu annaðhvort gleymast eða, ef þau fá næga útbreiðslu, verða áfram til sem hliðarmyndir orða sem „misheppnuð nýyrði“. Orðið *lárpera* hefur langt því frá útrýmt orðinu *avókadó* en notkun þess er þó mun meiri nú til dags heldur en *bjúgaldin*. Til samanburðar eru 1485 dæmi um orðið *lárpera* í *Risamálheildinni* (2024) en aðeins átta um orðið *bjúgaldin* en 4195 dæmi um *avókadó* og 31.108 um orðið *banani*. Dæmi um notkun orðsins *bjúgaldin* eru nokkuð mörg á *tímarit.is* en þau eru langflest frá 3. og 4. áratug síðustu aldar þegar það kom oft fyrir í auglýsingum og margvíslegu öðru samhengi.

Einnig kemur fram að sumir þátttakendur telja orðið *sími* ekki vera nýyrði vegna þess að það sé gamalt orð sem hafi fengið nýja merkingu og vísa til þess að orðið hafi merkt ‘þráður’ í eldra máli.

Í athugasemdum er nokkuð talað um gagnsæ samsett orð eins og *rafmagnshlaupahjól*, *parmaflóra*, *stemningskona* og *sætishiti*. Einnig eru *örplast* og *mathöll* nefnd í því samhengi. Nokkrir þátttakendur virðast ekki telja slík orð til nýyrða, meðal annars vegna þess að merking þeirra er gagnsæ.

20. Sum nýyrði hafa ekki fest í sessi, sumar samsetningar er varla hægt að flokka sem nýyrði.
21. ... eða að orðið er ekki nýyrði þannig séð heldur bara bein lýsing á hvað hluturinn er sem það á við.
22. ... geta varla kallast nýyrði, þó ný séu. Sama gegnir um samsetningar á borð við **rafmagnshlaupahjól** og **stemningskona**.

Stundum eru samsett orð þannig að þau koma fyrir í mismunandi merkingu yfir lengri tíma sem eins konar augnablikssamsetningar en fá síðan á einhverjum tímapunkti ákveðna merkingu og verða hluti af orðasafninu. Dæmi um þetta eru mörg, t.d. *smurostur* og *hettupeysa*. Hin hliðin á þessum peningi er endurtúlkun á samsettum orðum í orðasafni, t.d. *sárabót* = 'plástur', *rafhlaða* = 'rafræn bókhlaða'. Misjafnt er hvort hlutar samsettra orða bjóða upp á slíkt eða ekki, t.d. þarf líklega mjög frjótt hugarflug til þess að snúa út úr *stemningskona* og *bisnesskona* en það gæti verið auðveldara að búa til nýja merkingu fyrir orð eins og *parmaflóra*, *örplast* og *mathöll*.

Síðast ber að nefna þau orð sem þátttakendur segja að séu tökuorð eða slettur: *app*, *vók*, *bransi*, *slæða*, *podkast*, *avókadó*, *artisti* og *bisnesskona*. Flestir þátttakendur telja þessi orð ekki vera nýyrði og þau eru oft nefnd í athugasemdum.

23. Sum þessara orða eru frekar tökuorð en nýyrði, eins og **appið**, **podkast** og **vók**.
24. Telst aðlögun erlendra orða nýyrði?
25. Sum þessara orða (t.d. **app**: tökuorð; **sími**: nýmerking) eru ekki nýyrði.
26. Þarna er blandað saman íslenskum nýyrðum og tökuorðum sem sum hver eru leiðinleg.
27. Í flestum tilfellum finnst mér „ekki nýyrðin“ í listanum vera tökuorð eða lélegar beinþýðingar.

28. Sum erlend orð aðlagast vel sbr. **app** og **öpp**.
29. **Vók** gæti verið nýyrði en er þó sem slíkt mjög misheppnað.
30. Sumt af þessu finnst mér vera ekki beint nýyrði heldur bara ljótar afbakanir og tökuorð, eins og **slæða** og **vók** sem eru ekki til íslensk orð yfir.
31. Merki ekki við tökuorð og slettur sem nýyrði.
32. Vel almennt að slettur séu ekki nýyrði jafnvel þó þær séu aðlagðar að íslensku því mér finnst nýyrði verða að vera íslensk í grunninn. Samt finnst mér **app** af einhverjum ástæðum undantekning. Sennilega vegna þess að það gæti alveg eins verið íslenskt, tekur íslenskum beygingum og hljóðvarpi og svo framvegis.

Í athugasemdum kemur fram að þátttakendur telji þau ekki vera nýyrði í íslensku vegna þess að þau séu „ekki íslenska“, tökuorð eða slettur. Þó velja sumir að flokka þau sem nýyrði. Af þessum orðum er *app* oftast valið sem nýyrði og nokkuð margar athugasemdir eru skrifaðar um það, stundum til að réttlæta flokkun þess sem nýyrðis. Á þeim tíma þegar fyrstu snjallsímarnir komu á markað streittust sumir á móti notkun orðsins *app* og margar nýyrðatillögur voru settar fram. Á árunum 2011 og 2012 voru skráðar yfir fimmtíu tillögur³ að nýyrðum fyrir *app* í Nýyrðadagbók Íslenskrar málstöðvar. Af þeim náði aðeins *smáforrit* nokkurri útbreiðslu. Orðið *bisnesskona* er hins vegar það orð á listanum sem fæstir telja sem nýyrði. Það er samsett orð með tökuorð sem fyrri hluta. Þar að auki er það ekkert sérstaklega nýtt, elsta staðfesta dæmið á *tímarit.is* er frá 1962.

Orðið *skrifborð* er einnig neðarlega en það var haft með til viðmiðunar og var búist við að fáir teldu það til nýyrða. Það er tvisvar nefnt í athugasemdum sem of gamalt til að teljast nýyrði.

33. **Bjúgaldin, lárpera, sími, sjónvarp, skrifborð og tölva** eru í mínum huga orð sem hafa verið nógu lengi í tungumálinu svo þau teljast ekki sem nýyrði lengur. Fyrirverandi nýyrði sem eru orðin fastir liðir (kannski fyrir utan fyrstu tvö).

³ afl, apparat, auki, ábót, biti, bót, bútur, bæti, eff, egg, farrit, fisrit, fit, forrit, forritað viðmót, forritsstubbur, færi, íbót, korn, kríli, lappi, moð, netja, neyti, not, notra, nyt, nytja, nytrit, nýttill, nýtir, nýtla, símtól, smáforrit, smári, smárit, smellur, smælki, snjalla, snjallbót, snjallforrit, snjallsímaforrit, snotra, stef, stefja, stoð, stubbur, tak, tapp, tól, vefbót, vefkorn, viðbót, örrit.

34. Hvenær hætta orð að vera nýyrði? Mér finnst **tölva, sjónvarp, sætishiti** o.þ.h. vera á mörkunum, **skrifborð** hlýtur að vera löngu hætt að teljast nýyrði, þó það hafi mögulega verið „búið til“ fyrir húsgagnið á sínum tíma. Merki ekki við tökuorð og slettur sem nýyrði.

Út frá þessum niðurstöðum má sjá að ákveðin einkenni eru á þeim orðum sem helst eru talin til nýyrða og enn skýrar er hvað einkennir þau orð sem síður eru talin nýyrði. Einkenni nýyrða eru að þau eru ný og lýsa einhverju nýju en það sem einkennir þau orð sem þátttakendur telja ekki vera nýyrði eru aldur, gagnsæjar samsetningar og erlendur uppruni. Erlendur uppruni virðist vega þyngst, þar á eftir gagnsæjar samsetningar og síðan aldur nýyrðanna innan þess ramma sem hér er miðað við, en ef enn eldri orð hefðu verið höfð með hefði það mögulega komið öðruvísi út. Aðeins orðið *skrifborð* er eldra en frá aldamótunum 1900, en elstu dæmi um það í ROH eru frá 17. öld. Þó telja fleiri þátttakendur það vera nýyrði en orðin *podkast*, *avókadó*, *artisti* og *bisnesskona*.

3.4 Spurningar um Nýyrðavefinn

Síðasti hluti könnunarinnar innihélt spurningar sem vörðuðu Nýyrðavef Árnastofnunar. Sá hluti byrjaði á stuttri kynningu á vefnum og á eftir fylgdu fjórar spurningar og möguleiki á að bæta við athugasemdum þar á eftir. Fyrsta spurningin var:

Hefur þú áður heimsótt Nýyrðavef Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (nyyrdi.arnastofnun.is)?

Alls 90 þátttakendur (35,2%) svöruðu því játandi að hafa áður heimsótt Nýyrðavefinn, 162 (63,3%) svöruðu neitandi og fjórir (1,6%) svöruðu „veit ekki“. Það kemur ef til vill á óvart að svo margir sem eru áhugasamir um nýyrði hafi aldrei heimsótt vefsíðuna áður. Nokkrir minnst einnig á það í athugasemdum að þeir hafi ekki vitað af henni.

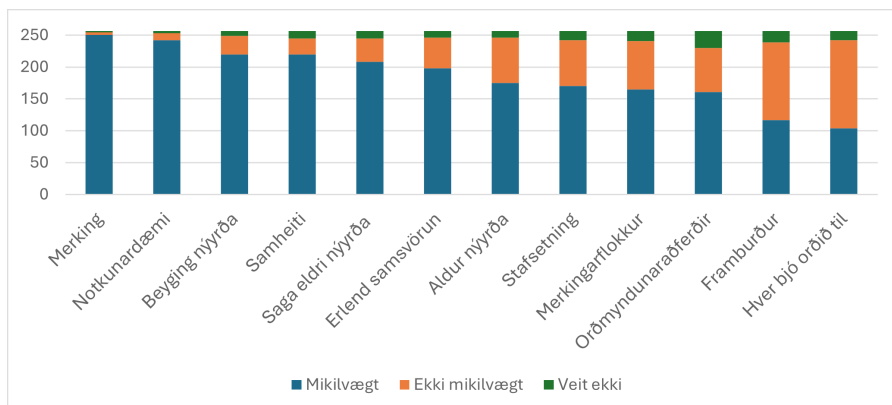
35. Sá þessa könnun á Facebook. Hef aldrei heyrt um nýyrðavefinn áður. Mætti vera betur kynnt eins og svo margt annað af því sem Árnastofnun gerir.
36. Nýr heimur fyrir mig og forvitnilegur þessi vefur ykkar.
37. Ég vissi ekki að vefurinn væri til. Ég nota malid.is mjög mikið og finnst mikill galli hversu faldir margir vefir/síður eru tengdar henni.

Næst var spurt hvort þátttakendur hefðu sent inn orð á Nýyrðavefinn. Sex þátttakendur (2,3%) sögðust hafa sent inn oftár en einu sinni, 18 (7%) einu sinni en 232 (90,6%) sögðust aldrei hafa sent inn orð.

Þar á eftir var spurt hvort þátttakendur hefðu fremur áhuga á nýyrðum og skýringum frá ritstjórn eða öðrum notendum. Hundrað níutíu og átta (77,3%) sögðust hafa jafnmikinn áhuga á efni frá ritstjórn og notendum, 27 (10,5%) höfðu meiri áhuga á efni frá ritstjórn og 13 (5,1%) sögðust frekar hafa áhuga á efni frá notendum. Hér var einnig boðið upp á að svara skriflega og 17 þátttakendur völdu það. Þeir þátttakendur segjast hafa áhuga á þessu almennt, ekki hafa áhuga á þessu eða jafnmikinn áhuga. Þátttakendur hafa mismunandi sýn á þetta.

38. Hef jafnmikinn áhuga en treysti þó frekar brjóstviti notenda en ritstjórnenda.
39. Ritstjórn er mikilvæg á svona vefjum. Ef efstu tillögurnar eru allar skemmtanalegs eðlis þá er vefurinn ekki tekinn alvarlega.

Í lokin voru þátttakendur beðnir um að meta hversu mikilvægt væri að sýna tilteknar upplýsingar um nýyrði. Niðurstöður eru sýndar á Mynd 3.

Mynd 3: Mikilvægar upplýsingar um nýyrði.

Flestir þátttakendur töldu mikilvægast að greina frá merkingu nýyrða og sýna notkunardæmi. Þar á eftir komu beyging og samheiti, saga eldri nýyrða og erlend samsvörun, upplýsingar um framburð og hver bjó orðið til.

Niðurstöður þessa hluta sýna að vefurinn er ekki nógu vel þekktur

en að þátttakendur hafi margir áhuga á efni um nýyrði. Þeir hafa bæði áhuga á ritstýrðu efni og efni frá notendum og telja mikilvægt að hafa vettvang þar sem almenningur getur komið nýyrðum á framfæri. Flestir þeirra eru sammála um nytsemi merkingarskýringa og notkunardæma og einnig er áhugi á beygingu, samheitum og sögu eldri nýyrða. Fæstir hafa áhuga á að vita hver bjó orð til og hvernig þau eru borin fram.

4 Niðurstöður

Í tveimur fyrstu hlutum könnunarinnar eru hugmyndir og þekking þátttakenda athuguð. Þeir eru almennt sammála um mikilvægi nýyrða fyrir íslenskt mál og flestir líta svo á að íslensk nýyrði séu frekar mynduð af innlendum grunni heldur en erlendum. Hugmyndir þátttakenda um nýyrði eru fjölbreyttar en margir nefna dæmigerð nýyrði sem fjallað er um í almenntri umræðu eða skólum, misvel heppnuð nýyrði og Jónas Hallgrímsson. Margir segjast hafa búið til nýyrði sjálfir og flestir nefna orðið *tölva* sem sitt uppáhaldsnýyrði. Þátttakendur hafa þannig flestir nokkuð skýrar hugmyndir um það hvað nýyrði eru. Í þriðja hluta könnunarinnar eru þátttakendur beðnir um að meta ýmis orð í lista út frá því hvort þeir telji þau vera nýyrði.

Þau orð sem helst eru talin sem nýyrði í athuguninni hafa ákveðin einkenni til að bera, og sömuleiðis kemur fram ákveðið mynstur í því hvaða orð eru ekki talin vera nýyrði. Í þessari athugun var ekki fjallað um nýmerkingar eða þegar eldri orð fá nýja merkingu (sjá t.d. Guðrúnu Kvaran 2005:106) en slík athugun gæti verið forvitnileg, ekki síst í ljósi þess að það komu fram athugasemdir um að *sími* teldist ekki sem nýyrði vegna þess að það væri gamalt orð sem hefði fengið nýja merkingu. Nýlegt dæmi um slíkt er orðið *áhrifavaldur* í tengslum við samfélagsmiðla.

Þau orð sem nær allir telja til nýyrða eru mjög nýleg (þ.e. frá þessari öld), mynduð úr innlendum orðstofnum, lýsa einhvers konar nýjungum og orðmyndunin er á einhvern hátt frumleg. Nokkuð er um athugasemdir sem snúa að því að gagnsæjar samsetningar teljist ekki til nýyrða og þátttakendur velta fyrir sér hvort öll ný orð í málinu séu sjálfkrafa nýyrði. Slík orð eru sjaldnar talin nýyrði í niðurstöðunum.

Orð sem þekkt eru sem gömul nýyrði eru frekar talin sem nýyrði heldur en samsetningar og nýleg tökuorð í málinu. Þessi orð eru mörg hver nefnd fyrr í könnuninni þegar þátttakendur nefna sín

uppáhaldsnýyrði eða það sem þeim dettur fyrst í hug þegar þeir heyra minnst á þau. Þessi niðurstaða kemur ekki á óvart en athygli vekur hversu mikil dreifing er á svörum. Margir þátttakendur lýstu óvissu um það hvaða tímaramma ætti að miða við og hversu lengi orð teldust nýyrði. Meirihluti þátttakenda (155 af 256) velur t.d. að merkja hið hundrað ára gamla orð *bjúgaldin* sem nýyrði en einu athugasemdirnar um orðið eru frá þátttakendum sem töldu það ekki nýyrði vegna þess að það væri of gamalt. Flestar athugasemdir skýra aðeins frá því hvaða orð þátttakendur velja *ekki* að merkja sem nýyrði en sjaldan er sagt frá því hvers vegna þeir telja tiltekin orð sem nýyrði. Undantekning frá þessu er orðið *app* en nokkrar athugasemdir innihalda eins konar réttlætingu á því að merkja það sem nýyrði. Margir merkja við það sem nýyrði en þó aðeins minnihluti þátttakenda (102 af 256).

Niðurstöður úr hlutanum um Nýyrðavefinn sjálfan, sem og í raun svör þátttakenda við fleiri spurningum, sýna að margir hafa áhuga á nýyrðum og möguleikar á áframhaldandi þróun vefsins eru margvíslegir. Mikilvægt er að hafa áfram vettvang þar sem almenn-ingur getur komið nýyrðum á framfæri en ýmis tækifæri eru til að bæta við fjölbreytilegri orðum og fróðleik.

Út frá niðurstöðum úr könnuninni er hægt að semja eftirfarandi skilgreiningu á nýyrðum: *Nýyrði eru ný orð í tungumálinu sem yfirleitt eru mynduð af innlendum orðstofnum. Þau lýsa nýjum uppfinningum, uppgötvunum, hugmyndum eða sjónarhorni og eru gjarna smíðuð til að koma í stað erlendra tökuorða, oft á frumlegan eða eftirtektarverðan hátt. Þegar nýyrði nær fótfestu í málsmfélaginu og er ekki lengur skynjað sem nýjung verður það hluti af almennum orðaforða og ekki lengur ástæða til að flokka það sem nýyrði. Nýyrði sem ekki nær fótfestu annaðhvort gleymist eða verður til áfram sem hliðarmynd, oft þekkt áfram sem tilraun til nýyrðasmíðar.*

Heimildir

- Anna Sigríður Þráinsdóttir og Elín Elísabet Einarsdóttir. 2022. *Á sporbaug – nýyrði Jónasar Hallgrímssonar*. Reykjavík: Sögur útgáfa.
- Ari Páll Kristinsson. 2017. *Málheimar. Sitthvað um málstefnu og málnotkun*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ari Páll Kristinsson og Amanda Hilmarsson-Dunn, A. 2015. Implications of language contact: Evaluating the appropriateness of borrowings in written Icelandic. Í: M. Hilpert, J.-O. Östman, C. Mertzlufft, M. Rießler og J. Duke (ritstj.). *New Trends in Nordic and General Linguistics*, bls. 55–67. Berlin: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110346978.55>.

- Ágústa Þorbergsdóttir. 2011. Nýyrði. Í: Jóhannes B. Sigtryggsson (ritstj.). *Handbók um íslensku*, bls. 333–339. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Ágústa Þorbergsdóttir. 2020. Asnaleg íslensk nýyrði? *Orð og tunga* 22:97–100. <https://doi.org/10.33112/ordogtunga.22.6>.
- Ágústa Þorbergsdóttir og Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir. 2025. Ættmæði og peysuperrar – athugun á innsendum orðum á Nýyrðavefnum. *Orð og tunga* 27:61–86. <https://doi.org/10.33112/ordogtunga.27.4>.
- Ágústa Þorbergsdóttir, Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir, Starkaður Barkarson og Steinþór Steingrímsson. 2025. Árnastofnun velur orð ársins 2025: vangreiðslugjald. Í: *Mannamál: vefrit um íslensku og önnur mál*. 19. desember 2025. <https://mannamal.is/arnastofnun-velur-ord-arsins-2025-vangreiðslugjald/>.
- Baldur Jónsson. 1987. Íslensk málrækt. *Málfregnir* 2:19–26.
- Guðrún Kvaran. 2005. Íslensk tunga 2. Orð: *Handbók um beygingar- og orðmyndunarfræði*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Kristín Ingibjörg Hlynsdóttir og Ágústa Þorbergsdóttir. 2025. „Sorri að ég sletti.“ Um slettur og slettuafsakanir. Í: *Mannamál: vefrit um íslensku og önnur mál*. 11. mars 2025. <https://mannamal.is/sorri-ad-eg-sletti-um-slettur-og-slettuafsakanir/>.
- Nýyrðavefur Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://nyyrdi.arnastofnun.is> (sótt í ágúst 2026).
- Oreški, J. 2021. The end of a never-ending story of attempts to define neologisms? *SN Social Sciences* 1(7):170. <https://doi.org/10.1007/s43545-021-00181-y>.
- Risamálheildin. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <http://malheildir.arnastofnun.is/> (sótt í ágúst 2026).
- ROH = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://ritmalssafn.arnastofnun.is/> (sótt í ágúst 2026).
- Sigrún Helgadóttir. 2010. Um orðið iðorð. Í: *Aravísur sungnar Ara Páli Kristinssyni fimmtugum 28. september 2010*, bls. 56–59. Reykjavík: Menn-ingar- og minningarsjóður Mette Magnussen.
- Tímarit.is*. <http://www.timarit.is/> (sótt í ágúst 2026).

Lykilorð

nýyrði, tökuorð, málrækt, hreintungustefna

Keywords

neologisms, loanwords, language planning, language purism

Abstract

The article presents results from a survey of public interest in Icelandic neologisms. The goal is to use these results to improve the Icelandic Neologism Web (Nýyrðavefur Arnastofnunar) and deepen our understanding of Icelandic neologisms. The survey explores people's ideas and attitudes towards Icelandic neologisms, the words participants consider neologisms, the characteristics they attribute to good neologisms, and the type of information they expect to find in a dictionary of neologisms. The results show that participants are interested in neologisms and that there are numerous possibilities for the continued development of the Neologism Web.

Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
kristin.ingibjorg.hlynisdottir@arnastofnun.is

Ágústa Þorbergsdóttir
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímögötu 5
IS-107 Reykjavík
agusta.thorbergisdottir@arnastofnun.is

Jóhannes B. Sigtryggsson og Ellert Þór Jóhannsson

Dönsk-íslensk orðabók Konráðs Gíslasonar í stafrænni gerð

1 Inngangur

Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum (1851) eftir Konráð Gíslason (1808–1891) skipar sérstakan sess í sögu íslenskra orðabóka. Hún varð til á tímum mikilla samfélagsbreytinga á Íslandi þegar danska var mjög áberandi, m.a. í stjórnsýslu og lagamáli, og í henni kveður við nýjan og nútímalegri tón en áður hafði tíðkast í íslenskri orðabókargerð.

Í þessari smágrein greinum við stuttlega frá sögu þessarar merku orðabókar og efnistöku en einnig frá yfirstandandi verkefni á Árnastofnun við gerð stafrænnar útgáfu hennar á vefnum og þeim áskorunum sem felast í því að umbreyta prentaðri bók með flóknu skipulagi í rafræna heimild.

2 Prentaða orðabókin frá 1851

Orðabókagerð á Íslandi hófst fyrir alvöru á sautjándu og átjándu öld. Helstu verk frá þessum tíma eru *Lexicon Islandicum* (1683) eftir Guðmund Andrésson og *Nucleus latinitatis* (1738), latnesk-íslensk orðabók eftir Jón Árnason biskup. Í útgáfu danska málfræðingsins Rasmus Rasks á íslensk-latnesk-danskri orðabók Björns Halldórssonar árið 1814 var orðaforði samtímans meira í forgrunni en áður. Það sama má segja um orðabók Konráðs þótt hann legði einnig mikla áherslu á að nýta miðaldertexta þegar hægt var.

Konráð Gíslason var Fjölnismaður, filólóg og áhrifamaður í málvöndun á nítjándu öld og dvaldi í Kaupmannahöfn við nám og fræðastörf nær alla ævi. Hann taldi brýnt að Íslendingar hefðu aðgang að góðum orðabókum. Hvötin var einkum sú að menn myndu geta tjáð sig um hvað sem er og þá einnig nýjungar á ýmsum sviðum sem fylgdu nítjándu öldinni (sjá Aðalgeir Kristjánsson 2003:203–210).

Dönsku uppflettiorðin eru að mestu leyti fengin úr *Dansk Ordbog* (1833) eftir Christian Molbech en fjölmörgum alþjóðlegum tökuorðum var bætt við úr *Fremmedord-Bog* (1844) eftir Ludwig Meyer (sjá Guðrúnu Kvaran 2013). Orðabók Molbechs er einmála, þ.e. dönsk orð með skýringum á dönsku og skipulag orðabókar Konráðs ber keim af henni.

Upphaflega ætlaði Konráð að semja dönsk-íslensku orðabókina ásamt Jóhanni Halldórssyni (1809–1844) en Jóhann náði aðeins að semja frumdrög að stafkaflanum m og hluta af n áður en hann lést af slysförum. Vinnan við orðabókina hófst um 1840 og eftir um tíu ár var hún loks tilbúin til útgáfu. Prentaða bókin er 596 blaðsíður í stóru þridálka broti og hefur að geyma 52.620 uppflettiorð. Í henni er bæði notað gotneskt letur og latínuletur: dönsku uppflettiorðin eru með gotnesku letri en íslensk jafnheiti, þýðingar og skýringar með latínuletri. Mismunandi leturstærðir koma jafnframt fyrir. Þetta sést á hluta blaðsíðu sem sýndur er á *Mynd 1*.

Blómsteranlæg—blyfóm.

51

lingdomens Blómster æskublómi. Lífis Blómster blómi lífsins (sb. í broddi lífsins). — b) blómjurt: Svaf faldes denne Blómst. Plante en Blómst í en Urtepotte. (sb. Marblómst, Svafblómst, Þragtblómst.) — óeignil.: Blótalenþéð Blómster.

Blómsteranlæg blómdeild í jurtagerði.

Blómsterbanc (í skáldskap) = Blómstervci.

Blómsterbed blómceitur í aldingagerði.

Blómsterbelig (í skáldskap), blómskreyttur bústaður.

Blómsterbrel (í skáldskap), blómströnd, blómbakkí.

Blómsterbúnd = Þragtbúnd.

Blómsterbúst blómrunnur (runnur af blómun).

Blómsterbúger (í grassafreði), a) króna (corolla). sb. Blómsterfrón, Blómsterfalf. — b) blómbóli (periantheum).

Blómsterbánt, [Bánt heit = Driðbánt], blómstía.

Blómsterbal (í skáldskap), blómdalur.

Blómsterdragt (í skáldskap), blómskrúði: Naaren í jin B.

Blómsterbúst ilmur (angr) af blómi:

Engens B. ilmurinn úr grasinu.

Blómsterdugg dugg á blómi.

Blómsterdúff blómskúfur.

Blómsterelstfer sa sem hefur mætur á blómi.

Blómstereng (skáldleg), blómengi.

Blómsterfæ blómfræ.

Blómstergartner blómfagandi.

Blómsterglas glas til að hafa blóm í.

Blómstergreen blómkvísl á við.

Blómstergrei, [sb. grei], blómi gróinn.

Blómsterhæve blómgardur (sb. laukagardur).

Blómsterhangel hengiblóm.

Blómsterfall = Blómsterrétt.

Blómsterrétt blómpökkjandi.

Blómsterrétt blómsþrýng (mög

Blómsterrétt blómsþjald; sb.

Blómstermaleri.

Blómsterréttleggur undir blómi eða blómun.

Blómsterréttlegginguppráttur blóma.

— b) uppdragin blóm.

Blómsterrétt blómgunartími.

Blómsterrétt (í skáldskap), blómvegur lífins. sb. Blómsterrétt.

Blómsterréttimmi (í skáldskap), blómfjöld; umull af blómun.

Blómsterrétt það sem búið er til í líkingu blómstra (blómstursannur, rósavafnaður, o. s. frv.).

Blómsterrétt planta sem ræktuð er vegna blómsins.

Blómstre (har), h. s. 1, standa í blóma, vera (al)blómgáður: Trætt (Planten) blómstret.

— 2) óeignil.: En blómstrende (blómleg) Þige (sb. blómarós).

En blómstrende Tíflans (Sundbæ, Alder).

Eðvæðvænt blómstrende stóðu með miklum blóma.

Þandén blómstrende var í þezta gengi.

— b) b. frem blómgast (eignil og óeignil.).

Blómsterring, n. -tr, sk., það að blómstre.

Blónd, n. -t, e., hjartur á hár og höruð, (ljós að yfirlitum), hjarthærdur (sb. hvíjarpr Finn. VII).

Blóndine, n. -t, kvk., hjarthærdur kvennamður. Gagsstett: Þrúnettt.

Blót, n. -t, e., ber, eintómur, a) eignil. c) (blóðlaus), ber, nakinn: Rét blótt Rén berfættur.

Rét b. Svæð berhöfóður. Óætt b. þaa Salsen ganga berhöfóður.

— 2) hlífarslaus, vopnlaus, slýppur: Slatto með blótt Rætt með tónum hnefunum.

Ötre fig b. lja höggstæðar á sjer (bæði eignil. og óeignil.); sb. blóttæ.

— See neget með blóttæ Sine (sb. ubevæðtt) með herum augum.

— 3) (óhlífarslaus), nakinn, þrugðinn: Óætt með b. Raarde í Sænden.

— 4) (sem ekkert

Blun sjá Blund.

Blund (tíla ríad Blun og Bluun), n. eins, kl., [blund-r], blundur.

blunde (har), h. s. 1, [blunda], blunda, móka: Þan blunde lítt það rann í þröstuð á honum. sb. flumtt.

Blunden, sk., það að blunde.

Blund, n. eins, kl., [e. o. bluss, kl., af sögn. blussa t. blussa; sb. blossi og bly], logi, bál: Tænde et B. og þaa Sæfittent.

Sænge Sæl ved B. — b) kyndill: Þætt et B. for et Ligg.

Blunsel, án n. sk., blygðun og blygð (í öllum merkingum).

Blunsfyr, (kl.), blossaviti.

Blunsel blossandi eldur, blossi, logi, bál.

bluðred rauður sem eldsblossi.

bluffe (har), h. s. 1, [blossa t. blussa], blossa: B. og. B. að suðra upp.

— b) vera blóðröður, (sb. blóðroða, roðna út undir eyru): B. í Sæfittet.

Bluffene Rinder.

Bluffen, sk., það að bluffe.

Bluun sjá Blund.

bly, n. -t, e., [blyg-r t. blýg-r; sb. þóðr blyg], einurðarlítt, uppþurðarlítt (sb. oframur): Þigen er meget b. (Ea den blye Þige, eða þvæmt, er varla haft).

Bly, án n. kl., [bly], bly (plumbum): B. er det tungeste Metal næst Guld og Søgselvé.

Blyætte blýmeð í þorða.

blyættig, n. -t, e., svipaður bly; blyknjóður.

Blyant sjá Bliant.

Blyarbeider það sem gjórt er úr bly.

Blyarbeider sa sem er við e-a blyvinnu.

Blyæfte blýaska. sb. Blyfall.

*Blycelif = Blycelif.

Blyebisse olvinan sem blýaska er söðin í.

Blvertð blýverið (tætt) sem blý er í.

Mynd 1: Hluti af síðu úr orðabók Konráðs.

Orðabókin hefur ýmis sérkenni. Eitt það helsta er að Konráð forðast nær allveg að nota tökuorð sem jafnheiti danskra hugtaka. Málhreinsun sem jókst ásmegin á níttjándu öld hafði greinileg áhrif á hann hvað þetta varðar (Kjartan G. Ottósson 1990:101). Stundum eru málarsathugasemdir í orðabókargreinum en þó ekki oft. Við uppfletti-orðið **abekat** stendur til að mynda: „*apaköttur* er ekki rétt íslenska“. Í flestum tilvikum eru þó málhreinsunarviðhorf Konráðs ekki sett fram með jafn afdráttarlausum hætti heldur birtast þau óbeint í meðferð hans á fjölmörgum uppflettiörðum. Hann bendir oft á skyldleika dönsku og íslensku þegar „sama orðið“ er notað í báðum málum og sýnir gjarnan forníslenska orðmynd. Björn M. Ólsen (1891:66) taldi orðabók Konráðs hafa haft mikil áhrif á íslenskt mál: „Engin bók, sem út hefur komið á þessari tungu, hefur gert jafnmikið til að uppræta dönsk áhrif úr máli voru og þessi. ... Í fjörutíu ár hefur hún kennt ungum sem öldnum ekki aðeins að skilja dönsku heldur einnig að þýða hana á hreina íslensku.“

Konráð reyndi einnig mjög oft að nota fornyrði sem jafnheiti og studdi það gjarnan með tilvitnunum í forna texta. Við samningu íslensku skýringanna nýtti Konráð efni úr miðaldabókmenntum, handritum og eldri orðabókum þar sem því var við komið. Gott dæmi er uppflettiorðið **krigsgud** sem hann þýðir með þremur íslenskum samsvörum úr þremur ólíkum miðaldaritum, sem hann vísar til með skammstöfunum: „**bardagaguð** (Al = Alfræði.), **orustuguð** (Trójum. = Trójumanna saga), **vígaguð** (Sn. E. = Snorra-Edda)“.

Ef ekki fundust heppileg jafnheiti í samtímamálinu eða í fornu máli voru oft hafðar í staðinn langar skýringarsetningar eins og tíðkuðust í orðabók Molbechs. Hér á eftir fara nokkur dæmi um skýringar á orðum sem ekki áttu sér beina íslenska samsvörun á þessum tíma:

- **barbeerskilt** (látúns-)skálar sem hanga úti fyrir hjá rökurum til að sýna að þeir eigi þar heima
- **dessert** aukamaturlátúns (t. a. m. aldini, bakstur, eða þvíuml.) sem borðaður er seinast
- **fritænker** sjálfbyrgingur í trúarefnum (þ. e. sá sem ekki þykist þurfa að trúa því sem ritningin segir)
- **gadestryger** þess konar landeyða (iðjuleysingi) sem er að flækjast á strætunum og nennir ekkert að gera

Nýyrði eru fremur sjaldgæf. Kjartan G. Ottósson (1990:101) segir þó að elsta dæmið um nýmerkinguna *vél* sé í orðabókinni. Konráð vísar þó einstaka sinnum í nýleg nýyrði eins og þýðingarnar *eldloft* úr orðabók Björns Halldórssonar (1814) og *vindblá* í orðabók Gunnlaugs Oddssonar (1819) fyrir *æther* og tilgreinir einnig hið fræga nýyrði Jónasar Hallgrímssonar vinar síns, *ljósvaki*, fyrir þetta fyrirbrigði.

Í orðabókinni er einnig að finna margvíslegar aðrar upplýsingar. Ýmislegt í dönsku samfélagi á þessum tíma átti sér ekki hliðstæðu á Íslandi og því engin íslensk heiti. Konráð bætti þá stundum við skýringum. Dæmi um þetta er danska orðið **adressecalender** ‘heimilisfangaskrá’, þar sem hann bætir við skýringunni „til þess að geta fundið fólk í borgum“.

3 Stafræn útgáfa orðabókarinnar

Dönsk-íslensk orðabók Konráðs Gíslasonar er mikilvæg heimild um íslenskan orðaforða og málhreinsun á nítjándu öld en er óaðgengileg

og óáreinnileg. Það er því verðugt verkefni að vinna stafræna gerð hennar sem væri hægt að birta á veraldarvefnum.

Auður Hauksdóttir, fyrrverandi prófessor í dönsku við Háskóla Íslands, lét ljóslesa orðabókina fyrir nokkrum árum í tengslum við rannsóknarverkefni. Þar með urðu til tiltölulega villulitlar stafrænar textaskrár sem starfsmaður Auðar, Sofus Matthias Skjærlund, leiðrétti. Árið 2024 var síðan stofnaður sérstakur vinnuhópur við Árnastofnun sem hafði það að markmiði að gera orðabók Konráðs aðgengilega á netinu. Í þessum hópi eru Ellert Þór Jóhannsson, Jóhannes B. Sigtryggsson, Samúel Þórisson og Þórdís Úlfarsdóttir.

Þótt ljóslesturinn hafi skilað góðum árangri varðveitir hann ekki greinarmun á gotnesku lettri og latínuletri né mismunandi leturstærðir og gleitt letur. Til þess að gera kleift útgáfu orðabókarinnar á vef og margvíslega leitarmöguleika þurfti að vinna áfram með textann. Sú vinna fól meðal annars í sér:

- samræmingu og hreinsun textans,
- sameiningu allra skráa fyrir hvern staf,
- að tryggja að orðabókargreinar sem náðu yfir mismunandi dálka eða blaðsíður yrðu sameinaðar,
- gerð yfirlits- eða indexskrár,
- umbreytingu textans yfir í einfalt XML-snið,
- skiptingu orðabókargreina í undirþætti,
- gerð forrits sem auðkennir lýsigögn,
- gerð forrits sem auðkennir heimildartilvísanir
- og gerð forrits sem greinir tungumál (dönsku, íslensku og latínu).

Á *Mynd 2* sést munurinn á upphaflega XML-skjalinu og fyrstu yfirförnu útgáfu þess þar sem stafir höfðu verið samræmdir og óþörfum bilum útrýmt.

Donsk_ordabok_med_islenzkum-p14-part2-clean.txt		CHANGED	
	@@ -1 +1 @@		
1	- A er raddarstafur, = ísl. a, og hefur skjótt	1	+ A er raddarstafur, = ísl. a, og hefur skjótt
2	- atkvæði í sumum samstöfum, en seint í sumum.	2	+ atkvæði í sumum samstöfum, en seint í sumum.
3	- (Nafnið á staf þessum er a, en ekki á.) Tvitekið	3	+ (Nafnið á staf þessum er a, en ekki á.) Tvitekið
4	- a (aa) hefur sama atkvæði og ísl. o (ekki ó).	4	+ a (aa) hefur sama atkvæði og ísl. o (ekki ó).
5	- -Orðskv.: Den, fom har sagt A, maa og	5	+ -Orðskv.: Den, som har sagt A, maa og
6	- fige B (það er ekki nóg að byrja e-ð), og	6	+ síge B (það er ekki nóg að byrja e-ð), og
7	- hætta svo við allt saman; það er illt að hætta í	7	+ hætta svo við allt saman; það er illt að hætta í
8	- miðju kafi).	8	+ miðju kafi).

Mynd 2: Ljóslesið skjal fyrir (til vinstri) og eftir (til hægri) fyrstu yfirferð.

Flóknasti þáttur verkefnisins var að greina í sundur aðaltungumál orðabókarinnar, dönsku og íslensku. Slík aðgreining er forsenda margvíslegrar leitar. Til þess þurfti að nota máltækniaðferðir til að bera textann saman við íslensk og dönsk gagnasöfn yfir orðmyndir. Samúel Þórisson starfsmaður Árnastofnunar og meðlimur vinnuhópsins sá um alla tölvuvinnu.

Hvað íslensku varðaði reyndist þetta tiltölulega einfalt þar sem nauðsynleg gögn voru að mestu fyrir hendi í *Beygingarlýsingu íslensks nútímamáls* (BÍN) sem hefur að geyma beygingarmyndir um 356 þúsund orða. Aðeins þurfti að taka tillit til nokkuð reglubundins munar á stafsetningu milli orðabókarinnar og nútímans, svo sem að *je* samsvarar *é* og *z* s.

Danskur hluti orðabókarinnar reyndist hins vegar flóknari. ISLEX, margmála íslensk-norræn orðabók sem nær yfir dönsku, veitti þó hluta þeirra upplýsinga sem þurfti. Öll dönsk orð voru sótt úr gagnagrunni ISLEX og allar beygingarmyndir þeirra búnar til með dönsku forriti. Jafnframt voru skilgreindar viðbótarreglur til að auðkenna tungumálin. Þannig voru til dæmis orð sem innihéldu bókstafinn *ø* flokkuð sem dönsk en orð með *ø* sem íslensk. Einnig voru samhengisvísar (e. *contextual markers*), svo sem dönsku ábendingarfornöfnin *denne* og *dette* og önnur algeng smáorð sem eru einkennandi fyrir annað hvort tungumálið, nýtt við greininguna.

Þessi aðferð reyndist árangursrík við að aðgreina tungumálin. Hins vegar var ekki alltaf hægt að greina sjálfvirkt orð sem eru formlega eins í báðum málunum, svo sem *mig*, *var* og *af*. Þau voru því merkt sérstaklega í XML-skjalinu og farið handvirkt yfir þau. Jafnframt var ákveðið að merkja latnesk orð sérstaklega. Þótt latína sé hvorki frum- né markmál orðabókarinnar kemur hún allvíða fyrir, einkum í heitum jurta og dýra.

Þegar XML-skjalið hafði verið samræmt og yfirfarið var unnt að bæta við ýmsum lýsigögnum sem höfðu verið auðkennd. Samúel hannaði

að lokum ritstjórnarviðmót til áframhaldandi vinnslu gagnanna. Á Mynd 3 sést þetta ritstjórnarviðmót þar sem mismunandi tegundir merkinga eru sýndar með ólíkum litum. Íslenskur texti birtist með bláu lettri, danskur með rauðu og orð sem óljóst er hvort séu dönsk eða íslensk eru auðkennd með grænum lit. Orð sem falla ekki skýrt undir hvort tungumál um sig eru merkt með gulu, til dæmis latnesk hugtök, orð með óhefðbundinni eða rangri stafsetningu eða orð sem ekki tókst að flokka sjálfvirk.

Frostvind (161-1-52)

Frostvind frost og hvassviðri; frostgola.

frottere (161-1-54)

* frottere, ás. f. núa, nugga. Sb. gnide.

Frue (161-1-56)

Frue (og Fru framan við nafn, t.a.m. Fru M.), *fr.* -r, *kvk.* frú, (sb. lafði). Vor **F.** vor frú heilög María, María drottning, María mey: Vor **F.** **Dag** i Fasten boðunardagur Maríu. Við Maríu eru kenndar ýmsar jurtir, t.a.m. Vor **Fru**s **Sengehalm** blóðberg **thymus serpyllum**.

Mynd 3: Hluti textans þar sem auðkennd eru orð sem þarfnast handvirkar yfirferðar.

Viðmótið gerði einnig mögulegt að merkja ýmiss konar aðrar upplýsingar sem ekki varða sjálfa tungumálagreininguna (sjá Mynd 4), svo sem *fornt*, *hlekkur* (tengill á annað uppfllettiorð), *hornklofi* (viðbótarupplýsingar innan hornklofa), *málsháttur*, *sbr.* (millivísun), *sjaldhaft* og *tilvitnun*.

ans forboði, *Björgv. býjarskip*), bann: Lade et F. udgaae. Der Mod Døden kan ingen gjøre F. **eitt sinn skal hver deyja**

: **Dagens F. Dødens F.**

I.

a í kennslu hjá e-m meistara: **St** **kyldu-kennslu**.
u): **Plante Træer** (Kaal) i **Forbun**

ae (slutte, stifte, oprette, bryde, opnæve) et F. Et F. imellem to

Fornt

Hlekkur

Hornklofi

Málsháttur

Samber

Sjaldh

Tilvitnun

Afmerkja

Mynd 4: Valmynd ritstjórnarviðmóts sem birtist við að hægrismella og gerir kleift að merkja valin orð eða textabrot með skjótum hætti (hér málshátt).

Þessi aðferð við að bæta við aukaupplýsingum auðveldaði verkið þótt vinnan hafi reynst tímafrek. Nafnlaus styrkur til verkefnisins gerði þó kleift að ráða stúdent í hlutastarf í nokkra mánuði til að sinna þessum þætti. Þegar þetta er ritað hafa yfir 80% texta bókarinnar verið yfirfarin.

4 Lokaorð

Dönsk-íslensk orðabók Konráðs Gíslasonar er mikilvæg heimild um íslenskt mál á nítjándu öld og geymir mun meiri upplýsingar en hefðbundin orðabókargögn ein og sér. Stafræn gerð hennar bætir aðgengi að efninu til muna og skapar jafnframt ný tækifæri til rannsókna og greiningar. Ljóst er að nákvæm greining gagnanna er nauðsynleg til að efnið verði að fullu leitarhæft og nýtanlegt í rannsóknum.

Talsverð vinna er þó enn fyrir höndum. Skilgreina þarf fleiri gagnategundir, leiðrétta villur sem enn finnast og vinna frekar með íslenska textann, til dæmis gerð lemmalista til að hægt verði að leita í íslenskum hluta orðabókarinnar og þróa fjölbreyttari leitarmöguleika. Þegar þessu er lokið verður orðabók Konráðs Gíslasonar hýst á sérstökum vef hjá Árnastofnun sem allir munu getað skoðað.

Heimildir

Aðalsteinn Kristjánsson. 2003. *Síðasti Fjölnismaðurinn. Ævi Konráðs Gíslasonar*. Skrudda.

BÍN = Beygingarlýsing íslensks nútímamáls. Kristín Bjarnadóttir og Kristín Ingibjörg Hlynisdóttir (ritstj.). Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. <https://bin.arnastofnun.is/>.

Björn Halldórsson (útg.). 1814. *Lexicon Islandico-Latino-Danicum Biørnionis Haldorsonii*. Biørn Haldorsens islandske Lexikon. Ex Manuscriptis Legati Arna-Magnæani cura R. K. Raskii editum. I–II. Havniæ.

Björn M. Ólsen. 1891. Konráð Gíslason. *Tímarit Hins íslenzka bókmenntafélags* 132:3–96.

Guðmundur Andrésson (útg.). 1683. *Lexicon Islandicum*. Havniæ.

Guðrún Kvaran. 2013. Orðabókarstörf Konráðs Gíslasonar. *Orð og tunga* 15:95–119.

Gunnlaugur Oddsson. 1819. Orðabók, sem inniheldr flest fágæt, framandi og vandskilinn ord, er verda fyrir i dönskum bókum. Kaupmannahöfn.

Jón Árnason (útg.). 1738. *Nucleus latinitatis*. Hafniæ.

Konráð Gíslason. 1851. *Dönsk orðabók með íslenzkum þýðingum*. Kaupmannahöfn.

Lykilorð

söguleg orðabók, stafræn gögn, málhreinsun

Keywords

historical dictionary, digitalization, language purism

Abstract

This short article discusses ongoing efforts to prepare a new digital version of Konráð Gíslason's Danish-Icelandic dictionary (*Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum*) published in 1851. We account for the main structural characteristics of this important work and how it was shaped by Gíslason's ideas on language purism. We discuss the workflow of the current project and how the lexicographic content is processed, both automatically as well as manually where needed. The final goal is an online resource where users can easily access the wealth of information on 19th century Icelandic found in this dictionary.

Jóhannes B. Sigtryggsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímsgötu 5
IS-107 Reykjavík
johannes.b.sigtryggsson@arnastofnun.is

Ellert Þór Jóhannsson
Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum
Arngrímsgötu 5
IS-107 Reykjavík
ellert.thor.johannsson@arnastofnun.is

Málsaga og færeyska

Úr gomlum ritum: Føroysk handrit frá miðöldini til nítjandu øld.
Seán D. Vrieland. Tórshavn: Nám. 2024. (399 bls.) ISBN 978-99972-2-480-4.

Føroysk málsøga I. Byrjanin. Ritstjórar: Hjalmar P. Petersen og Christer Lindqvist. Ritstjórn: Jógvan í Lón Jacobsen, Zakaris Svabo Hansen og Sissal M. Rasmussen. Tórshavn: Nám. 2025. (437 bls.) ISBN 978-99972-2-496-5.

Tvær athyglisverðar bækur hafa nýverið komið út í Færeyjum sem ætla má að veki áhuga fróðleikspyrstra lesenda Orðs og tungu. Bækurnar fjalla báðar um færeysku í sögulegu ljósi; annars vegar er um að ræða verkið *Úr gomlum ritum* eftir Seán D. Vrieland og hins vegar *Føroysk málsøga I* sem er fjölhöfundaverk og ritstýrt af Hjalmar P. Petersen og Christer Lindqvist.

Bókin **Úr gomlum ritum: Føroysk handrit frá miðöldini til nítjandu øld** er eftir bandaríska málfræðinginn Seán D. Vrieland sem jafnframt er dósent við Kaupmannahafnarháskóla. Bókin er tímamótaverk í rannsóknum á færeyskri mál- og menningarsögu en hún kom út í lok árs 2024 á vegum færeysku bókaútgáfunnar Nám. Verkið er afrakstur viðamikils rannsóknarverkefnis sem bar heitið *Tú skalt biðja um eitt reisipass: Talgild heimflyting av føroyskum handritum*. Markmið þess var að skrásetja, lýsa og „flytja“ færeysk handrit sem varðveitt eru á söfnum utan Færeyja aftur til heimalandsins á stafrænu formi. Segja má að þessi bók Vrieland sé nokkurs konar framlenging á þessu verkefni sem tengir saman fortíð og nútíð og gefur greinargott og gagnlegt yfirlit yfir ritmenningu þessarar frændþjóðar Íslendinga.

Verkið er tæpar 400 síður að lengd í mjög stóru broti og fallega myndskreytt. Eitt megineinkenni bókarinnar er að hún er skrifuð á

þremur málum: færeysku, dönsku og ensku. Þægilegt er að átta sig á umfjölluninni því að hvert tungumál er prentað í sínum lit og því auðvelt fyrir lesandann að einbeita sér að því máli sem hann helst vill rýna í. Einnig er fróðlegt að bera textana saman því að þeir eru stundum aðeins frábrugðnir hver öðrum. Þetta þrýtyngda snið gerir það að verkum að bókin nýtist bæði heimamönnum í Færeyjum, fræðimönnum á Norðurlöndum og alþjóðlegu áhugafólki um bókmennta- og málsögu. Bókin er sérlega velheppnuð í útliti og hana prýða fjölmargar ljósmyndir í miklum gæðum. Ole Wich heitir sá sem sá um útlitshönnun og myndir og er vert að minnast á framlag hans hér sérstaklega þar sem rík áhersla hefur verið lögð á myndræna framsetningu og samspil texta og mynda.

Bókin gerir grein fyrir sögu ritaðra heimilda færeyskra allt frá miðöldum og fram til 19. aldar þegar kerfisbundin söfnun á færeyskum þjóðkvæðum og sagnaarfi hófst af alvöru. Hún gefur ítarlega innsýn í hvernig ritmennt þróaðist í eyjunum þrátt fyrir einangrun og erfið lífskjör. Í henni er lýst margs konar ritum, allt frá lagatextum og trúarlegum ritum til persónulegra dagbóka, bréfa og kvæðasafna sem sýna hvernig færeyska tungumálið lifði af í skugga dönskunnar sem var allsráðandi á flestum sviðum þjóðfélagsins um margar aldir.

Fyrir áhugafólk um íslensku og norræn fræði veitir bókin athyglisverða innsýn í menningarheim sem oft hefur fallið í skuggann af hinum viðamikla íslenska handritaarfi. Hún sýnir fram á að í Færeyjum þreifst handritamenning sem var órjúfanlegur hluti af sjálfsmynd þjóðarinnar. Bókin er kjörin lesning fyrir alla sem vilja dýpka þekkingu sína á sögu og bókmenntum Færeyja og Norðurlanda.

Bókin **Føroysk málsøga I. Byrjanin** kom út síðla árs 2025 og er fyrsti hluti af væntanlegri færeyskri málsögu í fimm bindum. Annað bindi þessa metnaðarfulla verks mun kallast *Innari broytingar*, það þriðja *Variation og málamót*, það fjórða *Ytri broytingar* og í fimmta og síðasta bindi sem nefnist *Orðafrágreiðingar* verða skýringar hugtaka og ýmis töl og listar. Fjöldi fræðimanna frá ýmsum löndum kemur að þessu verki og sést af efnisyfirliti ritraðarinnar, sem hægt er að sjá nú þegar, að fjallað verður um færeyska tungu út frá ýmsum hliðum málvísinda. Í þessu fyrsta bindi fjallar Remco Knooihuizen um færeyska málsamfélagið fyrr og nú (*Tað føroyska málsamfelagið*), fyrrnefndur Seán D. Vrieland um færeyskar málbreytingar (*Málbroytingar sum heild*), Kim Simonsen um færeysku á hinni löngu 19. öld en það kallast tímabilið

1789 til 1914 þegar þjóðernishreyfingum í álfunni óx ásmegin og farið var að safna færeyskum þjóðkvæðum (*Mál og feroysk tjóðarbygging í teirri longu 19. öldini*), Sigmund Jógvansson um kennslubækur í færeysku (*Feroysk mállæruskrijving*), Guðvarður Már Gunnlaugsson um heimildir um færeyskt mál frá upphafi og til 20. aldar (*Keldur*), Christer Lindqvist fjallar um ólík skeið í sögu færeysku (*Tíðarskeið í feroyskari málsögu*) og að lokum Seán D. Vrieland um uppruna færeysku, indóevrópsk mál, germönsku, frumnorrænu og vesturnorræn mál (*Feroyskt – eitt indoevropeskt mál*).

Þetta margra binda verk er bæði gríðarlega metnaðarfullt og ítarlegt og greinilegt að færeyskri málsögu verða með því gerð góð skil. Fyrsta bindi lofar góðu og fróðlegt verður að fylgjast með framhaldinu.

Óhætt er að segja að með þessum tveimur verkum um færeysku sé brotið blað í umfjöllun um sögu og þróun þessa næsta grannmáls íslensku. Eitt megineinkenni bókanna er hversu notendavænar þær eru og hversu vel hefur tekist til að miðla þeim fróðleik sem í þeim er geymdur. Fróðleiksfúsir áhugamenn um íslenska orðfræði og málsögu ættu að finna í þeim ýmislegt bitastætt og geta um leið hlakkað til næstu binda málsögunnar sem munu birtast á komandi árum.

